Chrysallis. Jaargang 1979

bron
Chrysallis. Jaargang 1979. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1979

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_chr007197901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

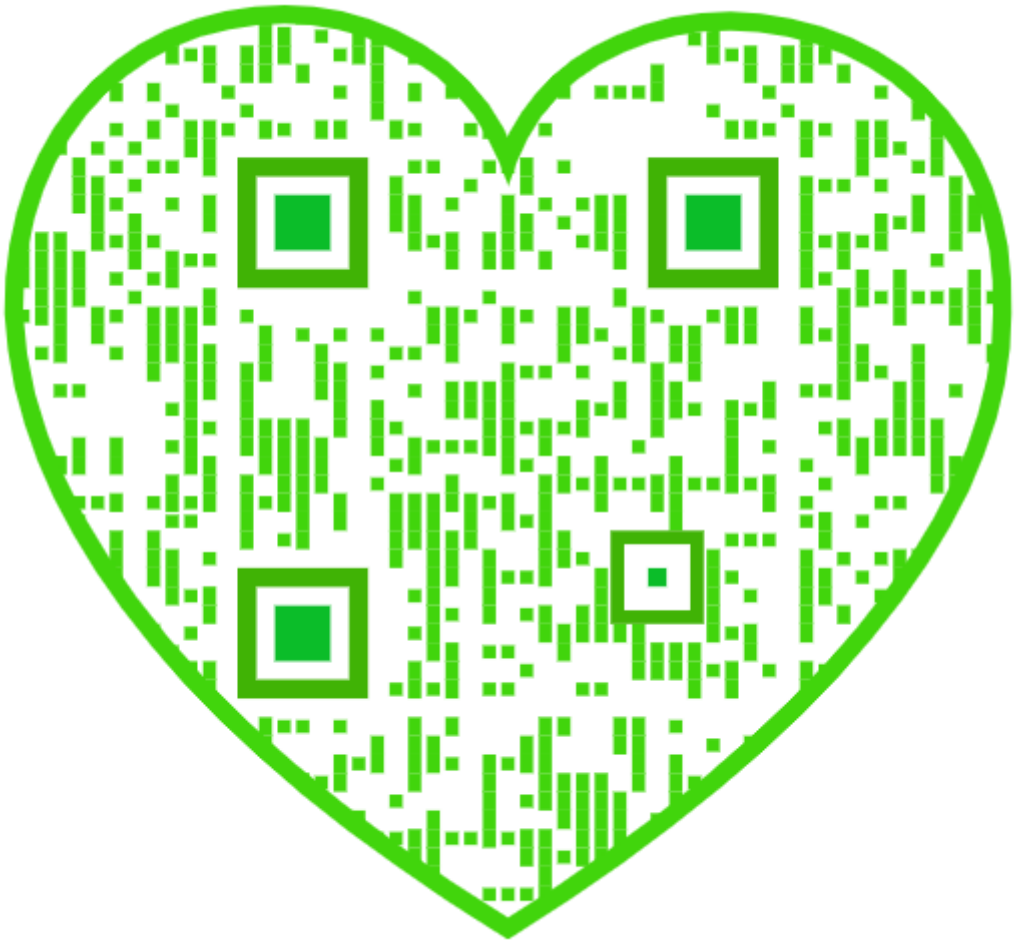

[Nummer 3]

Pamela Zoline

Pamela Zoline is geboren in Chicago en leeft nu met man en dochter in Londen. Haar schilderijen werden geëxposeerd in de Tate Gallery, en zowel haar (beeldende) kunst als haar verhalen verschenen in het science-fiction tijdschrift New Worlds. *Op het ogenblik voltooit ze haar romandebuut. Dit is het eerste verhaal dat van haar werd gepubliceerd*.

De hitte-dood van het heelal

1. ONTOLOGIE: Die tak van de metaphysica die zich bezighoudt met de problemen van de aard van het bestaan of het zijn.
2. Stel je voor: een teer blauwe ochtendhemel, bijna groen met alleen aan de horizon enkele wolkjes. De aarde wentelt en de zon stijgt schijnbaar, bergen eroderen, vruchten verrotten, de Foraminifera maakt zijn schelp weer groter, de nageltjes van babies groeien en ook het haar van de doden in hun graf, en in de zandloper valt gestadig het zand en de eieren blijven koken.
3. Sarah Boyle vindt dat haar neus te groot is, hoewel er meer dan één man geweest is die 'm mooi vond. Die neus is ruim van proporties en beschrijft een zuiver berekende geometrische curve met over de boog zeer strak gespannen huid en doorschemerend wit van het bot; het heeft dezelfde architektonische spanning en geeft ook dat idee van mathematische berekeningen als het ontblote borstbeen van de kalkoen op de dag na Kerst; haar meisjesnaam is Sloss, gemengd Duitse, Engelse en Ierse afkomst; op de lagere school was ze heel slecht met honkbal en werd altijd als laatste gekozen voor het elftal en moest bovendien in het middenveld staan waar nooit iemand de bal heensloeg; ze houdt het allermeeste van muziek, en van muziek het meest van Bach, J.S.; ze woont in Californië hoewel ze opgroeide in Boston en Toledo.
4. HET ONTBIJT IN HUIZE BOYLE, LA FLORIDA STREET, ALAMEDA, CALIFORNIË, DE KINDEREN WILLEN VLOKKEN MET SUIKERGLAZUUR. Met enige tegenzin geeft Sarah Boyle haar kinderen Suikerglazuur Vlokken; ze hoort de verrotting al vat krijgen op de kleine melkwitte tandjes, het gierende bottenwerk van de tandartsboor. De tandarts is een kleine, zachtaardige man die Sarah soms doet denken aan een oom uit Ohio. Eén schaaltje per kind.
5. Je kan je voorstellen dat in de ogen van mensen uit een volstrekt andere cultuur het pak ontbijtvlokken, gezien als abstrakt object, mooi zou kunnen zijn. De driedimensionale rechthoek zit goed in elkaar, hij heeft klassieke verhoudingen en is overdadig versierd met de prachtigste kleuren, maagdelijk blauw, karmozijn,

diep oker, kostbare kleurstoffen vroeger alleen gebruikt voor gewijde schilderingen en als kosmetica voor de blinde gezichten van marmeren goden. Reuzenpak. Nettogewicht een half pond, 250 gram. ‘Lleeuwekker!’ zegt Loetje de Leeuw. Het pak bulkt van de beloftes: Energie, Al het Goede der Natuur, een nooit eindigende puberteit. Achterop staat een masker van William Shakespeare om uit te knippen, te vouwen en op te zetten: duizenden Shakespeare ukkeltjes in Kansas City, Detroit, Tucson, San Diego, Tampa. Hij ziet er tegelijk gemoedelijker en wezenlozer uit dan we gewend zijn. Twee of meer van de kinderen maken aanspraak op het masker, maar Sarah stelt dat Salomon's oordeel uit tot wanneer het pak leeg is.

6. In oranje krullen wordt kond gedaan van de aanwezigheid van een Verrassing ergens in het pak tussen de gouden vlokken. Het is nog niet te voorschijn gekomen en de kinderen vragen om meer vlokken dan ze eigenlijk willen eten om de vondst te verhaasten. Toch zijn er na het eten nog wat lagen vlokken onder in het pak en de Verrassing moet daar nog tussen zitten.
7. Er is zelfs een Speciale Aanbieding van een geheim lidmaatschap en code en een magische ring; te verkrijgen door de bovenkant van het pak plus 50 cent in te sturen.
8. Drie aanbiedingen op één pak ontbijtvlokken. Sarah Boyle vindt het overdreven reklamemakerij. Misschien is er wel iets verschrikkelijks aan de hand met die vlokken en moeten ze snel verkocht worden, van de plank af zijn voor het nieuws bekend wordt. Misschien veroorzaakt het wel een speciaal wreed soort kanker bij kleine kinderen, Sarah ruimt de schaaltjes af, met de konijntjes-motieven en de baseball statistieken erop, nog klotsend halfvol melk en verwelkte vlokken, en onderwijl stelt ze zich de koppen al voor, ‘Onze Kleinen Getroffen, Noodlot Smaakte Zoet, Giftig Glazuur Graaft Graf’.
9. Sarah Boyle is een levendige, intelligente jonge vrouw en moeder. Ze heeft haar opleiding genoten aan een voortreffelijke universiteit aan de Oostkust en ze is trots op haar groeiend gezin dat zorgt voor veel werk en gezelligheid in en om het huis.

10. VERJAARDAG.
    Vandaag is één van de kinderen jarig. Op het eind van de middag wordt er een partijtje gegeven.
11. HET HUIS OPRUIMEN. EEN.
    De keuken opruimen. Sarah Boyle zet de schaaltjes, borden, glazen en bestek in de gootsteen. Ze boent de kleefboel op de geel gemarmerde Formica tafel met een blauwe syntetische spons, een bizonder blauw dat we nog meer tegen zullen komen. Er zijn afdrukken van kinderhandjes in allerlei maten op alle vlakken van de tafel. De afdrukken weerkaatsen het licht, ze verschijnen en verdwijnen afhankelijk van de positie van het waarnemende oog. Van de vloer wordt het volgende opgeveegd: een driehoekig stukje geroosterd brood met jam, haarspelden, een groene pleister, vlokken, een poppenoog, stof, hondeharen en een knoop.
12. Totdat we de statistisch waarschijnlijke planeet bereiken en beginnen te praten met de eventueel groenhuidige, antennedragende bewoners daarvan, kunnen we, als we alleen deze gekrompen, door communicatie geteisterde wereld beschouwen, nog wel een andere cultuur veronderstellen? Als we de uitzaaiing van de Westerse cultuur bezien, lijkt het steeds minder waarschijnlijk. Sarah Boyle stelt zich een hele wereld voor die op Californië is gaan lijken, alle topografische ongerechtigheden weggeslepen met de zoetgeurende polijster van een plastisch chirurg; een wereldbevolking op dieet, met veel vrije tijd, roze en lila haar en plastic zonneklepjes. Het landschap is kutroze en avocadogroen, omgord met bustehouder en corset bestaande uit een wanstaltig stelsel van supersnelwegen, een eindeloos en eeuwig Californië dat de hele wereldbol omvat en omvormt, California, California!
13. TUSSENVOEGSEL EEN. OVER ENTROPIE.
    ENTROPIE: Een kwantiteit die oorspronkelijk geïntroduceerd is om de berekeningen van de thermodynamica makkelijker te maken en om de resultaten duidelijk te kunnen uitdrukken. Verschillen in entropie kunnen alleen voor een omkeerbaar proces berekend worden, het kan dan worden gedefinieerd als de ratio van de hoeveelheid warmte die de absolute temperatuur bereikt waarbij de warmte wordt geabsorbeerd. Verschillen in entropie bij in feite

niet-omkeerbare processen worden berekend door gelijkwaardige in theorie omkeerbare processen te postuleren. De entropie van een systeem is een maat voor de graad van wanorde. De totale entropie van een willekeurig geïsoleerd systeem kan bij een willekeurige verandering nooit minder worden; het moet of groter worden (niet-omkeerbaar proces) of gelijk blijven (omkeerbaar proces). De totale entropie van het heelal wordt daarom groter, gaande in de richting van een maximum dat overeenkomt met volledige wanorde van de deeltjes (aangenomen dat het heelal als een gesloten systeem kan worden beschouwd). Zie *hitte-dood van het heelal*.

14. HET HUIS OPRUIMEN. TWEE.
Babyluiers wassen. Sarah Boyle schrijft briefjes aan zichzelf door het hele huis. Een doolhof van wild schrift doorspekt met pijlen, diagrammen, schetsen; graffiti op elk beschikbaar oppervlak in een wanhopige/heldhaftige poging om te alfabetiseren, registreren, overbluffen, aanroepen, ordenen en verzoenen. Op de gegolfde en gebloemde witte plastic deksel van de luieremmer heeft ze met Blozend Roze Bedtijd Lippestift een zin opgeschreven om de dampige ammoniak-wanhoop mee af te weren.
'De stikstof cyclus is de essentiële kringloop van de organische en anorganische uitwisseling op aarde. De zoetgeurende adem van het heelal.'
Op de muur bij de wasmachine staan Yin en Yang tekens, mandalas en de woorden, 'Veel jonge huisvrouwen hebben het gevoel dat ze in de val zitten. Het is een modern sociologisch verschijnsel dat gedeeltelijk verklaard kan worden uit een kloof die bestaat tussen de veranderende levenspatronen en de aanpassing van de maatschappelijke dienstverlening aan deze patronen.'
Boven het fornuis heeft ze geschreven 'Help, Help, Help, Help.'
15. Soms kent ze nummers of letters toe aan de dingen in een kamer en schrijft die dan op elk voorwerp. In de woonkamer zijn 819 afzonderlijke roerende voorwerpen, boeken meegerekend. Soms schrijft ze de naam van een voorwerp er op, of een verkeerde naam; op haar bureau bijvoorbeeld staat er op de haarborstel HAARBORSTEL, op de eaudecologne EAUDECOLOGNE, op de hand-crème KAT. Ze houdt hartstochtelijk veel van kinderwoordenboe-

ken, encyclopedieën, ABC'S en alle soorten naslagwerken, gebiologeerd en getroost door de schijn van een volledige catalogisering en ordening.

16. Op de deur van de slaapkamer staan twee definities uit naslagwerken, ‘GOD: een voorwerp van verering’; HOMEOSTASIS: het handhaven van het evenwicht van een interne omgeving’.
17. Sarah Boyle wast de luiers, wast het linnen, O Heilige Veronica, verschoont de lakentjes van het babybedje. Ze begint wat speelgoed op te ruimen, stapt daarbij over en om de opstellingen heen die er nog bewoond uitzien.
    Er zijn diverse voertuigen, medische, huishoudelijke en krijgsartikelen; hele dierentuinen van speelgoedbeesten, versleten en stinkerig door jaren van liefde; honderden kleine figuurtjes, plastic beestjes, cowboys, autootjes, ruimtevaarders waarmee de kinderen in hun spel onder- en bovenwerelden creëren. Eén van Sarah's liefste speelgoedjes is de Baba, het Russische poppetje van hout dat open kan en dan een kleiner maar verder precies gelijk poppetje laat zien, dat open kan etc., een les in oneindigheid tot tenminste het getal zeven.
18. Sarah Boyle's moeder is al twee jaar dood. Sarah Boyle beschouwt muziek als de formele structurering van het verstrijken van tijd en Bach als de meest aangrijpende vertolker daarvan. Haar ogen hebben soms de kleur van de voornoemde keukenspons. Haar haar is van nature kastanjebruin; maanden geleden heeft ze het in een hysterische bui rood geverfd, zodat het nu gemêleerd is met een streep over het midden zoals geverfde muren van vervallen huizen of van oude scholen.
19. TUSSENVOEGSEL TWEE. DE HITTE-DOOD VAN HET HEELAL.
    Men kan de tweede wet van de thermodynamica zo opvatten dat het betekent dat de ENTROPIE van een gesloten systeem naar een maximum tendeert en de beschikbare ENERGIE van dat systeem naar een minimum. Er bestaat een opvatting waarin het heelal als een thermodynamisch gesloten systeem wordt beschouwd, en als dit waar mocht zijn zou het betekenen dat er uiteindelijk een moment moet komen waarop het heelal stil komt te staan, aan-

gezien er dan geen energie meer beschikbaar is. Deze toestand wordt genoemd de ‘hitte-dood van het heelal’. Het is echter absoluut niet zeker dat het heelal wat dit betreft als een gesloten systeem beschouwd kan worden.

20. Sarah Boyle schenkt zich een Coca Cola in uit de ijskast en steekt een sigaret op. De kou en het zoete van het dikke bruine vocht doen even pijn in haar keel en aan haar tanden, zoet sap van mijn jeugd, haar ogen worden glazig van het koolzuur, ze denkt aan de hitte-dood van het heelal. Een logaritme van die nazomerdagen, zonder einde als de Ierse slang die eeuwig door schitterend versierde manuscripten kronkelt, staart in de bek, terwijl de hitte drukt, laat opzwellen, geweld aandoet. De lucht van Los Angeles wordt zo vol en bleek van afvalstoffen dat ze geen kleur meer heeft, maar verzilverd wordt als een spiegel en de sudderende aarde terugkaatst. Alles wordt steeds warmer, elk deeltje van de materie steeds gejaagder, steeds opgewondener totdat de banden breken, de lijm loslaat, de spuitbussen ontzegeld worden. Ze stelt zich voor hoe de hele stad New York als een Dali tot een grote chocolade massa versmelt, een grote soep, de Grote Soep van New York.
21. HET HUIS OPRUIMEN. DRIE.
    De bedden zijn opgemaakt. De hal stofzuigen, een vloerbedekking met verschoten bloemen, klimplanten en bladeren die in een koortsachtige en voortdurende extase eindeloos elkaar omstrengelen. De stofzuiger begint opeens te blazen inplaats van te zuigen, en spuwt knikkers, poppenogen, stof en beschuitjes. Een oud grapje. ‘Oh, God,’ zegt Sarah. De baby begint precies op het goeie moment te brullen om aandacht/schone luier/eten. Sarah geeft de stofzuiger een schop, hij kokhalst en doet het weer.
22. TUSSEN DE MIDDAG WORDT ER MAAR ÉÉN GLAS MELK OMGEGOOID.
    Tussen de middag wordt er maar één glas melk omgegooid.
23. De planten moeten water hebben, Geranium, Hyacinth, Lavendel, Avocado, Cyclamen. De vissen voeren, tevreden vissen met porseleinen kastelen en zeemeerminnen in hun kom. De

schildpad ziet er steeds beroerder uit en ligt waarschijnlijk op sterven.

24. De blauwe ogen van Sarah Boyle, hoe blauw? Veel blauwer nog en anders dan de natuurbeelden die zowel motor als brandstof waren voor zoveel vroegere literatuur. Een mooi, modern, scherp, synthetisch blauw; het glanzend azuur van de luchten op briefkaarten uit weelderige subtropen, waar inboorlingen ivoren, ambivalente grijnzen dragen op hun donkere gezichten; het veelbelovende dikke, onnatuurlijke blauw van de capsule van een sterk kalmeringsmiddel; het koele, gemene blauw van die namaakkeukenspons; het diepste, allerongelofelijkste azuur van het betegelde en onbemoste binnenste van Californische zwembaden. De chemici in hun keukens kookten, koelden en distilleerden dit blauw uit duizenden kleurloze, prachtig gevormde kristallen elk voor zich uniek en weergaloos; en nu sist en borrelt en brandt die kleur in Sarah's ogen.

25. TUSSENVOEGSEL DRIE. OVER LICHT.
LICHT: Een naam voor datgene door toedoen waarvan een gezien object de ogen van de waarnemer beïnvloedt. Bestaat uit elektromagnetische straling met een golflengte bij benadering variërend van 4×10^{-5} cm tot 7×10^{-5} cm; variaties in de golflengte produceren verschillende gewaarwordingen in het oog, overeenkomend met verschillende kleuren. Zie: *Het zien van kleuren*.

26. LICHT EN HET SCHOONMAKEN VAN DE WOONKAMER.
Alle voorwerpen (819) en oppervlaktes in de woonkamer zijn stoffig, gewoon grijs stof, alsof dit het hol van een reusachtige verharende muis was. Plotseling komen er massa's golven of deeltjes zeer sterk zonlicht de kamer binnenstromen door het raam en alles wordt in gloed gezet, veelvoudige regenbogen. Stilstaande in wat nu een driedimensionale kubus van licht is, zoals een eeuwenoud insect in barnsteen gevangen is, beseft Sarah Boyle dat het stof werkelijk het mooiste van alles is in de kamer, een manna voor de ogen. Duchamp, die vader van het denken, heeft een keer wat stof dat op één van z'n beelden was gevallen, met fixatief vastgezet en vond dat het bij het werkstuk hoorde. ‘Die weg leidt naar de waanzin, zegt Sarah,’ zegt Sarah. Het idee om een huis-

houden te doen volgens Dadaprincipes steekt weer de kop op. Alle kamers zouden vol raken met dingen, kranten en tijdschriften zouden tot kompost vergaan, de aardappels in het rekje, de sperziebonen uit blik in de vuilnisemmer zouden nieuwe moed vatten en weer tot leven komen, en met groene scheuten omhoog reiken naar de zon. De planten zouden verwilderen en vergroeien tot een jungle rondom het huis, scheuren in het pleister veroorzakend en afgerukte dakspanen, de tuin zou door de voordeur binnenkomen. De goudvissen zouden doodgaan, de vogels zouden doodgaan, we zouden ze op laten zetten; de hond zou door gebrek aan verzorging doodgaan, en de kinderen waarschijnlijk ook - allemaal opgezet door het hele huis heen, bedekt met stof.

27. TUSSENVOEGSEL VIER. DADA.
DADA (Fr., hobbelpaard) was een nihilistische voorloper van het Surrealisme, ontstaan in Zürich tijdens de Eerste Wereldoorlog, het kwam voort uit hysterie en shock en duurde van ongeveer 1915 tot 1922. Het was opzettelijk anti-kunst en anti-verstand, bedoeld om te shockeren en aanstoot te geven en het meest kenmerkende voortbrengsel was een reproduktie van de ‘Mona Lisa’ versierd met een snor en het obscene onderschrift LHOOQ (lees: *elle a chaud au cul*) ‘door’ Duchamp. Andere uitingen waren bijvoorbeeld Arp's collages van gekleurd papier dat hij op goed geluk uitknipte en door elkaar schudde, gefabriceerde voorwerpen zoals de flessendroger en het fietswiel ‘gesigneerd’ door Duchamp, Picabia's tekeningen van stukken van machines met niet passende titels, onsamenhangende gedichten, een lezing éénstemmig gegeven door 38 sprekers tegelijk en een tentoonstelling in Keulen in 1920 in een ruimte naast het toilet van een café waar gezorgd was voor een bijl waarmee de bezoekers het tentoongestelde konden stukslaan - wat ze ook deden.

28. KLOKKEN EN ANDERE MEETAPPARATUUR.
In het huis van de Boyle's zijn vier klokken: drie horloges (één daarvan is een Mickey Muis horloge dat het niet doet): twee kalenders en twee agenda's, drie linialen, een meetlat; een maatbekertje; een stel rood plastic maatlepels met een eetlepel, een theelepel, een halve theelepel, een kwart theelepel en een achtste theelepel; een zandloper voor het koken van eieren; een orale

thermometer en een rectale thermometer; een Padvinderskompas; een barometer in de vorm van een huisje waar een oud vrouwtje en een oud mannetje elkaar voortdurend vruchteloos in en uit jagen; een badkamerweegschaal; een babyweegschaal; een centimeter die je uit een opgestopte aardbei van vilt kunt trekken; een muur waar de lengtes van de kinderen op aangegeven staan; een metronoom.

29. Na het eten ontdekt Sarah Boyle een nieuwe rimpel in haar gezicht terwijl ze de badkamer schoonmaakt. Hij loopt van midden op haar voorhoofd tot bovenaan haar neus, maar je kan hem haast nog niet zien. Door haar wenkbrauwen naar binnen te krullen kan ze de groef zo duidelijk maken als het er in de toekomst uit zal gaan zien. Ze zet weer een tekentje op de muur waar ze de score bijhoudt. Rimpels in het Gezicht en Andere Tekenen van Sterfelijkheid, staat erboven. Er zijn twee en dertig tekentjes, deze laatste meegeteld.
30. Sarah Boyle is een levendige en geestige jonge vrouw en moeder. Ze heeft haar opleiding genoten aan een voortreffelijke universiteit aan de Oostkust en ze is trots op haar groeiend gezin dat zorgt voor veel werk en gezelligheid in en om het huis. Ze heeft veel hobbies en is betrokken bij het sociale leven en heeft maar af en toe last van obsessies over Tijd/Entropie/Chaos en Dood.
31. Sarah Boyle weet nooit helemaal zeker hoeveel kinderen ze heeft.
32. Sarah denkt weleens; Sarah krijgt af en toe het idee; soms komt deze gedachte bij Sarah op, dat er dingen zijn die men hopen kan, bekwaamheden die wenselijk zijn en die verder gaan dan alleen het produceren, alleen maar steeds herhalen van de eigen soort. De babies. 's Nachts in bed komt soms de herinnering bovendrijven aan het baren, altijd de kleur en de ruwheid van rood pluchen schouwburgstoeltjes; het scheuren dat altijd, als de pijn een bepaalde intensiteit bereikt had, geleidelijk overging in landschappen, de zoetgeurende adem van de zwetende verpleegster. Het Russische houten poppetje heeft knalrode ronde vlekjes op

haar wangen, ze splijt doormidden en laat dan een kleiner maar in alle andere opzichten precies gelijk poppetje zien met ronde knalrode vlekjes op haar wangen etc.

33. Wat een geluk voor de soort, mijmert Sarah of wordt gemijmerd, dat kinderen zich bij ons zo bemind weten te maken. Anders zouden ze wel heel snel ingemaakt worden, de bloedzuigers, en het menselijk ras zou zichzelf in een heerlijke bloei ten einde voeren, grootscheepse kunstzinnige prestaties en bezigheden van hoge beschaving van de laatste generatie. De meest waardevolle vrouwen zouden op twaalfjarige leeftijd hun eileiders af laten binden, of zich misschien totaal onthouden van de Liefdesdaad? Men zou zich er uitsluitend op toeleggen elk koortsig zintuig te vervolmaken, elk vliedend uur, zonder die lafhartige investering in de onsterfelijkheid via bij elkaar geflanste en al te vaak teleurstellende voortbrengsels van de eigen baarmoeder.
34. TUSSENVOEGSEL VIJF. LIEFDE.
    LIEFDE. Typisch een gevoel waarbij tederheid voor of gehechtheid aan een object een rol speelt. Het idee van dat object is elke keer als het in gedachten komt, emotioneel gekleurd, en kan, zoals Shand heeft aangeduid, een heel register van primaire emoties oproepen, afhankelijk van de situatie waarin het object wordt geplaatst of wordt voorgesteld; vaak gebruikt, door psychoanalytici altijd, in de zin van *sexuele liefde* of zelfs *begeerte* (zie aldaar).
35. Sarah Boyle heeft zo nu en dan een eenheid gevoeld met haar lichaam, en dan weer een volledig gescheiden zijn. De lichaam/ geest dualiteit in overweging nemend. De tijd/ruimte dualiteit in overweging nemend. De man/vrouw dualiteit in overweging nemend. De materie/energie dualiteit in overweging nemend. Soms, als uiterste, heeft ze het idee dat haar Lichaam een beest is aan een lijn, dat door haar Geest in het park wordt uitgelaten. De lantaarnpalen van de ervaring. Haar armen hebben kleine sproetjes en als ze heel moe is, wordt de huid onder haar ogen paars.
36. Het huishoudelijke werk is nooit klaar. De chaos staat altijd op de loer om bezit te nemen van elke plek waar niet gewied is, een jungle vol vuile pannen en het brullen van reusachtige speel-

goedbeesten die plotseling wild geworden zijn. Verschrikkelijke glazen ogen.

37. EEN VERJAARSTAART KOPEN.

Boodschappen doen in de supermarkt met de baby voorin het wagentje en een groter kind dat zich eraan vasthoudt. Het licht van de ijsblokkenlaatjes-vormige TL-verlichting is gemengd blauw en roze en helderder, kouder en goedkoper dan daglicht. De deuren zwaaien open net als je je hand ernaar uitstrekt, Tantalus, met een akelige geluidloze zwaai. Worstjes voor het partijtje. Chips, gomballetjes, een papieren tafelkleed met verjaarsmotieven, puntbroodjes, ketchup, mosterd, piccalilly, ballonnetjes, nescafé op z'n Europees, hondevoer, bevroren erwtjes, ijs, bevroren tuinbonen, bevroren broccoli met botersaus, papieren feestmutsen, papieren servetjes in drie kleuren, een pak Suiker Glazuur Vlokken met een masker van Wolfgang Amadeus Mozart op de achterkant, brood, pizzameel.

De tonen van een nog net grijpbare muziek siepelen door de reusachtige winkelruimte, grotendeels aan de hersens voorbijgaand en met een direkte werking op de lever, het bloed en de lymfvaten. De lucht is licht geparfumeerd met aluminium. Dunne room, theezakjes, spek, boterhamvlees, aardbeienjam. Sarah staat nu bij de planken met schoonmaakmiddelen en de baby begint te jengelen. Om haar heen staan hele bibliotheken met voorwerpen die zich aanbieden. Iets van die zelfde oude hysterie die haar haar bloedrood gekleurd had, steekt weer de kop op, en ze biedt er geen weerstand aan. Er is één moment dat ze nog kan kiezen welke kant ze uit zal gaan, alsof ze op een kruis van krijt staat, een broodje met een kruis, en ze kiest niet voor kalmte en maat. Sarah Boyle begint systematisch en bedachtzaam en met een beheerste extase, van elk schoonmaakmiddel dat in de zaak verkocht wordt, er één uit te kiezen. Schoonmaakmiddel voor de ramen, Schoonmaakmiddel voor glas, Koperpoets, Zilverpoets, Staalwol, achttien verschillende merken syntetisch Wasmiddel, Ontsmettingsmiddel, Toiletreiniger, Waterverzachter, Wasverzachter, Afvoerreiniger, Vlekkenmiddel, Vloerwas, Autowas, Kledenshampoo, Hondenshampoo, Shampoo voor mensen met grijs haar, Tandpasta, Tandpoeder, Gebitreiniger, Deodoranten, Antitranspiratiemiddelen, Antiseptica, Zepen, Reinigers, Schuurmiddelen, Ovenreinigers,

Gezichtsreinigers. Als dezelfde artikelen er in verschillende maten staan neemt Sarah er één van elke maat. Van sommige artikelen verzamelt ze hele gezinnetjes: een reusachtige Vader fles met shampoo, een Moeder fles, een Oudste Zusje fles, net even kleiner dan de Moeder fles, en een piepklein Baby Broertje fles. Sarah vult drie boodschappenkarretjes en heeft hulp nodig om ze allemaal bij de kassa te krijgen. Daar bij de toonbank dreigen haar gelach en haar hysterie steeds bijna te overstromen terwijl de bleekblonde winkelbediende zonder wenkbrauwen, net als de Mona Lisa, net doet alsof alles normaal is en hem niet interesseert. De rekening is $57.53 en Sarah moet een cheque uitschrijven. Op weg naar huis in de auto met de baby vastgegespt in het babyzitje en de achterbank stampvol papieren tassen, moet ze huilen.

38. VOOR HET PARTIJTJE.
Mevr. David Boyle, de schoonmoeder van Sarah Boyle, komt ook op het partijtje van haar kleinkind. Ze brengt speelgoed mee, een gele eend van hout aan een touwtje, gemaakt in Oostenrijk; de eend kwaakt als je hem aan het touwtje voorttrekt. Sarah vult papieren bekertjes met gomballetjes en chocolaatjes, en Mevr. David Boyle zit aan de keukentafel en praat tegen haar. Ze praat over verschillende dingen, ze praat over haar tuin die goed gedijt behalve dat ze last heeft van een plaag zeldzame zwarte torren die uit Hongkong schijnen te komen, en die een paar van de teerste planten bij de wortels ondermijnen en zich tegoed doen aan de bladeren van weer anderen. Ze praat over een uitverkoop van linnengoed waar ze van plan is de volgende Dinsdag heen te gaan. Ze praat over een buurvrouw die Kanker heeft en wegkwijnt. De buurvrouw is Katholiek en was in haar hele leven nooit een dag ziek geweest totdat de Kanker haar te pakken kreeg en nu ziet het ernaar uit dat ze met een duizelingwekkende vaart naar haar eindje gaat. De dokter zegt dat haar lichaam een chaos is, chaos, haar cellen zijn door 't dolle heen, zegt Mevr. David Boyle. Toen ik bij haar op bezoek kwam, *herkende* ze me nauwelijks, ze kon zowat niet *praten,* ze is niet *zindelijk* meer, zegt Mevr. David Boyle.
39. Soms weet Sarah haast niet meer hoeveel schattige, mollige kindjes ze ook al weer heeft.

40. Toen ze vroeger, ver van de andere spelers af, in het middenveld stond, verzon ze zelf liedjes en zong die dan voor zich heen.
41. Ze denkt aan het einde van de wereld door ijs.
42. Ze denkt aan het einde van de wereld door water.
43. Ze denkt aan het einde van de wereld door een atoomoorlog.
44. Er moet toch meer zijn dan dit, denkt Sarah Boyle van tijd tot tijd. Wat zou je kunnen doen om je doortocht te rechtvaardigen? Of om, minder ambitieus, het reilen en zeilen van de wereld te veranderen al is het maar in de beweging van het kleinste stofje? Soms hebben Sarah's dromen heroïsche afmetingen: een nieuwe symphonie waar laboratoria vol machines voor gebruikt worden plus alle instrumenten die al uitgevonden zijn, groots van opzet en tegelijk voor iedereen begrijpelijk, een symphonie die de bloedige breuk zou kunnen herstellen; een serie schilderijen die de dol geworden, op hol geslagen wereld van de beeldende kunst zou herscheppen en verbazen en kalmeren; een nieuwe roman die de taal zou restaureren. Soms denkt ze na over het mystieke, het veranderlijke en het toevallige en het lijkt alsof één verandering, al is die nog zo klein, genoeg zou zijn.
    Men zegt dat schildpadden heel lang leven. Een naam, een datum en misschien een woord van hoop inkerven op de rug van een schildpad en deze dan de vrijheid geven om de wereld in te gaan, voorzeker zou deze ene handeling de absurditeit vermogen op te heffen?
45. Mevr. David Boyle heeft een vaag snorretje, net als Duchamp's ‘Mona Lisa’.
46. HET VERJAARSPARTIJTJE.
    Veel kinderen gekleed in pasteltinten, zitten om de lange tafel. Ze zijn doodmoe en door het dolle heen van de fel gespeelde spelletjes, sommigen zwetend en rood aangelopen en anderen onnatuurlijk bleek. Deze algemene opwinding en de papieren feestmutsen die ze op hebben maken dat het geheel er uitziet als een diner van dronken dwergen. Het is tijd voor de taart. Een reus-

achtige chocoladecake in de vorm van een raket met lanceerbasis wordt naar binnen gedragen. In dat moment van stilte begint het feestvarken te huilen. Hij houdt op met huilen, doet een wens en blaast de kaarsjes, uit.

47. Een van de kinderen wil geen worstjes, geen ijs en geen taart, en vraagt om ontbijtvlokken. Sarah geeft hem een schaaltje Suiker-glazuur Vlokken en even later verslikt hij zich. Sarah klopt hem op z'n rug en daar komt een slangetje van groen plastic met rood glazen oogjes naar buiten gevlogen: de Verrassing. Alle kinderen willen het hebben.

48. NA HET PARTIJTJE WORDEN DE KINDEREN NAAR BED GEBRACHT.
Tijd om in bad te gaan. Het zien van de naaktheid van kinderen, roze en glibberig als zeehonden, krijsend als zeehonden, en het spetteren en knorren en kletsen van kersenvlees op frambozenvlees weerklinken nu in het bewasemde hokje. De naaktheid van kinderen is zoveel absoluter dan die van volwassenen. Geen kruidig krulhaar om de doelgebieden aan te geven, geen knobbelige verzameling vlakken en vet en rondingen om deze prins der dieren te veredelen. Alle goed gevoede kinderen zien er eetbaar uit. Sarah's tanden zoemen in haar hoofd met de herinnering aan bloedige festijnen, prehistorie. Jonge menselijke wezens lijken teveel op de jongen van andere soorten om zelfvoldaan te zijn, en de vergelijking is zelfs niet in hun voordeel, ze zijn van deze jongen verreweg het meest gevild en onlenig. Zo een roze, zo een totaal naakt roze; de openingen netjes ingekerfd met een randje van iets donkerder roze, het onophoudelijke opeisen van de borst, tijd, vele soorten melk.

49. TUSSENVOEGSEL ZES. WEINER OVER ENTROPIE.
In het Heelal van Gibbs is orde het minst waarschijnlijk, chaos het meest waarschijnlijk. Maar terwijl het Heelal als geheel, als er al een heel Heelal is, in de richting van het verval gaat, zijn er plaatselijke enclaves die in de tegengestelde richting van het Heelal als totaal schijnen te gaan en waar een beperkte en tijdelijke tendens bestaat voor het toenemen van de ordening. Het leven hoort thuis in sommige van deze enclaves.

50. Sarah Boyle haalt zich het beeld voor de geest van het schoonmaken en ordenen van de hele wereld, zelfs van het Heelal. Het vullen van de grootse ruimtes van de ruimte met een fantastisch zoetgeurend, diepreinigend schuim. De reuk verdrijven uit stinkende grotten en vulkanen. De rotsen schrobben.
51. TUSSENVOEGSEL ZEVEN. SCHILDPADDEN.
Er leven veel verschillende soorten vleesetende schildpadden in het zoete water van de tropische en gematigde zones van verschillende continenten. De noordelijkste van de Europese Schildpadden (verspreid tot helemaal in Holland en Litauen) is de Europese Vijver Schildpad *(Emys orbicularis)*. Hij heeft een lengte van 20 tot 25 centimeter en kan honderd jaar oud worden.
52. OPRUIMEN NA HET PARTIJTJE.
Sarah ruimt op na het partijtje. Gomballetjes en gesmolten ijs stromen van papieren bordjes af en maken gaten in het papieren tafelkleed dwars door de gedrukte rozen. Een vlieg heeft een prachtige dood gevonden in een vijver van aardbeienijs. Natte tumtummetjes bevlekken alles waar ze aankomen en worden uiteindelijk zelf kleurloos, een ondoorschijnend wit als kuddes getemde of slapende maden. Plastic prulletjes beklimmen half opgegeten stukken blauwe cake. Dunne reepjes papier met voorspellingen erop uit de Japanse knallertjes liggen overal verspreid. Eigenaardig bij elkaar geraapte zinnetjes staan er op gedrukt, uitgezocht blijkbaar door ééntalige Japanners. Massa's tengere gele mensen die grote stukken van hun leven besteden aan het produceren van deze allervluchtigste dingetjes en die duizenden dunne papiertjes beschrijven met absurde, onbegrijpelijke boodschappen. ‘Zelfs de haren op uw hoofd zijn geteld,’ is er één van. De meeste ballonnetjes zijn geknald. Iemand heeft een worstje bij de narcissen geplant. Een paar met gas gevulde ballonnetjes zijn ontsnapt aan hun eigenaren en stuiteren nu tegen het plafond. Op nog zo'n papiertje staat, ‘Paarden van keizer komen bij dood verschrikkelijker, getale, getale’.
53. Ze is heel erg moe, paars onder haar ogen, lila kringen. Haar oom in Ohio kreeg altijd dezelfde kringen onder zijn ogen. Ze gaat naar de keuken om de tafel te dekken voor het ontbijt mor-

gen, en dan ziet ze dat in de schildpaddenkom de schildpad roerloos boven op het water drijft. Sarah Boyle duwt ertegen met een potlood maar hij blijft stil. Ze staat een paar minuten lang te kijken naar de dode schildpad daar bovenop het water. Ze huilt weer.

54. Ze begint te huilen. Ze gaat naar de ijskast en haalt er een doos met eieren uit, witte eieren, extra groot. Ze gooit ze één voor één op de vloer van de keuken waar een patroon op staat van aardbeien in vierkantjes. Ze breken heel mooi. Er bestaat een Geheim Genootschap van Tandartsen, allemaal met snorren, met een Speciale Code en Magische Ringen. Ze begint te huilen. Ze pakt drie konijnenbordjes en gooit ze tegen de ijskast, ze breken, en dan is de vloer bedekt met brokstukken konijn, een oor, hier een oog, een pootje; Stockton, Californië, Redding, Californië, Ellen, Californië, Cadiz, Californië, Angels Camp, Californië, Half Moon Bay. De totale ENTROPIE van het Heelal wordt daarom groter, gaande in de richting van een maximum dat overeenkomt met volledige wanorde van de deeltjes in het Heelal. Ze huilt, haar mond is open. Met een pot druivengelei gooit ze het raam boven de gootsteen kapot. Haar ogen zijn blauw. Ze gaat haar mond opendoen. Er bestaat een opvatting waarin het Heelal als een thermodynamisch gesloten systeem wordt beschouwd, en mocht dit waar zijn dan zou het betekenen dat er uiteindelijk een moment moet komen waarop het Heelal stil komt te staan, aangezien er dan geen energie meer beschikbaar is. Deze toestand wordt genoemd de ‘hitte-dood van het Heelal’. Sarah Boyle begint te huilen. Ze gooit een pot aardbeienjam tegen het fornuis, het emaille splintert eraf en het fornuis gaat bloeden. Bach had twintig kinderen, hoeveel kinderen heeft Sarah Boyle? Haar mond is open. Haar mond is aan het open gaan. Ze draait de kraan open en vult de gootsteen met wasmiddel. Ze schrijft op de muur van de keuken, ‘William Shakespeare heeft Kanker en woont in Californië’. Ze schrijft, ‘Suikerglazuur Vlokken zijn Godenspijs’. Het water in de gootsteen wordt schuimig, stroomt over en borrelt over de aardbeienvloer. Ze staat op het punt om te gaan huilen. Haar mond gaat open. Ze huilt. Hoe kan je ooit weten of er maar één vis is of meer? Ze gooit nu glazen en schalen kapot, ze gooit met kopjes en pannen en potten voedsel die kapot gaan en breken en zich verspreiden over de hele keuken. In de zandloper valt ge-

stadig en heel stil het zand. De oude man en vrouw in de barometer kunnen elkaar nooit krijgen. Ze neemt eieren in haar hand en gooit ze in de lucht. Ze doet haar mond open. De eieren beschrijven langzaam een boog door de keuken, zoals een baseball omhoog geslagen tegen de lentehemel, van ver af gezien. Ze rijzen hoger en hoger zonder geluid, aan het zenith aarzelen ze en gaan dan langzaam, langzaam vallen door de mooie heldere lucht.

Vertaling: Mary Duyvendak

Sonja Prins

Een ss-landbouwbedrijf in Mecklenburg 1944

Uit een brief aan Reichsführer ss *und Chef der Deutschen Polizei Heinrich Himmler:*

30 april 1942

> *'(...) De oorlog veroorzaakte een duidelijke struktuurverandering in de konsentratiekampen en hij heeft hun taak ten opzichte van de inzet van gevangenen grondig veranderd. Het opbergen van gevangenen alleen op grond van veiligheidsoverwegingen, opvoedings- of afstraffingsdoeleinden staat niet meer op de voorgrond, het zwaartepunt heeft zich verplaatst naar de ekonomiese kant. Op de voorgrond komt steeds meer de mobilisatie van alle gevangen arbeidskrachten eerst voor de bewapeningsindustrie en later (!) voor de opbouw in vredestijd.'*
>
> *(ond.)* Oswald Pohl
> *Chef van het 'Wirtschafts- u. Verwaltungs-hauptamt - (WVHA)', dat de* ss*-bedrijven en de konsentratiekampen bestuurde*.

*Er waren in 1944 in Duitsland en zijn bezette gebieden 28 Hauptlager (konsentratiekampen) en om elk daarvan heen gegroepeerd tientallen Neben- en Unterlager (buitenkommando's en kleinere kampen, die hun bezetting, voorraden en tewerkgestelde gevangenen uit het bijbehorende hoofdkamp kregen), bij elkaar meer dan 1000. In deze kampen waren alles bij elkaar 700 000 gevangenen (in Ravensbrück met bijbehorende buitenkommando's 45 000) waarvan 80% tewerk was gesteld. Vanaf 1942, toen Himmler het bevel aan alle kampkommandanten zond om de arbeid primair te stellen zelfs in het geval van 'Untermenschen' (van lager ras: russen, polen, joden, zigeuners) die door arbeid vernietigd moesten worden, werd op de diverse appèlplaatsen in de hoofdkampen een hevige strijd gevoerd tussen de Waffen-*ss *aan de ene kant en de vertegenwoordigers van de grootindustrie*

aan de andere, bij de selektie van nieuwe arbeidskrachten, die door de kampleiding verhuurd werden (voor 30 en 50 pfennig p.d. in het begin, oplopend tot 3 en zelfs 5 mark p.d. in het laatste jaar toen de behoefte het grootst was). De ss *had nl. talrijke eigen bedrijven binnen de hoofdkampen en elk van de buitenkampen, d.w.z. de Waffen-*ss *exploiteerde minstens 1200 zeer winstgevende ondernemingen met behulp van (voornamelijk buitenlandse) gevangenen.*

Ik geloof dan ook dat de vervreemding, die iedere nieuwe Häftling overviel, waardoor hij of zij het gevoel kreeg in een wereld terechtgekomen te zijn die niet werkelijk bestond, meer dan aan iets anders te wijten was aan de perfektie en grootschaligheid van het sisteem, waarin mensen produktiewerktuigen werden zonder meer, zelfs zonder naam. Het was een koude rücksichtlose Orwellwereld, niet, zoals de meeste buitenstaanders zich voorstellen, een aaneenschakeling van mishandelingen en sadisme (in de twee jaar dat ik daar was heb ik bij de bewakers geen sadist meegemaakt, al waren ze er ongetwijfeld; wel veel opzichteressen - in het algemeen jonge vrouwen die op een advertentie waren afgekomen waarin een goed loon werd beloofd voor toezicht op 'arbeids-schuwe vrouwen', ongeschoold en dikwijls zo uit de fabriek, tuk op een gemakkelijk baantje - die zelf met lijf- en gevangenisstraffen werden bedreigd als ze alleen maar spraken met een gevangene, laat staan iets door de vingers zagen van 'arbeidsongeschiktheid' of 'onwil'; om zelf niet in de bunker terecht te komen waren sommige bewaaksters die ik gekend heb bereid om gevangenen te schoppen en te slaan; ze waren dikwijls panies van angst voor de kampkommandant, die hen net als ons in zijn macht had). Een onderdeel van dit super-Orwell-uitbuitingssisteem was om de gevangenen onderling verdeeld te houden door de driehoek op hun mouw een andere kleur te geven, in de kategorieën: kriminelen, asocialen, politieken, Jehova's Getuigen. Alle buitenlanders vielen als regel onder de politieken, ook de poolse meisjes van het platteland die in het kamp kwamen omdat ze niet hard genoeg gewerkt hadden voor de duitse boeren. De kriminelen (moordenaars en grote dieven) en de asocialen (prostituees en kleine dieven) waren altijd duitsers en werden gebruikt om de anderen er onder te houden.

Niet alleen angst brengt 'normale' mensen tot sadisties gedrag.

*In 1943 hoorden wij verhalen uit het grote kamp (Ravensbrück) over een groep jonge nederlandse bewaaksters in opleiding bij de Waffen-*ss*, die veel feller, en dus gemener, optraden dan de door-snee-duitse. Zij wilden op de kampleiding blijkbaar een goede indruk maken om later een betere baan te krijgen. Het is voor onze eigen toekomst belangrijk om te weten hoe ver gewone mensen bereid zijn om mee te doen bij het plegen van wreedheden en mishandelingen, en vooral* waarom. *Om dit beter te begrijpen beschreef ik zo exakt mogelijk mijn herinneringen aan situaties in het 3de Rijk*.

Het boek De groene jas, *waaruit de drie volgende fragmenten genomen zijn, beschrijft personen en gebeurtenissen die ik heb meegemaakt in een buitenpost van het kamp Ravensbrück, waar een wisselend aantal gevangenen tewerkgesteld werd op een landbouwbedrijf van de* ss, *annex een privélandgoed van een hoge ss-er (Klebs = Pohl), annex het bosbeheer eromheen onder een andere* ss-*er, maar van principiëler soort (niet behorend tot de Waffen-*ss *die de kampen beheerde), de boswachter Schmidt met zijn 'groene jas', voor mij een raadselachtige figuur. Door middel van dit dokumentaire verhaal, dat ik kort na de oorlog in een nieuwe periode van vervreemding (maar nu ten opzichte van de nederlandse werkelijkheid) in één ruk opschreef, hoopte ik de duitse werkelijkheid uit de oorlog te kunnen doorgronden*.

S.P.

Vakature voor een onschuldig mens

Friedrichs keek misprijzend langs zijn lange spitse neus op hem neer, terwijl hij met zijn handen op de tafel leunde. ‘Als koelie-drijver zeker, hè? Jullie hebben daar toch een paar honderd gevangenen?’ Op dit ogenblik voelde hij zich ver boven Günther verheven. Hij had tenminste een zuiver geweten, wanneer hij ooit in het hiernamaals ter verantwoording werd geroepen. Onwillekeurig keek hij naar zijn schone blanke handen op de rand van de tafel.

Schmidt was even uit het veld geslagen, maar niet lang. Het was duidelijk. Friedrichs trachtte hem met oneerlijke middelen de loef af te steken. ‘Gevangenen -’ zei hij stug, ‘als je het zo noemen wil. Wij zeggen arbeidskrachten. Maar daar gaat het niet om. Er wordt gewerkt, en goed gewerkt. Jullie stadsmensen laten dat liever aan ons over - Jullie zijn bang om je handen vuil te maken -’ Hij voelde zich diep gegriefd. Had zijn vriend Klebs niet zelf gezegd: ‘Jullie zijn het kloppende hart van de natie - het is jullie inspanning en volharding, die onze legers onoverwinnelijk maakt!’

Friedrichs ging weer zitten. Hij keek naar de rode handen van Schmidt, met de gele haartjes op de korte, stompe vingers. Het was waar - hij had zelf nog nooit met zijn handen gewerkt. En de verhalen over de mishandelingen van gevangenen waren natuurlijk overdreven. ‘Ik zou nooit mijn kamer in de steek kunnen laten,’ zei hij bedroefd, terwijl hij aan heel andere dingen dacht.

‘Hoeft toch niet - Je neemt de hele rommel mee -’

‘Wat is je bedoeling eigenlijk, is er een vakature?’

‘Voor die vakature zorg ik morgen. Ik moet alleen weten: doe je 't of doe je 't niet?’

‘Je begrijpt mijn bezwaren tegen de kampen niet helemaal,’ zei Friedrichs aarzelend. ‘Je hoort er zulke afschuwelijke verhalen over.’ Hij rilde en zijn ogen keken Schmidt verwijtend aan.

‘Dat ligt helemaal aan je zelf,’ zei Schmidt voorzichtig. ‘Er zijn goede en slechte inspekteurs; goede en slechte ss. Ik wil niet beweren dat het systeem ideaal is, maar je zult moeten toegeven, dat de prestaties enorm zijn, en daar gaat het tenslotte om. Het is verkeerd om altijd naar de schaduwkanten te kijken en de voordelen die deze manier van werken met zich meebrengt uit het oog te verliezen.’

Ik lijk wel een schoolmeester, dacht Schmidt, terwijl hij de schichtige blik uit de ogen van zijn vriend ontweek. Maar wie zou gedacht hebben, dat hij zoveel bezwaar zou maken, als een herenleventje hem zo maar in de schoot wordt geworpen?

'Mijn salaris?' vroeg Friedrichs schuchter, alsof hij zich verontschuldigde dat hij bij een dergelijke verheven doelstelling nog aan geld dacht.

'Niet veel. Honderdvijftig per maand. Maar vrij wonen - een eigen huis, een eigen grote moestuin, kippen, konijnen, enzovoort. Vrije bediening, zoveel als je nodig hebt. Je bent gek als je het niet doet.'

Dan komt het vuur over de wereld

Met grote, onelegante stappen, die zij ondanks haar Parijse tijd niet kon afwennen, liep mevrouw Klebs naar de opening tussen de beide kelders. Daar stond de lange magere gestalte van Martha bij het kleine venster, haar grijze haar nog niet door het voorgeschreven kapje bedekt, haar grote gezicht met de lange onderkaak als van een paard naar haar meesteres gekeerd.

‘Je stond weer te bidden, wat?’

‘Nee, gnädige Frau.’

Mevrouw Klebs zag dat de neusgaten in het gezicht tegenover haar zich regelmatig verwijdden en vernauwden. Martha snoof, maar er kwam geen geluid.

Het was alsof een onzichtbare stroom de beide vrouwen verbond. ‘Hoe oud is zij nu?’ vroeg zij, nog scherper dan gewoonlijk.

‘Dertien.’

‘En zij was -’

‘Drie.’

Mevrouw Klebs liet haar ogen over de donkere wijnflessen gaan, die als neergemaaide soldaten op de dag van opstanding lagen te wachten. ‘Drie,’ herhaalde zij automatisch, maar haar gedachten waren bij de adventsfeesten, die in een lange reeks de dagen voor Kerstmis vulden. Het was moeilijk om met personeel te werken, dat er een godsdienst op na hield, al hoefde het om dezelfde reden ook niet zo bewaakt te worden als de rest. ‘Bidden in arbeidstijd is verboden,’ zei zij kortaf, als een officier, die een kommando geeft.

‘Ja, gnädige Frau.’ Martha sloeg haar ogen niet neer, maar het was duidelijk, dat zij niet luisterde. Zij nam een stofdoek van een spijker en begon lusteloos de flessen met vruchtesap af te vegen. ‘Een beetje flink, hoor! Zure gezichten kunnen we niet gebruiken.’ Mevrouw Klebs draaide zich op haar hooggehakte schoentjes om en liep terug naar de trap, met de sleep nog steeds over haar arm. ‘Martha!’ riep zij, toen zij bij de weckglazen stond. En toen Martha kwam: ‘Dit heb ik vanavond nodig, en dit - en dit. Verder kalkoen, gestoofde vis - en jij bakt vruchtentaart. Heb je daar op gerekend?’ Zij wachtte niet op het antwoord. Halverwege de trap draaide zij zich om en riep: ‘En schiet op, alsjeblieft. Als je goed oppast zal ik in het voorjaar eens zien -’

Martha veerde op. Haar gezicht werd nog bleker en haar ogen kregen een vreemde glans. ‘Dan is het te laat, mevrouw Klebs,’ zei zij hard. ‘Dan is mijn kind reddeloos verloren, en u, en de generaal. Dan komt het vuur over ons land en de hele wereld, en alleen de Getuigen blijven over!’

Voordat mevrouw Klebs de deur achter zich dichtsmeet, zag zij nog hoe de lange gestalte bij de trap stond, met haar magere handen om de leuning geklemd en haar ogen extatisch naar het plafond geheven.

Shakespeare houdt de moed er in

De gevangenen vermoedden niet dat zij een kijkspel voor de officieren van de ss gingen opvoeren in die winter van 1944, toen alle openbare festiviteiten waren verboden. Het feit dat zij voor de uitvoering zo gemakkelijk toestemming hadden gekregen, was merkwaardig, maar zij stonden er niet lang bij stil. Zij beschouwden hun bewakers immers niet als mensen, met goede en slechte hoedanigheden; het waren geen wezens met wie zij iets gemeen hadden. Him taak, de taak van alle politieke gevangenen, was de moed en het uithoudingsvermogen van henzelf en de anderen te versterken. Hoe zij dit deden hing van hen af en niet van de ss. Mevrouw Klebs was niet gekomen, maar op de voorste banken zaten wel een aantal van de gasten uit Berlijn. Jonge vrouwen in avondjaponnen met onbeduidende gezichten, jonge mannen voor het grootste deel in het uniform van de ss. Achter hun rug was de kamer volgepropt met de lagere ss uit de omliggende dorpen, de bewaaksters in hun grijze rokbroeken en een enkel dikge-schminkt dorpsmeisje, dat zich had weten in te dringen. Zij hadden flink gedronken, voordat zij kwamen. Het was de eerste kerstdag en er waren geen bioscopen en dancings waar zij vertier konden zoeken.

Tegen de wanden gedrukt en in de gang die op de kamer uitkwam, stonden de niet-politieke gevangenen. Voor haar, die voor een deel wantrouwig de repetities hadden gadegeslagen, speelden de anderen. Deze vrouwen en meisjes, tot wie nog slechts vaag het eerste schijnsel van de eenheid tegenover de onderdrukkers was doorgedrongen, moest de mogelijkheid worden gegeven om zich één avond sterk te voelen in de gemeenschappelijke prestatie, om daardoor overtuigd te worden van de zekerheid van de overwinning waarmee het stuk, dat alleen in naam van Shakespeare was maar in werkelijkheid van de gevangenen zelf, eindigde.

Er was een koning en een nar, hofdames en edellieden, maar ook een troep handwerkers, die tegen hun zin gedwongen werden om een stuk op te voeren. Er waren elfen en het knechtje van de elfenkoning, Puck, die de mensen als vijandige wezens beschouwde.

In de schaduw van de eiken
tussen hoge dennenzuilen
onder sluiers van de berken
ligt het rijk der elven.

In de diepte van de meren
in het vergezicht der bergen
op de toppen en op de aarde
ligt het rijk der elven.

Verder dan de maan en sterren
diep in sprookjes en legenden
in de trotse droom van mensen
ligt het rijk der elven.

Voor de menselijke wezens
is een leven zonder zorgen
nu nog onbereikbaar.
Maar wie kent reeds de morgen?

Begeleid door het lied van de elfen en het geknielde koor, in een hoek van het toneel dat geen toneel was, danste Titania, de elfenkoningin, alsof zij het verdriet van de mensheid wilde oplossen in het vloeiende licht van de zomernacht. Plotseling merkten de elfen dat er nog een stroper in het bos was achtergebleven en zij vluchtten weg. De stroper kwam te voorschijn met de ezelskop, waarmee Puck hem had bedeeld. Hij leverde een parodie op van een dronken ss-man, trachtte in een rechte lijn en in een cirkel te lopen en eindigde met in slaap te vallen. Puck verheugde zich over de domheid van de mensen. ‘Als zij slechts wisten,’ zei hij, terwijl hij om hem heen danste, ‘dat zij door hun twisten hun eigen macht teniet doen.’ Hij improviseerde. Hij wendde zich tot het publiek en zei dingen, die niet in zijn tekst voorkwamen. Tegen de strakke gezichten van de ss schreeuwde hij: ‘Alleen verdeeldheid houdt hen er onder. Als zij het eens worden dan zul je eens zien!’ Dan dacht hij weer aan zijn tekst:

Daar is een man
joeg-hé, joeg-hi!
Hij liet zijn vrienden
eenzaam staan.

Hij wist niet meer
joeg-hé, joeg-hi!
Dat hij met hen
vereend moest gaan.

Nu ligt hij hier
joeg-hé, joeg-hi!
Wat hij ook deed
is nu teniet gedaan.

Aan het slot gaf de elfenkoning aan Puck de opdracht om de stroper van zijn ezelskop te verlossen. Puck was het er niet mee eens: ‘Het beestmens kreeg slechts zijn verdiende loon! En bovendien doet elk mens genoeg om zo een ezelskop te dragen -’ Oberon wees hem terecht: ‘Zeker, de mens is dom genoeg en dikwijls slecht, maar één ding heeft hij wat jijzelf niet hebt: hij kan ook goed zijn.’ ‘Ja, als een ezel, goed om lasten te dragen.’ ‘Nee, goed wanneer hij voor anderen zorgt. Een toekomst bouwen, die rechtvaardig is, kan slechts de mens. Ga, en verlos hem van zijn ezelskop.’ De elfen zongen en dansten om Oberon en Titania heen:

koor:
Laaiend vult de zon de blanke hemel
stralend staat de jonge dag,
als een knaap springt uit zijn leger
dat in nevelsluiers lag.

Als een knaap staat hij daar juichend,
jonge prins van deze aard’.
Ieder die het wil kan horen
welke vijand hij heeft uitgedaagd.

solo:
Wie is met mij?
Wie mijn vijand?
Zege breng ik -
Ik de zege -
Nu en in der eeuwigheid!

koor:
Schallend klinkt de roep der dagen
op de drempel van de nieuwe tijd.

Na dit koor, gezongen door alle medespelers, bleef het even stil. Toen hoorde men het schrapen van laarzen over de planken vloer, een enkele grove stem, het lachen van een meisje, en de troep ss drong tussen de spelers door naar de uitgang.

Christine Camo, in het kostuum van Puck, liep naar de hoofdbewaakster en vroeg zoetsappig: ‘Hoe is het u bevallen, mevrouw opzichteres?’

De vrouw met het muizegezicht keek stuurs naar Camo in haar bespottelijke pofbroek. Als je een gevangene een vinger toestak nam zij de hele hand. Praatjes verkopen, dat konden ze! Net iets voor die brutale wijven om zich zo te kijk te zetten. Het was hun natuurlijk om de mannen te doen, en dan deden ze nog alsof ze zich daarboven verheven voelden. Huichelaars! Die Camo stond te lachen, dat kon je duidelijk zien. ‘De kostuums onmiddellijk afgeven!’ schreeuwde zij woedend, met haar handen in haar zij, toen zij zag dat de laatste gast de deur uit was. ‘Op je knieën het lokaal schrobben! Blokoudste, over een uur hou jij appèl.’ Dan kon zij tenminste naar bed. Het was al bij twaalven en de gevangenen gunden haar geen rust. Morgen voor dag en dauw moest zij weer die uitgestreken smoelen tellen. Mevrouw de hoofdbewaakster, jawel! Zwoegen moest ze. Als het niet om de centen was -

Caroline Bos-Everts

Caroline Bos-Everts publiceerde vroeger o.a. in Den gulden Winckel, *en onlangs in* Chrysallis 2.

Hommage à Christian Morgenstern tijdens gordelroos

Die Gürtelrose sprach zu mir:
-Mein Kind, ich bleibe nun bei dir,
-Wie herrlich bin ich dir zum Segen,
-Ich rank' mich liebend dir entgegen!
-Da darf dann auch die Sehnsucht sein
-Nach langer Nächte Liebespein,
-Nach langer Tage Liebesschmerz,
-... Noch fester drück' ich dich ans Herz ...
-Sprich!

‘-Ich lieb dich nich!!’

Sie wich -

Strich

Monika van Paemel

Monika van Paemel schreef de romans: Amazone met het blauwe voorhoofd; De confrontatie; *en* Marguerite.

Tekst ter voorbereiding van: ‘Die vermaledijde vaders’

Langzaamaan ben ik dit leven gaan leiden. Met een huis waarin mos op de wanden groeit, een hopeloos gevecht tegen de rommel en het verval, anderen zien het bereidwillig als een vorm van artistiekerigheid, maar ik ben het er niet mee eens. Mijn ritme bestaat uit tegengestelden. Ik funktioneer tegen de wereld in. In mijn landschap staan plotseling huizen waar gisteren nog bomen stonden. Ik hoor het mezelf graag zeggen: mijn leven is mijn materiaal. Alsof ik erover kan beschikken. Alles wat normaal leek werd in mijn leven abnormaal. Nu ben ik al zo ver dat wat normaal lijkt in werkelijkheid ook abnormaal is. Met mensen is er ook wat; hun dreiging bestaat alleen nog collectief. Per stuk lust ik ze rauw. Die macht om te kwetsen en mij hongerig en koud op de stoep te laten ankeren zijn ze voorgoed kwijt. Mijn moeder had het op mijn nek voorzien, daarbij vergeleken verbleken alle andere pogingen. Gebrek aan talent en doorzettingsvermogen. Ontmoetingen zijn er nog wel; in de marge. Als vuurvogels van de nacht een geheim maken. Een niemandsland, een veilig verklaarde zone. De gewapende vrede waarin ik, vinger aan de trekker, waag te beminnen. Verder zijn alle zeker- of onzekerheden beperkt tot schrijven of niet schrijven. Inderdaad, ook Shakespeare was een man met simpele wetten.

De wind kwam wild en speels vanover zee en de zigeunerin was me gevolgd door straten. Onhoorbaar op haar vilten voeten. Ze raakte me aan met geruststellende gebaren alsof ze een verschrikte merrie wilde kalmeren, en probeerde me een medaille op te spelden, maar de speld haperde in het weefsel van mijn bloeze, daaronder wist ik mijn linkerborst, naakt en onbeschermd, maar ik trok niet terug, hoewel ik mijn tepels hard voelde worden. Ze geurde onnoembaar en had van die verraderlijke goud en groene ogen, haar borsten lagen opgebed in een veelkleurig keursje, bruin en om in te bijten. Naar onder toe verdween ze in rokken. Ze voorspelde me een lang en een moeilijk leven (o, waarom geen kort en gelukkig?) ik had een gevaarlijk beroep en een vrouw stond me naar het leven, (daar had je mijn moeder met haar mes tussen de tanden) en terwijl ze verrukkelijk was in haar verwarring omdat ik glimlachte en niet afdong op de prijs, maar haar met mijn

vingertoppen had willen strelen, bezwoer ze me alle mensen te mijden wier naam met een L een G of een H begon, dat las ze allemaal in de kleine lijntjes van m'n linkerhand, (kijk eens hoe ik als een sensuele vampier je bloedbanen bevaar) en omdat ik bleef zwijgen als een betoverde ezelin en helemaal niet nieuwsgierig was, vroeg ze dringend of ik haar wel begreep en kwam met een geheimzinnig air nog dichterbij terwijl ze me insloot, tussen haar en mij nog een tochtje afstand, de hete muur tegen mijn rug. En het was waar, wat ze vertelde kon niet zoveel schelen, wat moest komen zou zich wel op tijd manifesteren, aan leven en dood was niet te ontkomen, maar ze was zo'n heerlijk stuk van een schrijver, ik zag hoe ze me maakte en ik door haar werd gemaakt, alsof ik bij m'n eigen schepping aanwezig was. Living art! En omdat ik zo willig was als een verliefde vrouw in bed, zouden de zigeuners mij beschermen en geluk brengen. Welja, en ironisch zou ik ontwaken als een bestolen dief kilometers noordwaarts, even onder de boomgrens, zoveel bestorven zomers onder een licht verkleurde huid. Onduldbaar maar waar, met het verstrijken van de tijd viel er minder te veroveren dan te dulden. En tam ben ik nooit geweest. Een zekere heroïek kan mij niet ontzegd worden. Een ongehoorzame dochter, het personage van heldenmoeders. Niet voor niets zijn schimmen zo gevaarlijk, hun witte vingers dringen door alle muren. Op mijn klaagmuur staat spottend hun signatuur. Ook mijn zigeunerin komt onder de hamer. Vergeefs koester ik mezelf in melancholie. Het beste deel blijft voor de nachtdieren, dromen en jagen terzelfdertijd. Historisch gezien is men dertig. Te jong in 68 en te oud voor de genadeloze aanpassing van daarna. Geen nieuwe filosofie in oude vaten. Laten de zonen het maar op een akkoordje gooien met hun charmante vaders.

(Vroeger, zo schrijven mijn vrienden, vroeger werden intellektuelen of kunstenaars bestraft met hun leven. Heeft Socrates niet de giftbeker gedronken? Galileï zijn ontdekkingen verloochend? Is Belle van Zuylen uiteindelijk niet getrouwd?) Wat wil je, schrijvers, artisten en intellektuelen hadden altijd al de funktie van de profeten van Israël. Het probleem is zo oud als de wereld. Voor de vooruitgang van een maatschappij zijn er mensen nodig die haar in vraag stellen. Dat wordt altijd als subversief ervaren. Een dynamische maatschappij brengt altijd vragenstellers voort maar de mensen zijn zo gemaakt, dat de groep elke verandering

afwijst. Dromen zijn mooi, maar onuitvoerbaar, zegt men niet dat gelukkige mensen geen geschiedenis hebben? Een gelukkige en tevreden gemeenschap zou wel eens een stagnatie kunnen betekenen. De mensen een geweten schoppen, zekerheden afbreken, bouwen aan de wereld voor morgen, dat is een natuurlijke funktie voor schrijvers, artisten en intellektuelen. (O, heilige elite!) Maar daar begrip of erkenning voor verwachten, is dat niet teveel gevraagd? Troost je, schrijven mijn vrienden, vroeger bestrafte men ons met het leven, nu alleen maar met de eenzaamheid. En kijk, schrijven mijn vrienden, gelukkig zijn wij er nog, bestaat het wonder van de communicatie. Als de maatschappij van huis is kunnen wij dansen als muizen. Elkaar liefhebben en troosten. In afwachting daarvan, schrijven mijn vrienden, wees gelukkig. Zijn er niet teveel schrijvers, artisten en intellektuelen onder mijn vrienden?)

Ik hou van mijn linkerhand, maar mijn rechterhand is belangrijker. Mijn linkerhand draagt geen ringen, de vorm is ongeschonden, de nagels zijn verzorgd. Een kleine expressieve vrouwenhand. Mijn rechterhand daarentegen verlaat nooit het huis (de schuilhut) zonder twee ringen, die haar maatschappelijk moeten situeren. Een gladde hard-gouden en een sierring met parel. De gladde hard-gouden ring is smaller dan de sierring, en houdt deze, ze worden aan dezelfde vinger geschoven, op zijn plaats. Dit is een understatement, door de gesuggereerde onvrijheid, geven de ringen bestaansrecht. Een plaats, een duiding, ik ben niet langer loslopend wild. Op het eerste gezicht dan, maar dat volstaat. De rechterhand is ook de hand die het eerst uitgestoken wordt, waarmee ik eventueel iemand zal aanraken, hem of haar (haar of hem) zal benaderen, inhalen of afwijzen. Mijn rechterhand is geschonden. Vervormd. Ze moet ook harder werken, de nagels zijn fragieler. En dan, de knobbel ter hoogte van de pols. Eindeloos behandeld, eindeloos hopeloos weerstand biedend. Pijn. Vooral bij vochtig weer. Ons klimaat. De wond die kraakbeen blijft produceren. En de vergroeiingen. De bluf, die zoveel moet maskeren: ik beschik over een autentieke schrijfknobbel. Mijn linkerhand hoort bij de reserve. Twee gevouwen handen. Als vleugeltjes. Een vuist en een aaihand. Linkerhand, rechterhand. Elkaars spiegelbeeld. Elkaars tegengestelden. Vijanden van elke overeenkomst.

De kootjes, beentjes, huid, nagels. Handen. Vingers. Waarop, waarover. Waar leg ik ze uiteindelijk neer? Wat ik niet kan zien kan ik nog altijd voelen. Handen. Handelen. Al heel lang valt denken niet meer samen met doen. Uiteinden van lichaam. Liefdestentakels. Zuignappen. Binnen en buitenboordhanden. Richtingaanwijzers. Klauwen. Poten. Vuisten. Verdeeld in links en rechts handen. Met en zonder knots en knobbel handen. Afstandelijke handen. Vijfmaal en tienmaal vingers. Aarzelhanden. Maar eerst een verhaaltje.

Gevallen. En bijna terzelfdertijd geregistreerd het ietwat vochtig knakje waarmee breken gepaard gaat. En het onmiddellijk verbergen van pijn en zwakte. Rechterhand slap als een blad, hangt er zowat bij, gloeien wordt zwellen, dan maar de capitulatie, zij het na uren, met de gezwollen pijnvonken schietende pols naar de grootmoeder en gelaten, tranen verbijtend, de tirade aanhoren. De tirade of de jeremiade. De lange fietstocht, krom en jankend in de wind. Achterop, wijdsbeens en na enige tijd het rooster dat door het kussen heen in je billen snijdt. Een oom die ondanks alles nog voorzichtig rijdt, putten en kuilen tracht te vermijden. Links van de martelkasseinen fietst. Verbeeld je met mij, hemels, draperieën van lucht en licht, tegenwind in hoge bomen, daartussen kanalen met palingschuiten, en vis en waterratten, verderop vlasakkers en brouwerijen? Die vervloekte lage landen, waar je alweer niets van merkt. Een stadje als een ouderwetse badkuip, en dan al klappertandend, bereid om de klomp aan je arm die je tot in je schouders en tenen voelt, die gloeit en woekert als een ziekte, af te hakken als het moet. Elke voorwaarde wordt aanvaard als ze een einde stelt aan de pijn. Helden met kiespijn bestaan nu eenmaal niet. Geen enkele illusie omtrent pijn. Grootspraak is voor gezonde herkauwers. Maar in die tijd aten de plattelandsdokters goed. Samen met de pastoors en de burgemeesters en de notarissen aten zij goed, lang en uitgebreid. Hielden zij van vet en zwaar eten. Tafelden zij tot ze erbij omvielen. Moesten zij slapen na het eten. Verteerden zij op de duur het voedsel niet meer. Werden zij daar toch dom en kwaadaardig van. Oppassen geblazen voor boeren en vleugellamme kinderen die hun lastig vielen bij het eten, het drinken, het herkauwen, het verteren. En toch, zurige oprispingen onderdrukkend, een massieve buik vol borrelgeluiden voor zich

uitdragend beveelt de dokter oomlief het hoofd van het kind in zijn arm te knellen zodat blind als bij een slachtvarken alles zal gebeuren. Kokhalzen en lam van angst alles ondergaan, vooral het afwachten, en er een natte broek aan overhouden. En dan ook weer, midden het vuurwerk van pijn, dat vochtige zachte knakje. Een wit gipsverband waarboven een rose geschaafde huid. De vingertoppen in de gaten houden, zegt de dokter, voor het geval ze blauw worden.

Hij heeft zich al afgewend en stapt een en al kruis, van boven de maag tot ver tussen de benen, op het ritme van zijn spijsvertering, aandachtig maagsappen producerend, weer naar zijn dutstoel. En terug, nu zachtjes huilend en dreinend, tegen de hemel, langs het kanaal de schuine bomen, de vlasakkers en de martelkasseien en nog voor het donker op huis aantrappen, en het kind naar bed met een warme kruik en een beker kotsmelk. Klappertandend onder de dekens, en niet kunnen wentelen of draaien, vanwege dat vreemde voorwerp aan de rechterarm, waarbij de vingers bij het betasten als van een lijk zijn, je tilt ze voorzichtig op, en ze vallen weer in die halve kromhouding, ten slotte slaap je toch weer. En scharrel je rond als een kreeft met dichtgebonden scharen. Onhandig. Je blijft de bende maar liever uit de weg. Die rechterhand is onontbeerlijk bij het vechten, het eten, het kleden. Alleen lezen kan nog. Van schrijven is er nog geen sprake. Alhoewel. Dat stil zitten. Een voorproefje. Een leerschool. Op het voetbankje bij je grootmoeder als een nieuwe poes. Het snorren van de kachel als voorbereiding. Het wordt een zonnige marktdag uitstap met je grootmoeder als het verband moet verwijderd worden. Het is zowat tien uur in de morgen, de dokter is halverwege ontbijt en middagmaal, prima humeur, sigaar klemvast tussen de tanden, hoesten en as morsen en op afgemeten toon overbodige vragen stellen aan de grootmoeder die haar kreukelpootjes braaf over haar buik heeft gevouwen (rechterhand getooid met twee smalle gouden ringen). Angst, waarmee je zijn gebaren, de toestellen, de geluiden registreert, netjes over alle poriën verdeeld. Met je grootmoeder erbij deze keer, zou je eigenlijk wel mogen huilen als het mis gaat. En dan vraagt dokterlief ironisch of je weer zijn stoel gaat natplassen, ‘dan leggen we eerst een doekje.’ Zo, en zwijgend onderga je zijn onsierlijk gedoe, bruut en onhandig, gebrek aan vakkennis, ramt als een hengst kinderen in boeren-

kutten en haalt ze d'r eigenhandig weer uit. Goed. Verband weg. Hand eigenaardig wit en bloot. Een beetje zwakjes, het is mijn grootmoeder die huilt van dankbaarheid. En samen de straat op. Waar de beroemde pluimveemarkt in volle bedrijf is. Waarbij bijna tastbaar de droom om al die korven pluimvee te openen en er met de bombardon van de fanfare doorheen te marcheren zodat de kippen kakelend en wild fladderend het stadje zouden overspoelen, en het van ver en bovenaf zou lijken alsof er een reusachtig pluimdek werd uitgeschud. Maar wel ingetogen naast je grootmoeder meestappen en meesnoepen, en verbluft de demonstratie van overtuigde vrouwelijkheid ondergaan die al die marktvrouwen uitstralen, als berinnen, met blozende wangen en borsten en buiken, beladen met korven en kinderen. Luid en goedlachs pratend. Naar huis en het lieve leven kon weer beginnen.

De hand die al aardig bijtrekt en op een morgen de intrede van de vader. Spottende lippen vader, wreed glinsterende vader, rad van tong en kwik van tred, vader. Elegant ogende vader, altijd een tikje neerbuigende vader. Een zoon-zoon vader. Geen moeders vader. De, ik zit met een dochter, vader. De, luisteren zult ge, vader. Verdwijnen als ik wil, dreigende vader. En de vooral, ga uit mijn ogen, vader. Laat dit maar eens gezegd zijn, ik ben er nog trots op ook. Ik hengel als een aapje naar zijn belangstelling, ik verdraag elke vernedering. Als hij er niet is (nooit is) schrijf ik mijn beste boeken voor die vader. Ik maak een verhaalvader, een droomvader, een vader met twee linkerhanden.

Tussen hem en de spot van mijn vriendjes, tussen mijn kutje (en eeuwige handicap?) verzin ik een minnaarvader, en ik ben trots op mijn dochtervader. Mijn vader is een heer, hij rijdt in een prachtige auto, hij vraagt nooit wat iets kost, hij neemt gewoon wat hem toekomt, hij verbruikt veel leder en sigaren. Hij beveelt, twee woorden. Hij spreekt vreemde talen en is van alles op de hoogte, mijn vader. Hij steekt zo gunstig af bij mijn moeder, die vader, dat ik met hem leer mij voor haar te schamen. Vrouwen zijn goed voor de minachting en de ergernis. Vrouwen zijn de afkeer van zijn eigen geilheid. Hij maakt me heel slim attent op de moeders dwaasheid, haar geilheid, haar liegen. Hij is op z'n best als, kijk eens met mijn ogen, vader. En als ik hem nodig heb, kan ik hem meteen verzinnen, mijn vader is net zoveel vader als alle andere vaders te samen. En als hij dan toch eens echt verschijnt,

maakt hij mij bang, mijn vader. Ik kan geen zoon worden, en geen vrouw om hem te behagen, en ik weet dat hij dat niet zal pikken, mijn vader. Hij heeft mij gemaakt, en hij is zich zijn mislukking maar al te zeer bewust. Ik lijk op zijn vervloekte moeder, arme vader. Een toornende god, mijn vader. Een, verzuipen als kattejongen, vader. Een, oppassen of ik heb je, vader. Nu heeft hij geërgerd en spotlachend mijn grootmoeders verhaal aanhoord (hij beschouwt zijn schoonmoeder als een seniele sloof, met een onvergefelijke status; een weduwe heeft haar man begraven, daar houdt hij niet van, mijn vader). Dat mijn hand zo'n pijn deed, en dat ik mij toch goed heb gehouden, en niet gehuild, en hem onhandig stroop om de mond smerend, dat je toch wel kunt zien vanwaar ik afstam. Dat is tegen het zere been van mijn vader, hij krijgt zijn vitriool grimas, daar heb je de, laat eens zien of je de Russische winter kunt overleven, vader. Niet gehuild, moedig geweest? (Ik ben een dochter, grootmoeder, vergeet dat niet en nooit. Arm vrouwtje heeft er nooit wat van begrepen.) Kom hier, zegt hij, en laat met genoegen zijn handen zien. Grote, maar vooral sterke handen. Geen ringen. Geen enkele. Een grote polshorloge aan ijzeren polsen, geen grammetje vet, en witgesteven manchetten met gouden knopen. Geen vulgariteit bij mijn vader. Hij neemt mijn hand in de zijne, als gaan we een verbond sluiten, of een koop beslechten. Ongetwijfeld een plechtig ogenblik. Zijn greep is als een nieuw verband rondom mijn pols. Zijn ogen glinsteren. Niet gehuild? Zal ik je eens laten huilen, leren huilen? (Janken zoals het een dochter betaamt?) Ondertussen is zijn greep verstrakt, het doet nog niet echt pijn, maar het begint al te dreigen. Het is alsof ik verstrak in zijn greep. Mijn tanden op mekaar. Even nijpt hij door, en laat onmiddellijk weer los, hoopvol lachend. Maar ik kan niet huilen. Ik kijk gedachtenloos, als er iets breekt word ik iemand. Zo en dat is gemeend, nu schroeven zijn vingers zich vast. Hij lacht niet meer. Kom, zegt hij, kom dan. Hij beveelt, hij beveelt mij snijdend te huilen. Maar ik kan niet, kan nooit meer huilen. Heb geen tranen meer. En dan alweer dat vochtige kraken. Pijn, met hoofdletters, in kapitalen alsjeblieft. Maar geen genoegdoening. Tot mijn schande plas ik in mijn broek. Maar dat troost mijn vader niet, ik ben en word zijn dochter. Zonder genade. Hij vloekt binnensmonds. Mijn gezicht is bevroren. Alleen begin ik te klappertanden. Mijn grootmoeder kon jammeren als een loopse

kattin, dat valt me nu voor het eerst op. Ik bedoel, de vergelijking. En de dokter, en vooral de spijsvertering van de dokter, en de oprispingen van de pastoor, en het maagzuur van de notaris. En het onbeschaamd verstoren van de dorpse stilte van oude Vlaamse stadjes. Een kind met een gepletterde pols, alweer overlast. En onhandig dat mijn grootmoeder staat te liegen. Zelfs ik met al mijn goede wil zou haar niet kunnen geloven. Mijn hand zwaar als een dode klomp in de mantille en weer op huis aan, tegen de hemel, langs het kanaal, de schuine bomen, de vlasakkers en de martelkasseien. Tot zover: The making of a writer.

Soms ben ik weer de eerste om dit allemaal te vergeten. Versleten dramatiek van de persoonlijke geschiedenis. Folklore. Fait divers voor de penbeheersing. Slechts wanneer ik erin zou slagen af te zien van mezelf, zou ik mijn lezers vinden, zouden wij samen een boek kunnen schrijven. En wie stond dichter bij mezelf, dan elke vrouw rijp voor het misverstand?

Emily Dickinson

Emily Dickinson, de grote Amerikaanse dichteres (geb. 10 dec. 1830, overl. 15 mei 1886), die in het universiteitsstadje Amherst, Mass., een teruggetrokken leven heeft geleid, onderhield het contact met haar vrienden via brieven, waarvan er ruim duizend bewaard zijn gebleven. Dikwijls uitte zij zich hierin door middel van gedichten of sloot er gedichten bij in, zij het dat die al met al maar een klein gedeelte vormden van wat zij in haar kamer achter de hand had (en waarvan nooit iets is verschenen tijdens haar leven). Voor de bewonderaars van haar poëzie zijn haar brieven minstens zo belangrijk. De volgende kleine keuze wil er een (bescheiden poging tot) een indruk van geven.

De eerste vijf brieven zijn gericht aan Thomas W. Higginson, bekend essayist in zijn tijd en promotor van de zelfstandigheid van de vrouw. Hij heeft E.D. tweemaal in haar leven een bezoek gebracht, vond haar weliswaar 'een beetje geschift', maar had waardering voor haar originaliteit, hoewel hij haar gedichten 'niet voor publikatie' geschikt vond. Na haar dood heeft hij samen met een Amherstse professorsvrouw, Mabel Loomis Todd, een selectie van de gedichten uitgegeven, maar niet zonder hier en daar rijm, metrum, woordkeus en beeldspraak aan de 19de-eeuwse ideeën aan te passen. E.D.'s eerste brief aan hem is geschreven n.a.v. een artikel van hem waarin hij advies gaf aan jonge schrijvers.

De aan anderen gerichte brieven zijn, voor dit korte bestek, gekozen om hun kenmerkende toon.

(*Deze brieven verschenen eerder in* Avenue literair.)

Brieven

Aan T.W. Higginson, 15 april 1862.

Mr. Higginson,

Bent u te zeer in uw bezigheden verdiept om te zeggen of mijn Vers leeft?

Het Brein staat zichzelf zo na - het ziet niet duidelijk - en ik heb niemand die ik vragen kan.

Mocht u denken dat het ademt - en had u de gelegenheid het mij te vertellen, ik zou intense dankbaarheid voelen.

Als ik mij vergis - dat u het mij durfde vertellen - zou mij oprechter achting geven - jegens u.

Ik sluit mijn naam in - met de vraag, als u zo goed wilt zijn - *Sir* - mij te vertellen wat waar is?

Dat u mij niet zult misleiden - behoeft geen vraag - waar Eer haar eigen pand is.
(Zij sloot vier gedichten in.)

Aan T.W. Higginson, 25 april 1862.

Mr. Higginson,

Uw goedheid eiste eerdere dankbaarheid maar ik was ziek - en schrijf vandaag, van mijn kussen.

Dank u voor de ingreep - het was niet zo pijnlijk als ik dacht. Ik breng u er andere zoals u vraagt - al verschillen ze wellicht niet. Zolang mijn gedachten onaangekleed zijn - kan ik het onderscheid maken, maar wanneer ik ze in het Gewaad steek - zien ze er eender uit, en stijf.

U vroeg hoe oud ik ben? Ik heb geen vers gemaakt - op een of twee na - vóór deze winter - *Sir* -

Ik had een doodsangst - sinds September - die ik niemand kon vertellen - en dus zing ik, zoals de Jongen bij de Begraafplaats - omdat ik bang ben - U informeert naar mijn Boeken - Voor de Dichters - heb ik Keats - en Mr. en Mrs. Browning. Voor het Proza - Mr. Ruskin - Sir Thomas Browne - en de Openbaring. Ik heb schoolgegaan - maar in uw zin van het woord geen onderwijs gehad. Als klein Meisje had ik een vriend, die mij de Onsterflijkheid leerde - maar zich zelf te dichtbij gewaagd hebbend - niet meer terugkeerde - Kort nadien stierf mijn Mentor - en gedurende een aantal jaren was mijn Lexicon mijn enige metgezel - Toen vond ik er nog een - maar hij was niet tevreden dat ik zijn leerling

was - dus verliet hij het Land.

U vraagt naar mijn Gezelschap, Heuvels - *Sir* - en de Zonsondergang - en een Hond - groot als ikzelf, die mijn Vader voor me kocht - Ze zijn beter dan Wezens - omdat ze weten, maar het niet zeggen - en het Lawaai in de Poel, 's middags, overtreft mijn Piano. Ik heb een Broer en Zuster - Mijn Moeder geeft niet om het leven van de geest - en Vader, te druk bezig met zijn Rechtszaken - om te merken wat wij doen - Hij koopt veel Boeken voor me - maar verzoekt me ze niet te lezen - omdat hij bang is dat ze het Brein door elkaar schudden. Ze zijn godsdienstig - behalve ik - en spreken elke ochtend een Eclips toe - die ze 'Vader' noemen. Maar ik ben bang dat mijn verhaal u vermoeit - Ik zou graag leren - Kunt u mij zeggen hoe ik moet groeien - of is het niet over te brengen - als Melodie - of Toverij?

U spreekt over Mr. Whitman - ik heb zijn boek nooit gelezen - maar er is me gezegd dat hij onoorbaar was.

Ik heb Miss Prescotts 'Circumstance' gelezen, maar het achtervolgde me, in het donker - dus vermeed ik haar -

Twee Kranteredacteurs zijn in mijn Vaders huis geweest, deze winter - en vroegen naar mijn Gedachten - en toen ik hun vroeg 'Waarom', zeiden ze dat ik gierig was - zij, ze zouden ze voor de Wereld gebruiken.

Ik zou mezelf niet kunnen wegen - Zelf - Mijn formaat leek me klein - naar mijn gevoel - Ik heb uw Chapiters in de *Atlantic* gelezen - en ondervond achting voor u - Ik was zeker dat u een vertrouwelijke vraag niet zou afwijzen -

Is dit - *Sir* - wat u van mij wilde weten?

(Zij sloot twee gedichten in.)

Uw vriendin,

E. Dickinson

Aan T.W. Higginson, 7 juni 1862.

Beste vriend,

Uw brief gaf geen Dronkenschap, want ik heb eerder Rum geproefd - Domingo komt maar eenmaal - toch heb ik weinig vreugden gehad zo diep als uw opinie, en als ik u probeerde te danken, zouden mijn tranen mijn tong blokkeren -

Mijn stervende Mentor zei me dat hij zou willen leven tot ik een dichter was, maar de Dood was zulk een Oproer om te bedwingen

dat ik er mijn handen aan vol had - toen - En als lang daarna - een plotseling licht op Boomgaarden, of een nieuwe trant van wind mijn aandacht verwarde - voelde ik een verlamming, hier - de Verzen verlichten alleen -

Uw tweede brief verraste me, en zweefde een moment - ik had het niet verwacht. Uw eerste - bracht geen schande, want de Waarachtigen - schamen zich niet - ik dankte u voor uw gerechtigheid - maar kon de Belletjes waarvan het rinkelen mijn Zwerven koelte geeft niet laten vallen - Misschien leek de Balsem te beter, omdat u mij eerst aderliet.

Ik glimlach als u mij voorstelt dat ik wacht met ‘publiceren’ - waar dat mijn gedachten vreemd is, als Firmament aan Vin - Indien Faam mij toebehoorde, zou ik haar niet kunnen ontlopen - indien niet, de langste dag zou mij overslaan op de jacht - en de goedkeuring van mijn Hond, zou mij dan verzaken - Mijn Barrevoetrang is beter -

U vindt mijn gang ‘spasmodisch’ - ik ben in gevaar - *Sir* -

U vindt mij ‘onbeteugeld’ - ik heb geen Tribunaal.

Zou u tijd hebben de ‘vriend’ te zijn die u denkt dat ik nodig heb? Ik heb een geringe omvang - die uw Schrijftafel niet zou overladen - en maak even weinig leven, als de Muis die uw Veranda's deukt -

Als ik u mocht brengen wat ik doe - niet zo dikwijls dat het u stoort - en u vragen of ik het helder heb gezegd - het zou me in toom houden -

De Zeeman ziet niet het Noorden - maar weet dat de Naald het doet -

In de ‘hand die u mij in het Donker toesteekt’ leg ik de mijne, en wend me af - ik heb geen Angelsaksisch nu -

Of ik om een simpel' Aalmoes bid,
En in mijn wachtende hand
Me een Koninkrijk wordt toegestopt,
En ik daar sta, verstomd -
Alsof ik aan het Oosten vroeg
Of het me de Morgen bracht -
En het zijn purperen Dijken heft
En mij verplet met Dag!

Maar, wilt u mijn Leermeester zijn, Mr. Higginson?
Uw vriendin,
E. Dickinson
(Zij sloot geen gedichten in, vandaar het 'geen Angelsaksisch'.)

Aan T.W. Higginson, half maart 1872.

Beste vriend,
Het doet mij leed dat uw Broer dood is.
Ik vrees dat hij u dierbaar was.
Ik zou willen weten dat u pijnloos bedroefd bent.

Van de Hemel hierboven kennen wij
Grondig het tastbaarst bewijs -
Had zij geen rovende Hand, dan was
Hier beneden haar Paradijs -

Dickinson

Aan T.W. Higginson, begin juni 1878; Higginson is in Europa.

Beste vriend,
Toen u schreef dat u in November zou komen, had ik graag dat het, toen, November was - maar de tijd is doorgegaan - U vertrok met de komst van de Vogels - zij vertrekken met uw komst - maar u te zien is zo veel zoeter dan Vogels, dat ik de lente verstek kon verlenen.
Met de bloei van de bloem waar uw vriendin van hield heb ik naar haar verlangd, maar God kan zichzelf niet stopzetten.
Mr. Bowles was niet bereid te sterven.
Wanneer je een vriend hebt verloren, Meester, weet je weer dat je niet opnieuw zou kunnen beginnen, omdat er dan geen Wereld was.
Ik heb dikwijls aan u gedacht sinds de Duisternis - hoewel wij andermans Nacht niet kunnen bijwonen -
Ik hoopte dat u gered was -
Dat zij onsterflijkheid hebben met wie wij erover spraken, maakt die niet ontzaglijker - maar misschien onverwachter -

Hoe bros de Bruggepaal
Waar ons Geloof op gaat -
Er is geen zo wankelend,
Die toch zo velen draagt.
Hij is even oud als God -
Want door hemzelf gezet -
Zijn Zoon beproefde voor hem het Hout,
En God verklaarde het hecht.

Ik hoop dat het u goed is gegaan. Ik hoop dat uw omzwervingen aangenaam waren en uw mijmeringen veelomvattend - Stratford on Avon te hebben gezien - en de Madonna van Dresden, moet welhaast Vrede zijn -

En misschien hebt u George Eliot gesproken. Zult u mij er 'alles van vertellen'? Komt u in November, en komt November - of is dat de Hoop die open en dichtgaat, als het oog van de Wassen Pop?

Uw Leerling -

Aan Louise Norcross, nicht van moederszijde; eind 1872.

... Hoe kort duurt het om te gaan, lieve, maar om te komen zo vele trage jaren - en toch gebeurt het zo kalm als een alledaags niemendal. Genegenheid is als brood, onopgemerkt totdat wij hongeren, dan dromen wij ervan, en zingen ervan, en schilderen het, waar elke rakker op straat meer heeft dan hij op kan. Wij worden niet ouder met de jaren, maar iedere dag nieuwer.

Van al deze dingen wilden wij praten, maar de tijd stond het niet toe. Verlangen is, misschien, de gave die door geen andere gave wordt vergoed. Herinner je je wat je zei de avond dat je naar mij toekwam? Ik stel die zin veilig. Als ik je gezicht niet meer zien zou is het je portret, en indien wel, sprekender dan je sterflijk gezicht. Wij moeten voorzichtig zijn met wat wij zeggen. Geen vogel herneemt zijn ei.

Een woord losweg op een bladzij
Kan de inwijding zijn van zicht,
Als gewikkeld in eeuwig naaldwerk
De verschrompelde maker ligt.

Emily

Aan Helen Hunt Jackson, schrijfster en dichteres, de enige die bij E.D. aandrong op publikatie (zonder succes), in antwoord op de volgende passages in een brief van haar hand: 'Ik ken uw "Blauwe Zanger" uit mijn hoofd - en dat is meer dan ik van mijn eigen verzen kan zeggen. (...) Wij hebben hier ook blauwe zangers - ik had wel eens op het idee mogen komen er zelf iets over te schrijven, maar het is nooit gebeurd; en nu zal ik het nooit meer kunnen. Iets waarom ik geneigd ben u te benijden, en misschien te haten. (...)
Wat denkt u ervan uw krachten eens op de wielewaal te beproeven? Hij zal binnenkort wel langskomen. (...)' Het jaar is 1879

Beste vriendin,
Bij de Wielewaal die u me voorstelde voeg ik een Kolibri en hoop dat ze niet onwaarachtig zijn -

Een Route van Verschieten
Met een rondtollend Wiel
Een Weerklank van Chromaatgroen
Een Vlaag van Cocheniel
En iedere Bloesem op de Tak
Heft het verward Gezicht -
De Post uit Tunis denkelijk,
Een vlotte Ochtendrit.

Aan Mrs. J.G. Holland, grote correspondentievriendin, begin 1883. Zij bedankt haar hier voor foto's van zoon en schoonzoons; Austin is E.D.'s broer.

Lieve zuster,
Dank voor de glimp - de Gezichten zijn prachtig -
Had ik me Annies vriend voorgesteld, dan ziet hij eruit zoals ik dacht.
De andere twee verrasten me - dat van Ted door de jongensachtigheid -
Ik zocht een tachtigjarige trek in een pas afgestudeerde - en misschien droeg Austins verzekering dat hij de Hoge-Raadtoga droeg tot de begoocheling bij. De ogen zijn die van de Vader - hoewel waarom zo verholen - maar de Mond is van de Moeder - Waar vleien waarheid is, welk respijt voor vleierij?

Het andere gezicht is diep en lief, een beminnelijk gezicht om naast te zitten in 's Levens Mysterieuze Boot -

Ik hoop dat de ontbrekende Gezondheid snel weerkeert - en treur dat een zwakte je nieuwe Thuis zou bederven -

Het acclimatiseert ons denken aan je om je nobele Zoons te zien - Als de Geest fraai is als de Gezichten is 'Hier niets voor Tranen' - Mag ik jouw Portret je Schoonzoons aanbieden?

Haar zien - een Schilderij -
Haar horen - een Gezang -
Haar kennen een Onmatigheid
Argeloos als sering -
Haar niet kennen - Gemis -
Haar hebben als Vriendin
Warmte dichtbij als stond de Zon
Te schijnen in je Hand.

Emily

Aan Susan Gilbert Dickinson, vrouw van haar broer, die naast haar woonde en met wie zij vele zulke briefjes uitwisselde; omstreeks 1883.

Hoe inspirerend voor het clandestiene Brein, die woorden van de Schrift. 'Wij danken u dat gij deze dingen verborgen hebt' -

Openhartigheid - mijn lauwe vriend
Die niet met mij spelemeit -
De Mirre's en Mokka's van de Ziel
Zijn haar Improbiteit.

Emily -

Aan dezelfde, omstr. 1884.

Ik wou dat ik iets levenskrachtigs had voor Susan, maar Susan voedt zichzelf -

Banketten hebben geen zaad, of Bedelaars zouden het zaaien -

Rommelend Water wekke geen angst -
Maar is een Water stil
Dan om die reden het fataalst
Op Aarde - het is vol -

Emily -

Aan Samuel Bowles jr, zoon van overleden vriend; juni 1884, bij zijn huwelijk; ze hebben elkaar nooit ontmoet.

Lieve vriend,

De Klok slaat Een,
En sloeg net Twee -
Een Kink in de Formule -
Een Tovenaar uit Genesis
Vernielde de Pendule -

Met warme gelukwensen,

E. Dickinson

Aan haar nichten Louise en Frances Norcross; eind maart 1884, na de dood van Otis Lord, rechter, de man van wie E.D. hield.

Dank je, lieven, voor de deelneming.

Ik durf amper te weten dat ik weer een vriend heb verloren, maar benauwenis komt er achter.

Elk die ontvalt neemt van ons mee;
Er rest een smalle schijf,
Die als de maan, een duistere nacht,
Geëist wordt door het tij.

... Ik werk om de vrees te verdrijven, tegelijk jaagt vrees op tot het werk.

Ik plukte haast de crocussen, zo oprecht geboden jullie het ze. Lente's eerste blijk is een weelde boven haar hele ervaring uit.

De zoetste manier om aan jullie te denken is als de dag om is, en Loo de 'zonsondergangboom' klaarzet voor de zusjes. Mijn Fanny heeft vele stormachtige ochtenden gehad ...

Ik hoop dat haar voeten er niet van verkleumd zijn, noch haar hart bedompt. Ik ben blij dat het korte bezoek jullie rust heeft gegeven. Rust en water is het meeste dat we verlangen.

(...)

Nogmaals dank voor het begaan zijn. Totdat de eerste vriend sterft denken wij dat vervoering onpersoonlijk is, maar ontdekken dan

dat hij de beker was waaruit we haar dronken, zijzelf tot dan toe onbekend.
(...)

Emily

Aan het echtpaar Loomis, ouders van Mabel Todd, de latere verzorgster van E.D.'s eerste bundel na haar dood. Het is een bedankje voor een kerstkaart. 2 januari 1885.

Lieve vrienden -
Ik dacht toen ik het juichende Gezicht zag en de hooggeheven Brief,

Ontneem mij alles, maar laat mij Vervoering,
En ik ben rijker dan mijn Medemens -
Ongepast is het zulk een staat te voeren
Als langs mijn Venster gaat wie meer bezit
In arren moede -

En wat *is* Vervoering zoniet Genegenheid en wat is Genegenheid zoniet de Kiem van de paar toegezonden Woorden?

Een Brief is van de Aarde -
Geluk, Goden ontzegd -

Emily,
met Liefs

Vertaling en selectie: Thérèse Cornips

Judith Rossner

Judith Rossner schreef o.a. de romans To the precipice; Looking for Mr. Goodbar *(ten opzichte van de roman zeer onrechtvaardig verfilmd);* Nine months in the life of an old maid; *en* Any minute I can split.

Enige vragen en gedachten over het probleem van het bestaan als een afzonderlijk menselijk wezen

Ik werd geboren. Ik werd volwassen. Mijn moeder stierf. In mijn dagelijkse leven had ze geen plaats, maar over het algemeen vindt men het toch redelijk dat ik lang en diep om haar zou rouwen. Hoe lang en hoe diep?

'Ik kan niet huilen,' zei ze in december.

Haar gezicht was zacht en droog, haar stem was klein en droog en haar handen waren altijd gebarsten en droog, of tenminste, dat dacht ze zelfs al waste ze weinig af; sinds 9 januari heb ik een enorme pot zalf aan mijn handen opgebruikt.

Ik huil vaak, maar als ik denk aan het pijnlijkste wat ze ooit tegen me gezegd heeft, dat ze niet kon huilen, dan kan ik niet huilen. Ook kon ze niet slapen. De eerste keer dat de laatste dokter de laatste slaappillen aan haar gaf met specifieke instrukties over het gebruik (twee innemen gevolgd door een kop warme chocolademelk, in bed, met een boek, niet bij de t.v. want dat leidt tot hazeslaapjes, maar met een boek dus), sliep ze die nacht enige uren. Maar afgezien daarvan sliep ze elke nacht niet meer dan een uur of twee en weken achtereen zelfs dat niet, alleen af en toe een paar minuten op de sofa of op het zachte Maroccaanse kleed in mijn huis. Mijn vader sliep voor hun samen. Ze begeerde slaap. Ze hamsterde alle slaappillen die alle dokters die haar pijn uit hun spreekkamers wilden bannen haar gaven. Ze gebruikte ze pas toen ze er genoeg had om haar het soort slaap te garanderen waar ze al die jaren naar had verlangd.

Toen ze het gedaan had haalde mijn vader er de laatste dokter bij, en die meende dat ze niet de pillen had genomen die hij had voorgeschreven, dat ze alleen de pillen van de vorige dokter had gebruikt - maar hij had het mis. De vorige dokter wilde weten of ze in de periode voordat ze die andere pillen uiteindelijk innam de kalmerende middelen die hij haar had voorgeschreven nog wel slikte: hij was er tamelijk zeker van dat ze daar wel mee opgehouden moest zijn, want anders had ze het vast niet gedaan - maar hij had het ook mis. Geen van beiden wilden ze, nu ze eindelijk van haar pijn waren verlost, een nieuwe eigen pijn. Dit alles zou er niet toe doen als ik een afzonderlijk menselijk wezen ben.

Item. Ik schrijf een boek waarvan ik weet dat het, behalve in de

onoverkomelijke zin, niet over mij gaat. Mijn moeder leest het en zegt dat het over haar gaat.

Ze vroeg me in december welke reden er voor haar bestond om door te blijven leven. Aangezien ik verslaafd ben aan de letterlijke waarheid, zei ik dat wij de reden waren. Alhoewel dit waar was zou het makkelijker voor haar zijn geweest als het niet zo was; voor ons zou het te pijnlijk zijn haar te verliezen. Ze keek hoe mijn zoon autootjes inlaadde in zijn vrachtwagen en vertelde me dat ze niet van hem kon houden, of van enig ander van haar kleinkinderen. Ik zei dat ik dat kon begrijpen en het niet erg vond. Ik zei dat haar gevoel wel weer terug zou komen als deze depressie voorbij was, zij zei dat ze bang was dat deze depressie nooit voorbij zou gaan. (Ik kan niet huilen). Ik sloeg mijn armen om haar heen. 'Mijn God,' zei ze, 'weet je hoe lang geleden het is dat je dat gedaan hebt?'

Maar Moeder, dacht ik, het is niet de *bedoeling* dat ik dat doe. Er bestaat een juiste orde van zaken. Hoe komt het toch dat wij die allemaal uit de bourgeoisie voortkomen ons nooit aan de juiste orde van zaken houden? Iemand moest ons op de ochtend van mijn trouwdag eraan herinneren, dat een bruid een bruidsboeket hoort te hebben. Er bestaat een fatsoensnorm waardoor, indien men bereid is deze te onderschrijven, zulke grove gebeurlijkheden als het vergeten van een bruidsboeket of het plegen van zelfmoord worden uitgesloten.

Wat ze wilde hebben, kon ik haar niet geven. Ik had beter, veel beter, mijn best kunnen doen dan ik deed, en ook dan had ik het nog niet kunnen geven. Ik begon me terug te trekken.

Item. In rustige periodes doet mijn linker borst pijn. Haar linker borst is er vier jaar geleden afgesneden.

Voor we naar deze plaats verhuisden hadden we een kat met jongen waarvan we er een hielden. Toen we naar drie kilometer verderop verhuisden, verhuisden de moeder en haar 1 jaar oude jong mee. Moeder en kind gingen met genegenheid met elkaar om, ze likten elkaar, lagen tegen elkaar aan te slapen en werden gezamenlijk door onze kinderen mishandeld. Na een paar maanden hier te zijn geweest besloot de moeder poes voorgoed naar het andere huis terug te keren. Het jong bleef bij ons. Als ze elkaar nu tegenkwamen zouden ze elkaar niet eens herkennen.

Item. 'Ik heb er pas een nieuwe brug bij haar ingezet,' zei de tand-

arts van mijn moeder heel verdrietig. ‘Ze was juist zo blij dat ze er zo goed mee uitzag.’ Toepasselijk. Hoe je eruit ziet is heel belangrijk. Je voelt je beter als je denkt dat je er goed uitziet. Hij dacht aan mijn moeder en haar zusje op het studentenfeest van City College, hij had mijn vader toen aan mijn moeder voorgesteld. ‘Het waren twee hele mooie meisjes,’ zei hij. Ze was nog steeds mooi. Zwart haar waarvan haar vriendinnen niet konden geloven dat ze het niet verfde totdat er hier en daar tegen het zwart een zuiver witte haar verscheen. Omdat ik niet op mijn moeder lijk dacht men dat ik ook niet naar mijn moeder aardde, maar bij nader onderzoek blijken vele van mijn fouten en deugden zichtbare symptomen te zijn van haar innerlijke eigenschappen of een negatieve weerspiegeling van haar uiterlijke eigenschappen.

Item. Mijn moeder slikte wonderolie om mijn geboorte op te wekken want ze had met een vriendin die in dezelfde tijd moest bevallen afgesproken dat degene die het eerst baarde de diensten zou verwerven van een bepaalde bijzonder goede hulp die tegen die tijd beschikbaar kwam. Ik slikte wonderolie om de geboorte van mijn dochter op te wekken want een verloskundige die niet wilde riskeren zijn vakantie mis te lopen had gezegd dat de bevalling wel heel moeilijk zou worden als het kind nog veel zou groeien. Zelfde handeling, andere reden. Een toneelstuk inplaats van een roman. De daden zijn zichtbaar, de motieven wazig. De interpretatie verandert voortdurend zodat alleen de daden overblijven.

Als ze geloofd had in een leven na de dood, had ze die pillen nooit genomen. Het was dus niet een leven waar ze naar streefde. Dit is belangrijk. Afgezien van dat ene hevig symboliese gebaar - ze had per ongeluk de wekker van haar nachtkastje gestoten, die ochtend, voordat mijn vader naar zijn fabriek vertrok - een zo voor de hand liggend gebaar dat het in een roman onbruikbaar zou zijn, was er geen teken van wanorde of spijt in de kamer te bekennen. Die ik pas weken daarna heb gezien. Ze ging onder de douche en vouwde daarna de handdoek keurig op. Ze stapte in bed, de dekens waren netjes rechtgetrokken, de telefoon stond met de hoorn erop veilig op de tafel.

Nu vertelt mijn man me: ‘Toen ik de kamer die nacht voor het eerst zag was het er een grote rotzooi. Ik heb hem opgeruimd.’ Als hij de verslagen uitdrukking op mijn gezicht ziet voegt hij

eraan toe: ‘Misschien is die rommel wel door de politie gemaakt.’ De politie maakt geen rommel in de slaapkamer van een blanke bourgeois zelfmoordenares. Misschien bedoelt hij dat het gebeurd is toen ze haar weghaalden. Ik vraag het niet. Ik kan dit nieuwe feit op geen enkele manier onder ogen zien. Ik kan proberen het te verwerken door het op te schrijven. Mijn moeder had wel het bewustzijn van een schrijver, maar de impuls ontbrak haar. Als ze had kunnen schrijven had ze de ironiese kant van haar leven misschien kunnen verwerken inplaats van zich erdoor te laten vergiftigen. Schrijven is mijn levensverzekering. Mijn onafhankelijkheid. *Item*. Een droom. Ik kijk naar een schilderij van iemand in een schommelstoel. Het schilderij is in een realistiese stijl maar de persoon erop is vaag. ‘Wie is dat daar in die schommelstoel?’ vraag ik aan een huisbediende. ‘Er zit niemand in de schommelstoel,’ zegt de bediende. ‘De schommelstoel is leeg.’ Einde van de droom. Mijn zoon van twee en een half brengt me een hel-groene ski-trui die mijn moeder voor hem had gebreid.

‘Wie heeft dit gebracht?’ vraagt hij.

Ik zeg: ‘Oma heeft hem voor je gemaakt, liefje.’

Hij zegt: ‘Nee, Opa heeft hem gebracht.’

Hij stond toch altijd al dichter bij zijn Opa. Met zijn blauwe ogen en blonde haren is hij de eerste in onze familie die op mijn vader lijkt, maar er zit meer aan vast dan dat alleen. Mijn moeder leek altijd ver weg voor hem. Nooit was ze vijandig of dominerend, ze was altijd zachtaardig. Maar afstandelijk. Ze was een zachtaardig iemand, maar hoeveel van haar zachtaardigheid was vruchteloos geworden geweld?

‘Oma deed nooit gemeen tegen me. Ze was *altijd* aardig,’ zegt mijn dochter, die moet leven met mijn driftbuien maar die er zich zeker niet van bewust is dat mijn moeder elke keer dat mijn zuster of ik zwanger werden, een zelfmoordende depressie inging.

Het is een zwaar verlies voor mijn dochter. Voor mijn dochter die vijf jaar in ons aller levens eerder werd geboren van mijn zoon, bestond mijn moeder. Voor mijn zoon was ze nooit veel meer dan die enkele opgedroogde herfstbladeren die er in slagen tot de lente op de grond te blijven liggen.

‘Je zult toch wel over me schrijven?’ zei ze in december.

‘Alles wat ik schrijf is over jou,’ zei ik.

Vertaling: Judith Smedts

Cynthia Ozick

Cynthia Ozick is Amerikaanse. Ze schreef de roman Trust *(1966) en de bundel* The pagan rabbi and other stories *(1971). Haar proza, kritieken, artikelen en poëzie verschenen in* Commentary, Hudson Review, Midstream, *en andere tijdschriften.*

Dit artikel is uit het begin van de jaren zeventig.

Vrouwen en creativiteit: het Verscheiden van de Dansende Hond

> *Jonge vrouwen ... ik vind jullie schandalig dom. Jullie hebben nooit iets belangrijks ontdekt. Nooit een keizerrijk doen wankelen of een leger ten strijde gevoerd. Jullie hebben de toneelstukken van Shakespeare niet geschreven en nooit een barbaars volk met de zegeningen der beschaving laten kennis maken. Wat is jullie excuus?*
> *Virginia Woolf,* A Room of One's Own

> *Geen kameraadschappelijke socialistische wetgeving ten bate van vrouwen zou een miljoenste kunnen bereiken van wat een beetje meer spierweefsel, door de natuur kosteloos verstrekt, zou kunnen doen ...*
> *Elizabeth Hardwick,* A View of One's Own

Een paar jaar geleden heb ik een jaar gewijd aan een Onderzoek naar de Geest van de Jeugd. Het was een eigenaardige ervaring, zoiets als op één avond van schouwburg naar schouwburg lopen en telkens maar een stukje zien van de eerste acte. Hoe gaat de heldin zich ontwikkelen? Wordt de held uiteindelijk meester van zijn eigen lot of alleen maar direkteur van een fabriekje? De tweede acte zag ik niet en de ontknoping maak ik zeker nooit mee. Maar wat ik te zien kreeg van al die beginstukjes was heel bizonder: ze leken allemaal zo op elkaar. Alle figuren waren precies even oud en de meesten hadden dezelfde beperkingen wat verbeeldingskracht en aspiraties aangaat. Ik ging me afvragen of ‘het individu’ wel zo'n onaantastbare zekerheid is en de menselijke geest oneindig verscheiden, zoals we altijd te horen krijgen? Onderzoek zelf eens de Geest van de Jeugd, dan kom je mogelijk tot andere gedachten. De democratische stelling dat alle mensen gelijk zijn is deprimerend juist. Zoals een mensenhand vanaf de geboorte beperkt is door de vijf vingers, zo is de menselijke geest naar een enkel, even voor de hand liggend, model gevormd. ‘Ik heb op al mijn verschillende reizen nooit anders dan twee soorten mensen gezien, en die waren zeer aan elkander gelijk; mannen en vrouwen bedoel ik, die altijd hetzelfde zijn geweest en eeuwig zullen zijn’, schreef Lady Mary Wortley Montagu in het midden van de achttiende eeuw. De menselijke natuur is één.

Ik kwam tot deze niet ongewone conclusies, niet door het lezen van de grote filosofen en zelfs niet door het lezen van Lady Mary, maar vanuit het gezichtspunt dat een baantje mij gaf. Ik werd aangenomen door een grote stedelijke universiteit om Engels te doceren aan eerstejaars studenten: drie groepen van elk bijna honderd jonge mannen en jonge vrouwen, allemaal zeventien jaar oud, sommigen uit de stad, sommigen uit de buitenwijken, sommigen goed gesitueerd, sommigen met maar net genoeg om rond te komen, uit elke etnische groepering en van elke meerderheids-godsdienst behalve Hindu. Bijna allemaal hadden ze op de middelbare school heel behoorlijke cijfers gehad; bijna allemaal waren ze meer ongeletterd dan het tegendeel; bijna allemaal hadden ze gelijksoortige vooroordelen die werden geuit in dezelfde gemeenplaatsen. Bijna allemaal waren ze groot, gezond, met sterke gebitten, gehoorzaam en achterlijk voor hun leeftijd. Ze hadden natuurlijk zeer weinig ideeën - wat men iemand van zeventien nauwelijks kwalijk kan nemen, maar de ideeën die ze hadden kwamen niet voort uit nadenken, maar uit indoctrinatie. Ze hadden een gelijkluidende piepkleine woordenschat, maakten dezelfde fouten in grammatika en interpunktie en waren op dezelfde manier onlogisch. Ze waren op dezelfde manier onontwikkeld, en de manier van denken van de onontwikkelde jonge vrouwen was identiek met de manier van denken van de onontwikkelde jonge mannen.

Nu was deze laatste waarneming nog het minst verrassend. Hoewel nog onbekend met het meest duistere struikgewas van de menselijke geest (en hier moet met nadruk worden verklaard dat diepgaande bestudering met onbehoorlijk korte tussenpozen van honderd scripties van eerstejaars, de snelste en onbarmhartigste manier is om de menselijke geest in zijn meest onverteerbare vorm zeer na te leren kennen), had ik er nooit aan getwijfeld dat deze menselijke geest één democratisch geheel was - dat zij androgyn, gemeenslachtig, asexueel was: noem het wat je wilt; ik had altijd als vanzelfsprekend aangenomen dat de manieren van denken van mannen en vrouwen niet te onderscheiden waren.

Mijn studenten bevestigden deze stelling ten volle. De scripties van de jonge mannen waren niet te onderscheiden van die van de jonge vrouwen. Ze dachten op dezelfde manier (slecht), ze schreven op dezelfde manier (stijlloos), en ze geloofden op dezelfde

manier (volgzaam). En wat ze allemaal geloofden was het volgende: dat de manieren van denken van mannen en vrouwen zeer opvallend verschillend zijn.

Ze geloofden dat mannen schrijven als mannen, en vrouwen als vrouwen; dat mannen geloven als mannen en vrouwen als vrouwen. En deze overtuiging deelden ze allemaal.

Maar ik zei toch ook al dat ze gelijk waren in hun ongeletterdheid, onderontwikkeling, onwetendheid en vooroordelen.

Maar toch, doceren aan een universiteit is niet alleen maar doceren; de docent is docent tussen studenten, maar ook docent tussen docenten. Hij heeft collega's, en collega's betekenen het hebben van hoogstaande uitwisselingen van ideeën, vruchtbare gesprekken, verhelderende onenigheden. Collega's zijn, anders dan studenten, niet slechts geletterd, maar adembenemend literair; niet zomaar ontwikkeld, maar gebukt onder het gewicht van talrijke hogere graden; niet zomaar goed ingelicht, maar verbijsterend knap; niet alleen onbevooroordeeld maar voorzien van een briljante onderzoekende geest. En mijn collega's geloofden precies hetzelfde als mijn studenten.

Mijn collega's waren, let wel, hoogleraren Engels van het prestige *college* van een belangrijke universiteit. Ik was, laat ik dit onthullen, de enige vrouwelijke docent Engels. Een paar jaar eerder was het *college* nog alleen voor mannen. Toen werden de vrouwelijke studenten binnengehaald en in hun kielzog werd, vaak met tegenzin, af en toe een vrouw als hoogleraar toegelaten. Voordat ik daar kwam, had ik het geïsoleerde leven van een schrijver geleid - mijn werk had enkele jaren lang bestaan uit enorm veel lezen en beschamend weinig schrijven. Ik was niet in een toestand van wat men noemt ‘voeling hebben met de wereld’. Ik had voeling met romans, gedichten, essays, geestverruimende bespiegelingen; maar het kwam er op neer dat ik van de wereld weinig bleek af te weten.

Ik kwam naar de universiteit op zoek naar de wereld. Ik was net klaar met het schrijven van een afschuwelijk dikke roman, wat me meer jaren gekost had dan welke roman dan ook zou moeten kosten, en na zo een lange retraite had ik een geweldig verlangen naar de wereld. Ik had behoefte aan Ervaring. Ik wilde onder bruggen slapen - maar toen ik merkte dat onder alle bruggen druk bereden verkeersklaverbladen doorliepen, kwam ik naar de uni-

versiteit. Ik kwam onnozel. Ik had steeds gedacht door al die donkere door hoop verziekte jaren van schrijven heen, dat ik het zelf was (zelf - wat dat dan ook voor ieder van ons mag wezen) die schreef. Op de universiteit, tussen mijn collega's, ontdekte ik twee essentiële punten: (1) dat het een ‘vrouw’ was die geschreven had - niet een menselijke geest - en dat ik een ‘vrouwelijke auteur’ was; en (2) dat ik nu niet een docent was, maar een ‘vrouwelijke docent’.

Ik was van het begin af aan verdacht - meer nog bij mijn collega's dan bij mijn studenten. Mijn studenten waren immers gewend aan het idee van een ‘vrouwelijke docent’, want ze hadden er nog niet lang geleden op de middelbare school verscheidenen gehad. Maar mijn collega's waren al lang van de middelbare school af, en ze wantrouwden me. Ik kwam te weten dat ik geen werkelijk geldige meningen had, omdat elk gezichtspunt dat ik er wellicht op na hield, gekleurd was door mijn sekse. Als ik zei dat ik niet van Hemingway hield, kon ik daarvoor onmogelijk een kritische rechtvaardiging hebben, geen *literaire* reden; het kwam alleen maar omdat ik, als vrouw, vanzelfsprekend niet sympathiek kon staan tegenover Hemingway's ‘mannelijke’ onderwerpen - het jagen, het vissen, het stierevechten dat geen enkele vrouw behoorlijk verteren kon. Onder mijn collega's waren vanzelfsprekend nog meer Hemingway-afvalligen; maar hun redenen om een hekel te hebben aan Hemingway werden, anders dan de mijne, niet beschouwd als eenvoudig afkomstig van de eierstok.

Inderdaad waren zowel mijn studenten als mijn collega's aanhangers van de Eierstok Literatuurtheorie, of liever de complementaire Zaadbaltheorie. Een recente navolger (een pionier kan ik hem niet noemen) van deze theorie is natuurlijk Norman Mailer die zijn eigen talent, en het literaire talent in het algemeen, enkel en alleen rechtstreeks toeschrijft aan het bezit van een bepaald stel organen. Men schrijft met deze organen volgens Mailer in zijn *Advertisements for Myself;* en ik heb me altijd afgevraagd met wat voor kleur inkt hij dat klaarspeelt.

Ik herinner me mijn eerste kennismaking met de Eierstoktheorie. Mijn studenten hadden *Wise Blood* moeten lezen, de korte roman van Flannery O'Connor. Op een bepaald moment in de discussie gebruikte ik het woordje ‘zij’ met betrekking tot de auteur. De groep studenten kwam van verbazing in beroering; het was niet in

ze opgekomen dat ‘Flannery’ een vrouwennaam kon zijn, en op de één of andere manier transformeerde dit het verhaal en hun reactie erop. Nu was er onder mijn studenten een bizondere jonge vrouw, intelligent en experimenteel eerder dan conformistisch, één van mijn zeldzame geletterden, zelf ook een anomalie omdat ze studeerde aan het overwegend door mannen bezochte *College* voor Bouwkunde. Ik wist dat ze in haar manier van denken meestal verder ging dan de gemeenplaatsen - ze schreef met de schuine blik van iemand met een werkelijk onderzoekende geest. Haar hand ging omhoog. ‘Maar ik *wist* dat ze een vrouw was,’ beweerde ze met nadruk. ‘De zinnen die ze schrijft zijn die van een vrouw.’ Ik vroeg haar wat ze bedoelde en hoe ze dat kon zien. ‘Omdat ze sentimenteel zijn,’ zei ze, ‘niet concreet zoals de zinnen van een man.’ Ik wees op hele paragrafen, bladzijden zelfs, onsentimenteel zogeheten stoer proza. ‘Maar ze *klinkt* als een vrouw - ze moet zo klinken want ze is er één,’ zei de toekomstige ingenieur, en ik vroeg me onderwijl af of haar bruggen en gebouwen zich zouden verheffen als duidelijk vrouwenwerk. Het bleek nu bovendien alras dat de hele groep studenten beweerde dat zij ook, hoewel onbekend met het geslacht van de auteur, toch de hele tijd al intuïtief hadden aangevoeld dat dit het proza van een vrouw was; dat moest wel want Flannery was immers een zij.

Mijn tweede ontmoeting met het idee van literatuur-als-fysiologie was nog vreemder. Deze keer was mijn gesprekspartner een wonderlijk zachtaardig, diep intellectuele, jonge collega docent; hij zou nu eens *bewijzen* wat mijn eerstejaars studenten alleen maar hadden beweerd. ‘Natuurlijk wordt stijl beïnvloed door de fysieke gesteldheid,’ sprak hij met zijn manier van doen van wetenschappelijk medewerker met verstand van zaken. Dit was zijn onweerlegbare bewijsvoering: ‘Neem nu Keats, ja? Keats in zijn strijd tegen de tuberculose aan het eind van zijn leven. Je denkt toch niet dat de gedichten van Keats totaal niet beïnvloed zijn door het feit dat hij tuberculose had?’ En hij glimlachte met zwier als een jonge man die een punt gescoord heeft in een debat. ‘Ja, maar *jij* denkt toch niet,’ legde ik hem voor, best nog wel opgewekt, ‘dat een vrouw zijn een *ziekte* is?’

Maar een vergelijking van letterkundige sekse en een aftakelende ziekte is nog het minste. Mijn collega was per slot van rekening een vriendelijk man en hield het bij menselijke zaken; hij had het

niet over honden. Bijna iedereen herinnert zich daarentegen de opmerking van Dr. Johnson bij het horen van een vrouwelijke predikant - ze deed hem denken, zei hij, aan een hond die op z'n achterpoten danst; men verwondert zich niet zozeer hoe goed het gedaan wordt, maar dat het gedaan wordt. Dat was twee eeuwen terug; de wijze Lady Mary was een tijdgenote van Johnson. Twee eeuwen, en de literaire wereld was nog geen syllabe veranderd, tenzij je de omschakeling van honden naar ziekte beschouwt als een rudimentaire vooruitgang. Misschien is het dat wel. We zijn zover gekomen dat zowel de domste als de beste eerstejaars studenten nauwelijks te onderscheiden zijn van Dr. Johnson, behalve door geblaf.

(En onze eigen Dr. Johnson - zijn naam mag men raden - kondigt aan, in de hoop een rivaal te beledigen, dat die rivaal ‘mij nog het meest doet denken aan een vrouwelijke auteur’.)

Bekijk eens, op dezelfde manier, de gewoontes van recensenten. Ik meen met de hand op mijn hart te kunnen zeggen dat ik nooit - ik herhaal: *nooit* - een bespreking van een roman of vooral van een dichtbundel geschreven door een vrouw heb gelezen, die niet ergens in de kolommen een nodeloze toespeling bevatte op het geslacht van de auteur en de veronderstelde gevolgen daarvan. De Eierstok Literatuurtheorie is gemeengoed van de maatschappij, niet alleen van eerstejaars studenten en arme slaven van de doctorsgraad: je vindt het in de beste tijdschriften, zelfs de meest intellectuele. Bijvoorbeeld: een paar jaar geleden schreef een recensent in *The New York Review of Books* een beschouwing over vijf romans, waarvan drie door vrouwen. En dus begint zijn recensie: ‘Vrouwelijke romanciers, hebben we leren veronderstellen, houden hun gezichtsveld graag smal.’ En vanaf deze toetssteen - met als enige grond dit ‘we hebben leren veronderstellen’ - deelt hij zijn lof of afkeuring uit. Er wordt natuurlijk netjes voorbehoud gemaakt, zoals altijd bij zulke toetsstenen, door eerbiedige terzijdes over het brede gezichtsveld van George Eliot en de sterke greep van Jane Austen. Oh, onmisbare George en Jane! Men komt tot de conclusie dat ze alleen bestaan om als uitzondering te dienen op de kritische opmerkingen van recensenten; en ze *zijn* uitzonderlijk. Genialiteit is dat altijd: zo wordt genialiteit gedefinieerd. Maar als de uitzondering er bij elke gewone recensie van romans en gedichten geschreven door vrouwen bij gesleept moet worden, dan

moet die regel op iedereen worden toegepast. Laat elke nieuwe dichter, man of vrouw, besproken worden in de schaduw van Emily Dickinson and Coleridge. Laat elke onbekende romanschrijver, man of vrouw, besproken worden in de gloed van *Anna Karenina* en *Wuthering Heights*. Als dit onzinnig lijkt, dan moeten recensenten zich liever concentreren op verdienste, niet op het wapperen van rokken, niet op de meest voor de hand liggende letterkundige oude koe.

Toch zijn die oude koeien op hun manier erg leuk, even veelzijdig en breekbaar immers als ander speelgoed. Een verzameling oude koeien is onvermijdelijk een kudde tegenstellingen. Toen bijvoorbeeld mijn intelligente studente bouwkunde Flannery O'Connor ‘sentimenteel’ noemde, stond ze in de ene helft van een voorhistorische, maar tweedelige, traditie. Binnen deze traditie zijn er twee oertypen van vrouwen. Eén: ze is sentimenteel, onnauwkeurig, irrationeel, overdreven emotioneel, ongeduldig, niet volhardend en wispelturig, grillig, impulsief, onbetrouwbaar, ontechnisch, niet praktisch aangelegd, gevaarlijk vaag en zo voorts. In deze opvatting wordt ze altijd vergeleken met de man die daarentegen onsentimenteel is, exact, rationeel, beheerst, geduldig, nuchter, technisch begaafd, een uitbetaler van loonlijsten, vastberaden, op zijn hoede voor opwellingen, alles behalve een dromer. Beschrijving Eén verklaart hoe het komt dat de vrouw door de eeuwen heen noch van een keizerrijk, noch van handel, noch van legers ooit de leiding heeft gehad. Maar er wordt ook beweerd dat, in de steek gelaten door haar natuur wat de praktische wereld betreft, zij het ook niet kan redden in de wereld van de fantasie: zij is bijvoorbeeld niet geschikt voor de dichtkunst omdat ze (hier komt Beschrijving Twee) bovenal pragmatisch is, verstandig en onsentimenteel, verstoken van visioenen, niet avontuurlijk, empirisch, conservatief, nuchter, niet spontaan, eindeloos geduldig en daarom goed in het doen van pietepeuterige mechanische taken en karweitjes die met de hand gedaan worden en in de grond fantasieloos. Kortom, ze neigt teveel tot dwalen of dwaalt in het geheel niet. Ze is of te emotioneel of niet emotioneel genoeg. Ze is of te spontaan of niet spontaan genoeg. Ze is of te gevoelig (daarom kan ze geen direkteur van General Motors zijn) of ze is niet gevoelig genoeg (daarom zal ze nooit *Koning Lear* schrijven). Maar dit alles houdt niet in dat de vrouw verdoemd is, aan alle

kanten verdoemd. Helemaal niet. In feite wordt de vrouw als vrouw vaker verheerlijkt. Al kan ze de Muze niet horen, zegt Robert Graves, wat doet het er toe? Zij *is* de Muze, *Man Does, Woman Is* is de titel van Graves' nieuwste verzameling gedichten. Als we daaruit moeten concluderen dat de vrouw eerder een Het dan een Gij is (om Martin Buber's categorieën te gebruiken), waarom getreurd? Het Parthenon is ook mooi, passief, inspirerend. Wie zou verlangen het te bouwen, als men het *zijn* kan?

En zelfs dit is niet helemaal eerlijk, want tegelijkertijd is het ook waar dat de vrouw vaak geroemd wordt als het meer 'creatieve' geslacht. Ze hoeft geen gedichten te maken, wordt beweerd; ze heeft geen drang om gedichten te maken, omdat ze het voorrecht geniet babies te maken. Zwanger zijn is even bevredigend als, laten we zeggen, *Sailing to Byzantium* van Yeats. Dit is een interessant idee dat we maar eens moeten bekijken. Om te beginnen zouden we moeten weten wat het Yeats gekost heeft - fysiek bedoel ik nu - om een geniaal gedicht naar buiten te wurmen. Misschien kunnen we hier wel niet achter komen. Het schrijven van grote en visionaire literatuur is geen alledaagse ervaring en niet makkelijk onderzoekbaar. A.E. Housman - een minder dichter dan Yeats natuurlijk, maar even onvervalst - zei over het ontstaan van een gedicht dat het zijn vlees beroerde: dat als bijvoorbeeld een vleugje van een gedicht in hem opkwam terwijl hij zich stond te scheren, hij de stoppeltjes rechtop kon voelen staan. De meeste dichters, als ze het er al over hebben, vertellen van extreme uitputting gepaard gaande met de hoogste vervoering. Yeats zelf sprak over de dichter die temidden van wervelwinden leeft. Virginia Woolf die het soort proza schreef dat in toon en adem dichtbij de poëzie staat, werd in het vuur van het schrijven gekweld door aanvallen van martelende hoofdpijnen. Isaac Babel noemde zichzelf een 'galeislaaf'. Conrad was wekenlang de waanzin nabij - 'Ik draai rond in deze vicieuze cirkel en het werk zelf gaat lijken op het werk in een tredmolen - vreugdeloos - een zwaar karwei... dag in dag uit ben ik ermee bezig, en wat ik de hele dag wil, elke minuut van de dag, is een armzalig verhaaltje produceren of misschien wel helemaal niets produceren. Je wil wordt de slaaf van hallucinaties, reageert alleen nog maar op schemerachtige opwellingen, dient alleen nog de fantasie.' Dostojevski zei het duidelijk: *'Ik werkte en werd gemarteld.'* Flaubert schreef: 'Je weet niet wat

het is om de hele dag maar met je hoofd in je handen te zitten, je arme hersens afpijnigend om een woord te vinden.' Tolstoi vertelde een vriend: 'Iemand zou alleen moeten schrijven als, elke keer dat hij zijn pen indoopt er een stuk van zijn vlees in de inktpot achterblijft.' Voor Isak Dinesen 'werd aan de grootse, moeilijke taak' gearbeid 'zonder geloof en zonder hoop'. En George Eliot zei over het schrijven van *Romola* - twee jaar heeft dat geduurd - dat ze jong was toen ze ermee begon en oud toen het klaar was.

Dat is 'creativiteit'. Is zwanger zijn iets dergelijks? In feite is zwanger zijn, gegeven dat de vrouw gezond is (en men moet nooit van het abnormale uitgaan, aangezien een vrouw zijn niet lijkt op ziek zijn), bijna gelijk aan niet zwanger zijn. Het is beledigend voor een dichter om zijn titanische, gekwelde streven te vergelijken met de zogenaamde 'creativiteit' van kinderen baren, waar - bewust - niets gebeurt. De ontwikkeling van de foetus is niet afhankelijk van de wil; men kan zo sloom of zo aktief zijn, zo verveeld of zo ingespannen als men zelf wil - iets anders is gewoon in zich zelf verdiept zijn en dagdromerij: het proces zelf is even onafhankelijk van de wil en even onbewust als het kloppen van het eigen hart. Het is natuurlijk wel een wonder dat het hart doorgaat met kloppen en de vrucht doorgaat met groeien - maar het is geen menselijk wonder, het is een wonder van de Natuur. Als we over de Natuur willen praten, goed - maar nu hebben we het over de literatuur. Het is een wonder om een nieuw mens te produceren uit twee cellen, maar het is niet *ons* wonder. Als wij, man en vrouw, eenmaal twee afzonderlijke cellen door onze wil hebben samengebracht, wordt de rest voor ons, niet door ons, gedaan. In het lichaam van de vrouw huist vanaf dat moment een parasiet. En ze is voor de aanwezigheid van die parasiet vanaf dat moment net zo min aansprakelijk als voor de aanwezigheid van haar ingewanden. Om een kind een gedicht te noemen is misschien wel een leuke vergelijking, maar het is beledigend voor de inspanningen van de kunstenaar. De literatuur kan men niet gelijkstellen aan fysiologie, en de vrouw is door haar voortplantingsorganen evenmin een creatief kunstenaar als Joyce het was alleen op basis van zijn nieren of James alleen op basis van zijn tanden. (Waar hij, tussen haakjes, last van had). Een gedicht komt voort uit een geest, en de geest is, voorzover onze tegenwoordige kennis reikt,

een onkenbare abstraktie. Misschien is het een compliment voor een vrouw zonder talent om ter compensatie over haar te zeggen: ‘Nou ja, ze heeft een kind gemaakt.’ Maar dat is een goedkope, glibberige mythologie, en ook misleidend. Het leidt tot een niet juiste mate van eigendunk bij middelmatige vrouwen. Het is toch niet onze plicht om de middelmatigen voor hun middelmatigheid te roemen, terwijl we nauwelijks genoeg tijd besteden aan het bejubelen van het talent van de begaafden die doodmoe zijn van de zware arbeid van verlangen en fantasie. Het is denigrerend voor Yeats om een middelmatig kind - en de meeste kinderen, zoals de meeste ouders, *zijn* middelmatig - met *Sailing to Byzantium* te vergelijken. Maar het is net zo irrelevant om een briljant kind met een briljant gedicht te vergelijken. Biologie *is* er eenvoudig: Het heeft onze waardering niet nodig en als we het al willen waarderen, is het lasterlijk om te menen dat we niet God prijzen maar onszelf.[1.]

Je zou denken dat dit allemaal stompzinnig vanzelfsprekend is. Het is beschamend, vernederend, om zulke vanzelfsprekende dingen te zeggen over de hoedanigheid van literatuur of van de vrouw. Zij is in ieder geval niet een Muze, noch is ze alleen op basis van haar baarmoeder een kunstenaar. Ze is - wat stom vanzelfsprekend - een mens. Ze kan kunstenaar zijn als ze met talent geboren is. Ze kan een muze zijn als ze een dichter inspireert, maar ze kan ook (als ze met talent geboren is) haar eigen Muze vinden in de persoon van een ander. De Muze van Mme. de Sévigné was haar dochter, en welke mannelijke Muze Emily Brontë's Heathcliff inspireerde, is nog steeds een historisch probleem. De Muze - *pace* Robert Graves - heeft geen bepaalde sekse of vorm, en kan de gestalte aannemen van een boom *(Howard's End)* of een stad (het Parijs van *The Ambassadors*) of zelfs - denk aan Proust - van een koekje.

Toch is er in onze cultuur, in ons land, veel niet vanzelfsprekend. Wat vrouwen aangaat en wat de literatuur aangaat (ik verwijs nogmaals naar de recensenten), zijn wij één van de meest achterlijke gebieden ter wereld. Het is inderdaad waar dat vrouwen al vijftig jaar lang stemrecht hebben en zo langzamerhand de meeste beroepen wel in gaan komen, hoewel vaak zonder uitgenodigd te zijn. De grieven waar Virginia Woolf mee worstelde in *A Room of One's Own* en *Three Guineas* - boeken waar nog op neergekeken

wordt als ‘feministisch’ - zijn we ver voorbij. In 1929, toen Virginia Woolf Oxford bezocht (of was het Cambridge? ze is wel zo verstandig dat niet te zeggen) werd ze van een grasveld afgejaagd dat door vrouwenvoeten niet betreden mocht worden. In die tijd waren de universiteiten al vol met vrouwelijke studenten, hoewel niet zo vol als nu. En nog blijft de vraag hoe dit gerechtvaardigd wordt. Een paar maanden geleden maar werd in mijn eigen *college,* een verbijsterend debat gehouden - ‘Moet een vrouw een Hoger Onderwijs Opleiding Krijgen?’ Er was ontzaglijk veel publiek, maar slechts drie debaters: een docent in de anthropologie (vrouwelijk), een professor in de geschiedenis (mannelijk) en een woest bebaarde professor in de psychologie (opdringerig mannelijk). Volgens de niet ironisch bedoelde ridderlijke conventie, sprak de anthropologe het eerst. Ze sprak over kansen en problemen. Ze sprak over een leven ten volle en goed geleefd. Ze zag de noodzakelijkheden en de moeilijkheden van het huishouden en kinderen grootbrengen niet over het hoofd; ze sprak over de onderlinge verhoudingen van ouders, kinderen en werken-in-de-wereld; ze praatte uitgebreid over crèches. Ze nam als uitgangspunt niet alleen dat vrouwen een volledige opleiding moeten krijgen, maar dat haar opleiding ten volle benut moet worden in de maatschappij. Ze sprak beredeneerd en redelijk: ze had een bepaald gezichtspunt. Misschien een controversieel gezichtspunt, misschien niet - haar toehoorders kregen niet de kans er serieus op in te gaan. Haar gezichtspunt werd helemaal niet aangevallen of weerlegd. Het werd over het hoofd gezien. Ze sprak - tegen geheimzinnig fluisterend gekakel van het publiek in - en ging weer zitten. En daar verrees de lachende psycholoog en debiteerde grappen door z'n baard heen. En daar verrees de lachende historicus en debiteerde grappen door zijn terrein heen - ik herinner me in het bizonder een grapje over het despotisme van Catharina de Grote. ‘Dat krijg je als een vrouw geëmancipeerd raakt.’ Algemeen gelach. Lachten de historicus en de psycholoog over de absurditeit van het onderwerp dat het stupide studentencommittee ter discussie had gesteld? Een belachelijk onderwerp - het kan maar het beste weggelachen worden, en dat gebeurt dan toch ook, want hier in het publiek zitten al die vrouwelijke studenten die juist door het feit van hun aanwezigheid de schandalige vraagstelling ondermijnen. Maar kijk nog eens goed: de vrouwelijke studenten lachen

ook. Het algemene gelach is hoongelach. Ze lachen niet om het belachelijk stupide onderwerp. Ze lachen om de fratsen van de historicus en de psycholoog, die zelf lachen om het lijdend voorwerp van de discussie: de hele zaal, stampvol tot zelfs buiten de deuren met hoonlachende jongens en meisjes, lacht om het vergeefse van een ontwikkelde vrouw. *Zij* is belachelijk.

Het idee van een ontwikkelde vrouw wordt op Amerikaanse universiteiten nog niet serieus genomen. Ze wordt niet van de campus gejaagd, ze wordt er zelfs graag ontvangen - maar ze wordt als student niet serieus genomen, en ze wordt niet vriendelijk ontvangen als ze er graag terug wil komen voor een leven als serieus geleerde. Ook wordt ze naderhand in de 'wereld' niet vriendelijk ontvangen. Ze krijgt misschien een baantje op een advocatenkantoor, maar daar wordt ze verstopt in de achterste ruimtes waar research gedaan wordt, ver uit het blikveld van cliënten. Lagere scholen hebben een plaatsje voor haar zoals altijd al, want zij is hun bolwerk; het bolwerk maar niet het hoofd, want dat is een man. We hebben haar als Griselda door de lange beproeving van medicijnen heen zien kruipen: bijna onvermijdelijk wordt ze kinderarts, want het ligt in haar aard om 'met kinderen te werken'. Het afgrijselijke gelach van die twee spottende sprekers zal ik nooit vergeten. Maar het was nog niet zo afgrijselijk als het gelach van de jongens en meisjes in de zaal. In het gelach van de historicus en de psycholoog hoorde ik de zorgelijke kreet - ongetwijfeld een kreet van geschonden eerbiedwaardig fatsoen - van de pedel die Virginia Woolf in 1929 van het gras joeg. Maar dat jonge hoongelach dan? Hun lachen was afschuwelijk; het verraadde iets lelijks, iets beschamends over de aard van onze maatschappij en onze opvoeding - en met 'onze opvoeding' bedoel ik niet de universiteiten, ik bedoel nu de kleuterscholen en de woonkamers thuis. Ik bedoel de vaders en moeders, de mannen en vrouwen. Bij ons zijn de vrouwen over het algemeen thuis. Laten we dit eerst eens bekijken. De meeste vrouwen zijn thuis. Waarom zijn ze thuis? Nou, omdat ze daar horen natuurlijk. Ze zijn daar om de kinderen groot te brengen, en als ze een heleboel kinderen hebben (bij ons hebben ze verbazend veel kinderen, zonder rekening te houden met het algendieet dat ze de kinderen van hun kinderen daardoor opleggen), dan is er gewoonlijk wel een hulpeloze baby bij. De moeder is thuis om de hulpeloze baby te verzorgen. Dat is

terecht en redelijk. Iedereen is het daarmee eens - de natuur is het daarmee eens, de vader is het daarmee eens, de maatschappij is het daarmee eens. Is de maatschappij het daarmee eens? Dat is heel interessant. Dat idee moet ook maar eens bekeken worden. Het is voor de maatschappij heel handig om de moeders thuis te hebben. Daar lopen ze niet in de weg. Als ze bijvoorbeeld niet meer dan twee kinderen had (maar in dat geval zou het gevaar bestaan dat het geboortenaantal terug zou lopen, dat nu dat van India evenaart), dan waren die twee misschien al half volwassen, en het grootste deel van de dag veilig opgeborgen achter de schooldeuren, tegen de tijd dat ze vijf en dertig is. En als ze vijf en dertig was - een jong, gezond, capabel, ontwikkeld mens van vijf en dertig - zonder hulpeloze baby om haar thuis te houden, en met het grootste deel van de dag vrijaf, wat zou ze dan doen? De maatschappij krijgt de rillingen bij het idee alleen al: ze zou wel eens een baantje willen hebben. En dat is natuurlijk onmogelijk. Stel je voor als je al die jonge, gezonde, capabele, ontwikkelde, vrije vrouwen van vijf en dertig bij elkaar optelde, dan had je misschien al zowat de helft van de bevolking. En zoals de zaken nu staan, zijn er niet eens genoeg baantjes voor de andere helft van de bevolking, de echte broodwinnende helft. En wat moet je met al die driekwart volwassen mensen die we jongeren noemen? De maatschappij krijgt van hen ook de rillingen: de economie is een herberg waar geen plaats is voor jongeren en vrouwen. Maar als jongeren en vrouwen niet mogen delen in het werk (Hoe zou dat ook kunnen? Zoveel werk wordt door machines gedaan) moet de maatschappij toch minstens iets anders bieden om de jongeren en de vrouwen bezig te houden, al is het dan kunstmatig. En daarom, uit de rijkdom van haar oneindig plooibare schoot, geeft de maatschappij de vrouwen breiwerk en de jongeren transistor radio's om bij te dansen. (En voor jongeren met zelfs maar matige capaciteiten komt de maatschappij op de proppen met universiteiten en schijndebatten en nog meer dansen.) De maatschappij verschaft elke groep die zij uit de buurt moet houden een complete - eigenlijk vrijheidsberovende - cultuur. Het is een cultuur bestaande uit maakwerk en doen-alsof en afleiding. De maatschappij is heel slim, en is dat altijd geweest. Er was eens een tijd, voor er machines waren, dat vrouwen en jongeren wèl nodig waren en uit en te na gebruikt werden in de economie. Vrouwen kregen geen

ontwikkeling, want een huis zonder apparaten moet worden onderhouden door een werkpaard, en een vrouw die niet kan lezen en schrijven sjouwt op de één of andere manier beter water bij de pomp vandaan, dan eentje die dat wel kan. (Waarom dit zo is, kan alleen de ervaring van de maatschappij ons leren.) Maar de maatschappij kan nu - zolang we in gebreke blijven wat vernieuwing betreft - voor maar een kwart van de bevolking werk verschaffen, en daarom moet de rest ertoe verleid worden te denken dat ze echt werk doen, terwijl ze in werkelijkheid alleen maar ademhalen.

Daarom zijn er in onze maatschappij aparte minderheidsculturen voor jongeren en vrouwen. Ze hebben elk hun eigen verzameling meningen, vooroordelen, smaak, waarden en - onderschat dit laatste niet - tijdschriften. Wij houden ons hier alleen bezig met de cultuur van vrouwen. Vergeet niet dat de cultuur boven mannen en vrouwen staat; het manifesteert zich *in* mannen en vrouwen. Bega dus niet de fout om te denken dat de cultuur van vrouwen een samenzwering van de mannen is. Absoluut niet. Dat is een ouderwets blauwkousenidee en niet juist. Er wordt door zowel mannen als vrouwen aan de vrouwencultuur geloofd, en het is van geen van beide groepen een samenzwering, want het komt voort noch uit de mannen alleen, noch uit de vrouwen alleen, maar uit de maatschappij zelf - dat autonome, listige, ongevoelige zusje van de geschiedenis.

De vrouwencultuur bestaat uit zeer veel zaken - materiële dingen zowel als geesteshoudingen, maar voornamelijk geesteshoudingen. De geesteshoudingen geven aanleiding tot de materiële dingen, en de materiële dingen maken gebruik van de geesteshoudingen. De meest overheersende geesteshouding wordt samengevat in het kultuswoord ‘Huiselijkheid’. (Het is opmerkelijk dat aannemers niet *‘houses’* verkopen maar *‘homes’,* een voorbeeld van het samenvloeien van geesteshouding en product. (Gedeeltelijk onvertaald. [vert.])

Maar wat betekent ‘Huiselijkheid’? Het houdt in: gordijnen, kleden, meubels, een boiler in de kelder, tijdschriften met naaipatronen en recepten en artikelen vol verwaterde Freud, een hond, een pak kluiven voor de hond, een keukenvloer die terwille van een gerust geweten eens in de zoveel tijd moet worden geboend, en zo voorts: maar bovenal natuurlijk, betekent het ‘Kinderen’. En

‘Kinderen’ worden niet beschouwd als onvolledige of nieuwe mensen, met een nog ongevormd lot, als deelnemers in den dop aan de maatschappij; bovenal worden ze niet gewoon als *kinderen* beschouwd: ze zijn zelf een element van het fantasiespel (denkt de hond dat ze echt zijn?). ‘Kinderen’ als begrip hebben in hun tegenwoordige verschijningsvorm een bepaalde functie, namelijk het ondersteunen van het hele ijle systeem van doen-alsof. ‘Kinderen’ zijn de rechtvaardiging van ‘Huiselijkheid’, en ‘Huiselijkheid’ is de rechtvaardiging van een derde schimmige eenheid - de heldin van het sprookje, ook een verzinsel en een abstraktie: de ‘Vrouw des Huizes’.

Zo beschouwd heeft ‘Huiselijkheid’ noch ‘Kinderen’ noch ‘Vrouw des Huizes’ enige realiteit hoe dan ook. Het zijn allemaal huichelarijen, fabels, dagdromen. Het zijn allemaal abstracties bedoeld om een sprookje het gewicht van een schijnbetekenis te geven. Er is niets bij dat ook maar enigszins verband houdt met levende mensen of met het leven zelf. ‘Huiselijkheid’ en ‘Kinderen’ en ‘Vrouw des Huizes’ zijn constructies op dezelfde manier als een bank dat is: we doen net alsof we iets dat geld heet van de één naar de ander doorgeven, maar ondertussen zit een boekhouder (dat wil zeggen een computer) gewoon de kolommen van een kasboek bij te werken, meer aan deze kant van de streep, minder aan die kant. Als we er allemaal op stonden om weer metaal als ruilmiddel te gebruiken, dan zou de bankconstructie wegsmelten. En als de ‘Kinderen’ een beetje groter worden, weigeren om het ephemere spel mee te spelen en eindelijk echte mensen willen zijn, verdwijnt dan de ‘Huiselijkheid’, verdwijnt dan de ‘Vrouw des Huizes’? Gedeeltelijk maar. Want nu komt de maatschappij en veegt de restjes bij elkaar en noemt het de ‘Vrouwelijkheid’. De kinderen gaan weg, de hond gaat dood, het huis wordt bouwvallig, maar de ‘Vrouwelijkheid’ is eeuwig. De bezitster, het wezen waarin de ‘Vrouwelijkheid’ immanent is (goddelijk als het ware), heeft haar tijdschriften om haar realiteit te bewijzen - haar realiteit, let wel, als een begrip dat ‘Vrouw’ heet, in het bezit van een ander concept dat ‘Vrouwelijkheid’ heet; ze heeft het welwillende koor van de maatschappij om het te bewijzen, ze heeft de baardige psycholoog en de professor in de geschiedenis om het te bewijzen, ze heeft de lachende meisjes en jongens om het te bewijzen.

Ze ‘bewijzen’ het misschien - het systeem van Ptolemaeus was ook

niet juist, en de bewijzen waren schitterend - maar ze rechtvaardigen *haar* niet. Geen verzinsel kan gerechtvaardigd worden. Alleen een mens kan gerechtvaardigd worden. Een mens wordt gerechtvaardigd door de kwaliteit van zijn leven; maar een dagdroom is geen leven, ongeacht hoevelen dat willen beweren. Dit is ons 'probleem' - het probleem dat een dagdroom geloofd en gesteund wordt door een meerderheid. En dit probleem is groter dan elk ander dat wij kennen, om de eenvoudige en schrikbarende reden dat we het tot nu toe zelfs niet als probleem beschouwd hebben. Telkens als de clichévraag gesteld wordt: 'Wat is heden ten dage het grootste probleem in Amerika?' komt het cliché-antwoord: 'Mensenrechten - de Zwarte Revolutie.' Nauwelijks. De oplossing voor dat probleem is er - we hoeven het alleen te achterhalen met inspanning van al onze krachten. Als het debat op mijn universiteit over mensenrechten was gegaan, zou het een serieuze, heftige en betogende discussie zijn geweest. We hadden een Vietnam teach-in en dié was serieus, heftig en betogend. Maar tot nu toe is niemand serieus en heftig, en laat staan betogend geweest over standpunten met betrekking tot vrouwen. Als een probleem eenmaal geformuleerd is, ligt het antwoord daar al in besloten; het antwoord ligt al vast. Maar dit probleem werd nooit onder woorden gebracht; er was geen antwoord, want niemand stelde ooit de vraag. Het was een vraag die zijn Baldwin nog niet had gevonden. In wezen was het slechts, op elk niveau, materiaal voor primitieve potsenmakerij.

Virginia Woolf is de kunstenaar-pionier, de Margaret Sanger-als-poëet zogezegd, van dit maatschappelijke vraagstuk. Onder kunstenaars heeft ze geen opvolger. Pas wanneer de kunst dit vraagstuk heeft gegrepen en bezeten en geassimileerd, zal het de mensen van de sociale wetenschappen beginnen te interesseren.

Maar wat zijn eigenlijk de componenten van het vraagstuk? Misschien kunnen die weer eens een keer tevoorschijn gehaald worden, al zijn ze zo oud en zo stomvervelend, al hebben we geen dichter die er eens en vooral uitdrukking aan geeft en al hanteren we ze met een vermoeide verveling. Hier zijn ze: geen grote vrouwelijke architecten, schilders, toneelschrijvers, zeelui, brugge-bouwers, juristen, kapteins, componisten, enz. enz. Iedereen kent die lijst; iedereen kan het eindeloos uit zijn hoofd opzeggen, zo nu en dan aarzelend om ruimte te laten voor een Jeanne d'Arc of een

keizerin of een invloedrijke courtisane of een geestige salondame. Maar deze lijst van wat er allemaal niet is, is lang, bijna zo lang als de geschiedenis der Joden.

Nu denk ik aan een merkwaardige analogie. Je kan zeggen wat je wil over de begaafde Joden, ze zijn nooit, tot voor zo kort dat het nauwelijks begint te tellen, beeldende kunstenaars geweest. Waar is de Joodse Michelangelo, de Joodse Rembrandt, de Joodse Rodin? Hij is nooit verwezenlijkt. Waarom? Hebben onderdrukking en vervolging de mogelijkheid daartoe uitgewist? Welnee. Onderdrukking en vervolging versterken juist vaak talenten; verbieden is effectiever dan voorschrijven. Waar *is* dan de Joodse Michelangelo? Is het mogelijk dat een heel volk niet één schilder kan voortbrengen? En niet alleen geen enkele belangrijke schilder, maar helemaal geen schilders. Er zijn trouwens wel kunstenaars geweest onder de Joden - handwerkslieden zouden we ze eerder moeten noemen, die onbeduidende ceremoniële voorwerpen versierden, een wijnbeker hier, een gebedsrol daar. Met een beetje talent, maar niets bizonders. Ze probeerden nooit eens te werken met hout of steen of verf. ‘Gij zult u geen gesneden beeld maken’ - het tweede Gebod - weerhield hen. En het is pas sinds heel, heel kort, onder invloed van een beweging die ‘Emancipatie’ heet of ‘Verlichting’, dat we gaan zien hoe een Chagall, een Modigliani, een Epstein, niet meer geloven dat kunst beledigend is voor de Eenheid van God, langzamerhand op komen dagen. Het zal nog heel lang duren voor de Joden hun Michelangelo hebben. Voordat er een ‘David’ kan ontstaan, moeten er duizend naakte Apollo's uitgehouwen worden. (En Apollo was wél beledigend voor de Eenheid van God.) De grond moet in orde gebracht worden, er moet een voorbereiding zijn, om kort te gaan, een relevante, levende cultuur om wat er gebeurt te omlijsten.

Zo ook lijkt mij, wat ons probleem betreft. Talenten en hersens worden niet, zoals haemophilie, van het immune geslacht op het vatbare geslacht overgebracht. Genie behoort toe aan beide geslachten en alle culturen. Dat is het humanistische gezichtspunt. De Joden hebben geen beeldende kunstenaars gehad, niet omdat ze geen kunstzinnige begaafdheid hadden, maar omdat het beeld dat ze van hun eigen cultuur hadden, het beoefenen van de latente gave in de weg stond. En al die niet-bestaande vrouwelijke Newtons en Bachen en Leonardo's en Shakespeares (al die? het zouden

er in ieder geval maar heel weinig zijn, zo zeldzaam is die mate van genialiteit) - zij hebben al evenmin kans gezien los te breken uit de gevangenis van hun maatschappelijk lot als een of andere Griekse slaaf, of een nomadenkind in Yemen nu. De emancipatie van de vrouw is bizonder nieuw. En net zoals met wat we nu de Zwarte Revolutie noemen, is het duidelijk dat emancipatie niet meteen tot prestaties leidt. De verlichting komt pas later. En de verlichting heeft voor vrouwen en vooral door vrouwen nog niet plaats gevonden.

Het heeft zelfs nog niet op het meest veelzeggende punt, namelijk de universiteiten, plaatsgevonden. De functie van een universiteit voor geesteswetenschappen bestaat er niet uit om de juiste antwoorden te geven, maar om de juiste vragen te stellen. En de uiteindelijke menswetenschappelijke vraag, dat zagen we al, is nog niet onder woorden gebracht (mijn studenten hadden het hun hele leven nog nooit gehoord); de bestanddelen van de nog niet geformuleerde vraag worden gevormd door, dat zagen we al, de ervaringen en behoeften en lacunes en vooronderstellingen van een cultuur. Een cultuur kan een schijnbaar onveranderlijke vooronderstelling hebben en dan plotseling toch veranderen; vandaar bij de Joden Chagall en Modigliani en Epstein; en vandaar in de literatuur, de vroege epistolaire kunstenaars - Mme. de Sévigné en Lady Mary - en dan, kort op hun hielen, de geniale romanschrijfsters Jane en George. De literatuur was er het eerste mee omdat men literatuur voor zichzelf thuis kan beoefenen. Maar laten we eens horen wat Elizabeth Hardwick hierover zegt: 'Wie zou moeten uitmaken dat *Remembrance of Things Past* "beter" is dan het fantastische *Emma, Oorlog en Vrede* beter dan *Middlemarch, Moby Dick* superieur aan *La Princesse de Clèves?* Toch zegt iedereen dat! Alleen de rare vogels, de ruziezoekers, de excentriekelingen ... willen beweren dat enig literair werkstuk, hoe geweldig het ook moge zijn, op hetzelfde niveau staat als de allergrootste prestaties van mannen.'[2] Misschien is het wel raar, ruzie-zoekerig of excentriek om geen behoefte te voelen aan het maken van een dergelijk onderscheid, maar zelfs al was dat onderscheid gerechtvaardigd - misschien is het dat wel, ik weet het echt niet - wie zou moeten uitmaken of *Emma* en *Middlemarch* en *La Princesse de Clèves* niet eenvoudig voorlopers zijn? In Engeland was Lady Mary een voorloper van Jane. In Frankrijk was Mme. de

Sévigné een voorloper van George Sand. Het ploegen komt voor het vruchtdragen. Misschien kunnen we onze grote vrouwelijke architecten, schilders, toneelschrijvers, zeelui, bruggebouwers, juristen, kapteins, componisten enzovoorts wel niet krijgen, voordat we gewone doorsneevrouwen hebben in deze functies, totdat dat allemaal vanzelfsprekend is - totdat om kort te gaan, vrouwen midden in de stroom van menselijke aktiviteiten komen te staan, totdat de vrouw-als-mens net zo een saaie en weinig bizondere traditie wordt als de man-als-mens. De voortplanting, al maak je het nog zo mooi met de een of andere mythe, is nog steeds gewoon de voortplanting, een natuurlijke en noodzakelijke biologische functie, en biologie, hoezeer ook opgesierd met betekenis voor het stamverband en mystieke implicaties, is niet genoeg. Tenzij je verkeert op het uiterste randje van de dood, is het nooit genoeg om alleen maar door te gaan met ademen.

Zelfs de mindere spiercapaciteit van de vrouw - hier wordt vanzelfsprekend veel ophef van gemaakt - is in de eeuw van de alomtegenwoordige machine voor bijna geen enkele aktiviteit nog een obstakel. Men zou moeilijk kunnen volhouden dat een vrouw aan boord van het schip dat Conrad beschrijft in die opmerkelijke novelle *Youth,* even effectief zou zijn als de meeste mannelijke leden van de bemanning; maar nu zijn spieren nergens meer een punt. De evolutie is nu, in de woorden van Julian Huxley, een ‘psychosociaal proces geworden - dat wil zeggen dat de mens nu in staat is bewust aan zijn eigen ontwikkeling bij te dragen. Hij leeft,’ schrijft Huxley, ‘niet alleen in relatie tot de fysicochemische en biologische omgeving die de natuur verschaft, maar ook met de psychosociale omgeving van materiële en geestelijke omstandigheden die hij zelf gecreëerd heeft’, en bij die omstandigheden zijn de spierkracht-vergrotende machines en de onschatbare invloed daarvan, inbegrepen. Had een vrouw *Youth* kunnen schrijven? Wie zou ja durven zeggen? In de dagen van Conrad - technologisch gezien heel kort geleden - kon bijna geen enkele vrouw en maar heel weinig mannen het uithoudingsvermogen opbrengen om zich Conrad's ongelooflijke zee-ervaring te verwerven. Toch maakt de machine voor iedereen het ervaringsveld breder en het lichamelijke uithoudingsvermogen van mannen en vrouwen wordt gelijkgeschakeld. Een lange reis is niet langer een kwestie van spieren, doch van vliegroosters. Waarschijnlijk zal het steeds moei-

lijker worden om vol te houden dat vrouwelijke auteurs tot een smaller gezichtsveld zijn gedoemd dan mannen, omdat hun leven noodzakelijkerwijs smaller is. De kultus van de Ervaring wordt steeds bereikbaarder voor iedereen die zich erdoor wil laten verleiden; men zou evenwel zeer goed kunnen verdedigen dat romans en gedichten uit iets anders dan pure fysieke ervaring voortkomen. 'Er wordt niet gesuggereerd,' gaat Elizabeth Hardwick verder, 'dat boeken door spieren geschreven worden, maar op een bepaalde manier, bij gelijk talent en gelijke ervaring, kan men ze toch als een pluspunt beschouwen. Uiteindelijk is het op het gebied van ervaring dat vrouwen catastrofaal in het nadeel zijn. Het is heel moeilijk in te zien hoe dit radicaal zou kunnen veranderen.'[3.] Huxley's idee van een zelfgedirigeerde evolutie is optimistischer. Maar misschien hebben beide gezichtspunten, dat van Hardwick zowel als dat van Huxley, in de grond even weinig te maken met het ontstaan van literatuur, dat tenslotte een even onbekende grootheid is als de geest zelf.

Ik ben dus van mening dat de vraag er één is die tenminste zijdelings op de kunst betrekking heeft. Niet alleen de literaire kunsten, maar alle kunsten, inbegrepen die kunsten die we wetenschap noemen. En ik heb het gewaagd te veronderstellen dat de vraag geformuleerd moet worden als een algemeen menselijke vraag, niet sectarisch, niet verdelend. De kunst moet van alle mensen zijn, niet alleen van een traditioneel bevoorrecht deel van de mensheid; elke onderneming, elke hartstocht moet voor de volwassene die daar gevoelig voor is, bereikbaar zijn, zonder tussenkomst van mythen of oude koeien. De vrouw zal in de toekomst niet langer alleen maar de Muze van de man zijn - een Het (zoals ze merkwaardig genoeg voor zulke verschillende schrijvers als Graves en Mailer is, en zoals ze voor Freud was) - en zal zelf haar eigen Muze hebben, als ze zich niet langer door kitscherige dagdromen en romantiek over haar eigen aard laat inspinnen - met leugens die leugens bevestigen. Ze beperkt, dat doet ze zelf, haar aspiraties en haar verwachtingen. Ze doet mee als iedereen de spot drijft met haar mogelijkheden. Ik heb haar zichzelf horen uitlachen als was ze een dansende hond. Men heeft kunnen zien hoe ze haar leven beschouwt als een ziekte met een constante behoefte aan verzorging en troost. Ze gelooft nog niet echt dat ze zelf open staat voor de dichtkunst of de wetenschap: met haar wil legt ze deze

verworvenheden op aan haar zoons maar niet aan haar dochters. Ze omringt zichzelf met de uitrusting en de trucjes van een identiteit die er niet werkelijk één is. Zonder protest laat ze de meedogenloze stuwkracht van de maatschappij haar van zijn diepere waarden en de grotere avonturen die er te beleven vallen, afhouden, en ook van het expressieve werk. Ze leeft in ons midden als een volgzame gevangene, een consumerend object, een medeplichtige; een Het. Men heeft haar zelfs zover gekregen dat ze werkt voor en aan haar eigen gevangenschap. Niemand kan ontkennen dat gevangenschap voordelen biedt, vooral aan diegenen die moreel lui zijn. Er zijn slaven geweest die genoten van hun slavernij (denk aan de Kinderen Israëls die dag en nacht smachtten naar de vleespotten van Egypte) en vrouwelijk infantilisme is een soort plezierige slaafsheid. Afhankelijkheid, het ontbreken van beslissingen en verantwoordelijkheid, het vermijden van risico's, het buitensluiten van het reusachtige gezwoeg van de kunst - dit zijn allemaal de gemakken van de tevreden onderdaan die wel wat door de vingers wil zien, en wanneer hier nog, zoals bij ons, overdreven veel vrije tijd bijkomt, gaat het er haast op lijken dat vrouwen een gevestigd belang hebben bij hun rol als buitenstaander. Als men zou toegeven aan het verleidelijke idee dat haar rol voortkomt uit een samenzwering (wat onmogelijk is, want gebruiken zijn geen samenzwering), dan lijkt het wel een samenzwering van luie vrouwen, in geen geval van mannen die de vrouw willen buitensluiten. De ijver en de energie van de vrouwen die niet lui zijn, die de roepstem van een doel horen, worden heel handig[4.] ingezet ter verdediging van die makkelijke, knusse rol; de barricaden van die gezellige gevangenis zijn bemand - nee, bevrouwd - door de gevangenen zelf, om de rebellen het uitbreken te beletten.

Maar er zijn weinig rebellen.

Dat komt omdat er bij ons heel lang niemand in opstand kwam, niemand protesteerde, niemand wilde vernieuwen of bevrijden, niemand enige fundamentele vraag stelde. We hadden helaas en hebben nog de twijfelachtige gewoonte van ontzag. Bovenal respecteren we de dingen zoals ze zijn. Als we op de maan willen lopen, is het niet om een onbekende oppervlakte te exploreren of om een nieuw tijdperk in te luiden, maar om onze positie thuis te versterken tegenover de oude rivalen; die onderneming heeft meer weg van opschepperij dan van wetenschap, meer van bravoure dan

van moed. We zijn zo lijdzaam dat het minste zuchtje van protest tegen wat dan ook wordt opgevat als een levensgrote revolutie. Als wie dan ook een woord zegt ten gunste van het voor de hand liggende, wordt het opgevat als een symptoom van linkse, rechtse, roze, zwarte, gevaarlijke invloeden. Een idee op zich, vooral een voor de hand liggend idee, geniet geen aanzien.

Bij mijn studenten - laten we weer bij hen terugkeren want zij zijn onze maatschappelijke prototypes - was dit allemaal deprimerend duidelijk. Daarom konden ze ook niet begrijpelijk schrijven - niemand had het er tegen hen ooit over gehad dat schrijven met denken te maken heeft, en denken was bij hen nooit aangemoedigd of op gang gebracht. Met 'denken' bedoel ik natuurlijk niet gewoon sommetjes goed op kunnen lossen, maar de verknochtheid aan het nadenken over dat broze maar obsederende spel bekend als de menselijke conditie. Mijn studenten - mannelijk en vrouwelijk - hoefden niet na te denken over welke doelstellingen voor een vol leven geschikt zijn; man of vrouw, ze kenden hun doelstellingen al. En hun doelstellingen waren identiek. Ze wilden zich allemaal installeren in een eeuwigdurende schijngezelligheid. Ze waren in hun hart allemaal sentimentalisten - en sentimentalisten, zei Yeats, zijn mensen 'die geloven in geld, in positie, in het huwelijk, en voor wie gelukkig zijn inhoudt dat ze zo druk bezig zijn hetzij met werken hetzij met spelen, dat alles vergeten wordt buiten het streven van het ogenblik.' Bijgevolg hadden ze allemaal al lang geleden, misschien wel bij hun geboorte, voor het huiselijke leven gekozen, het besloten leven, het beperkte leven - het leven, om kort te gaan, van de dagdroom waarin de angstaanjagende helderheid van het voor de hand liggende vooral niet binnen mag dringen.

Met het 'voor de hand liggende' bedoel ik ook nu weer de gaven, de lering en levensinzichten van de kunst. De methoden van de kunst zijn veelzijdig, soepel, duister, en vaak genoeg geheimzinnig. Maar het thema van de kunst is duidelijk: hier is de wereld, hier zijn de mensen, hier is de kindertijd, hier is strijd, hier is haat, hier is ouderdom, hier is de dood. Geen van deze is inbeelding, romantiek, gevoel, geen van deze komt voort uit de fantasie; ze zijn allemaal voor de hand liggend. Een cultuur waar men de kans niet krijgt om het voor de hand liggende goed te bekijken door middel van de algemene toegankelijkheid van de kunst, is een cultuur van

tragisch zelfbedrog, nauwelijks levensvatbaar; een cultuur die plaats inruimt voor een systeem van fantasie Kantoren aan de ene kant en een systeem van fantasie Huizen aan de andere, maar die vergeet dat onder dat alles de aarde ligt. Een cultuur die rolspelende stereotypen produceert (die afschuwelijke uitdrukking past goed bij het begrip) inplaats van mensen. Die kinderen afsluit van de helft van de bevolking. Die aspiraties afsluit van de helft van de bevolking. Die de universiteiten volstopt met jonge mensen voorgoed verminkt door illusies, jong geleerd en lang bewaard. Die leeft van doen-alsof. Maar een humanistische maatschappij - wij leven daar niet in - is er één waar men een stem kan horen die zegt: 'Kom. Hier is een wereld waar architekten nodig zijn, schilders, toneelschrijvers, zeelui, bruggebouwers, juristen, en nog duizend andere dingen, allemaal echt en allemaal voor de hand liggend. Doe mee,' zegt de stem, 'leef.'

Is het de stem van een man of van een vrouw? Studenten, collega's, luister nóg eens: het zijn twee stemmen. 'Natuurlijk, dat ligt voor de hand,' zal eens jullie antwoord zijn, en als jullie lachen, dan zal dat zijn om de zonderlinge onzin van verouderde gewoonten waarmee men vroeger het voor de hand liggende niet bruikbaar kon maken; dan lachen jullie niet langer om een dansende hond.

Vertaling: Mary Duyvendak

Eindnoten:

1. Soms wordt niet de overeenkomst tussen dichten en kinderen krijgen naar voren gebracht, maar die tussen dichten en een geïdealiseerde huiselijkheid. Dit is wat de rijmelaarster Phyllis McGinley schrijft in een advertentie voor en in de *New York Times:* 'Ik ken een zeer bizondere vrouw die een rasechte kunstenaar is van de huiselijke soort. Ze creëert een sfeer waarin haar kinderen en haar man zich met vreugde en rust kunnen bewegen, daar alle hartstocht in leggend die Emily Dickinson gebruikt zou kunnen hebben om een vers te vervolmaken of - om de vergelijking te moderniseren - die Joan Sutherland gebruikt bij het vertolken van een aria. Haar meesterstuk bestaat uit haar gezin, haar huis en haar maatschappelijke plichten.' Maar zou de begaafde Miss McGinley wel bereid zijn de beeldspraak om te draaien en haar geestige versjes te vergelijken met zwabberen onder het bed? Of om Emily Dickinson's *'I heard a Fly Buzz when I Died'* te vergelijken met een goed voedzaam ontbijt voor het gezin of een ochtendje telefoneren voor de oudercommissie? Of om het zingen van een aria gelijk te stellen met het zitten lezen van het commentaar in de *Times?* Dit geestelijk gegoochel schijnt andersom niet te werken: kunst laat zich niet verkleinen.
   Trouwens, waarom moet men dat wat voor de hand ligt altijd uit de weg gaan met die gewichtigdoende aanstellerij, die overeenkomsten en vergelijkingen? Waarom mag een zwabber niet een zwabber heten, en iemand die zwabbert een zwabberaar?
2. Elizabeth Hardwick. *A View of One's Own* (New York: Farrar, Strauss & Giroux, 1966).
3. Hardwick, *op. cit*.
4. Zie bovenstaande voetnoot over Phyllis McGinley.

Marianne Smits

Marianne Smits is beeldend kunstenares. Ze woont en werkt in Rotterdam.

Een onderzoek naar kleur en gebruik

Ik probeer in dit projekt de emotionele werking van de kleur zwart tegenover de spektrumkleuren als eenheid te stellen.

Hiervoor heb ik twintig kledingstukken gemaakt, de helft in zwart en de andere helft in bijna identieke vormen in spektrumkleuren. De kledingstukken bedekken slechts een deel van het lichaam: een arm, een borst, een been.

Aan tien mannen en vrouwen van verschillende leeftijd en met verschillende beroepen vroeg ik om de kledingstukken, die ze daarvoor nog niet gezien hadden, aan te trekken. Na elkaar betraden ze de galerieruimte waar de kledingstukken aan de muur hingen met foto's, waarop ik ze demonstreerde.

Het binnenkomen in de ruimte, het kiezen en aantrekken van de kleren werd op video vastgelegd.

Na afloop stelde ik ze nog een aantal vragen:

‘Waarom koos je zwart?’

‘Waarom hield je je eigen kleding er onder aan?’

‘Waarom ging je naakt?’

‘Hoe voelde je je?’

Het is de bedoeling dat ook andere groepen - vrouwen, studenten - de kledingstukken gebruiken.

Het totale projekt bestaat uit: de ontwerptekeningen van details van kledingstukken, de gewatteerde en in zijde uitgevoerde kledingstukken, foto's van het gebruik, videoband, interviews en een boek.

De foto's werden gemaakt door Pieter van der Meer, Rotterdam.

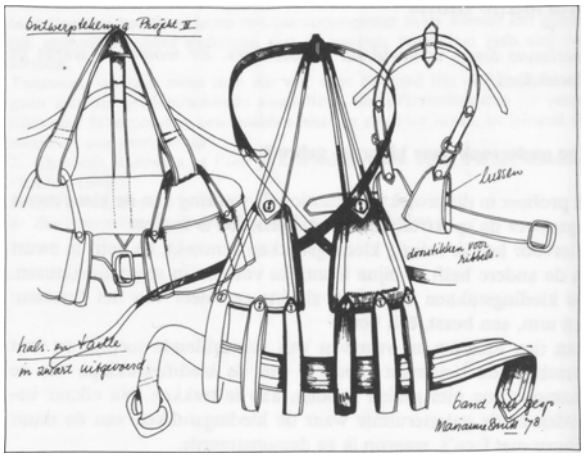
Lussen
hals en taille
in zwart uitgevoerd

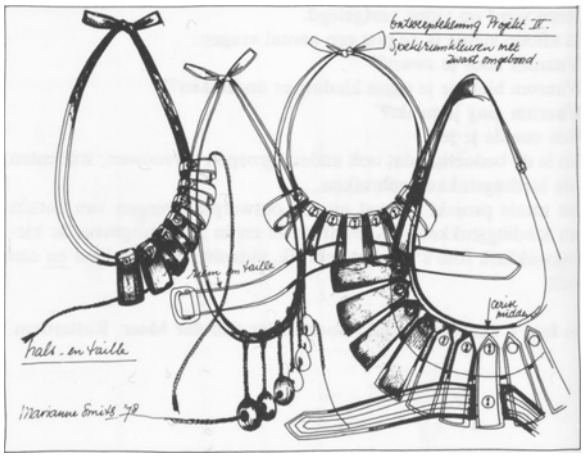
Spreidstang
hals - en taille

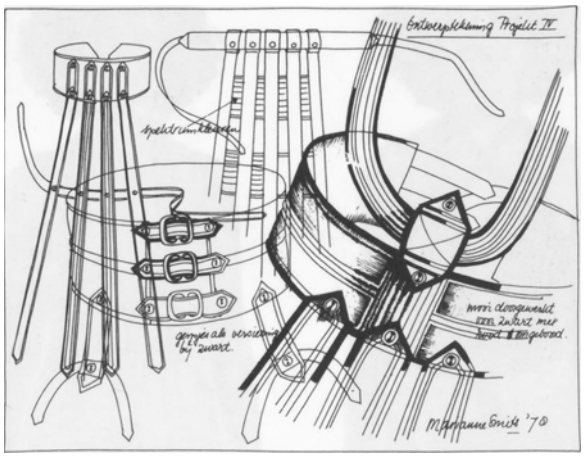
Ontwerptekening Projekt IV
Marianne Smits '79

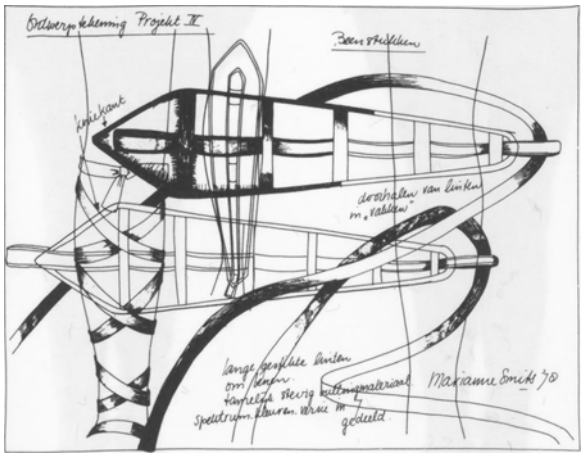
Ontwerptekening Projekt IV
Marianne Smits '79

Alba de Céspedes

Alba de Céspedes werd geboren in Rome, 1911, als nazaat van Cubaanse presidenten. Zij leidde in Rome het tijdschrift Mercurio, *en houdt zich, zowel in haar romans als in haar andere publikaties, bezig met de positie van de vrouw in Italië*.

Uit: Het verboden schrift

11 December

Nu ik nog eens overlees wat ik gisteren geschreven heb, begin ik me af te vragen of ik niet van karakter ben gaan veranderen vanaf het moment waarop mijn man me, voor de grap, ‘moeder’ is gaan noemen. Het beviel me zo goed in het begin, omdat het op die manier leek alsof ik de enige volwassene in huis was, de enige die al alles van het leven wist. Dat vergrootte het gevoel van verantwoordelijkheid dat ik altijd, vanaf mijn kinderjaren al gehad heb. Het beviel me ook omdat ik zo de opwelling van tederheid kon rechtvaardigen die altijd in mij opkomt door het gedrag van Michele, die levendig en onbevangen is gebleven, ook nu nog, nu hij al bijna vijftig jaar is. Als hij mij moeder noemt antwoord ik hem met een gezicht tussen streng en vertederd in, hetzelfde gezicht dat ik tegen Riccardo opzette toen hij klein was. Toch begrijp ik nu dat het verkeerd is geweest: hij was de enige voor wie ik Valeria was. Mijn ouders noemen me vanaf mijn kindertijd ‘Bebe’ en met hun is het moeilijk anders te zijn dan op de leeftijd waarop ze me dat naampje gaven. Het lijkt in feite of ze nooit willen toegeven dat ik volwassen ben, hoewel ze beiden alles van me verwachten wat je van een volwassene verwachten kan. Ja, Michele was de enige voor wie ik Valeria was. Voor sommige vriendinnen ben ik nog hun schoolvriendin Pisani, voor anderen ben ik de vrouw van Michele, de moeder van Riccardo en Mirella. Voor hem daarentegen was ik altijd, vanaf het moment dat we elkaar leerden kennen, Valeria.

15 December

Elke keer als ik dit schrift open, kijk ik naar mijn naam op de eerste bladzij. Ik ben tevreden over mijn handschrift; eenvoudig, niet erg groot, hellend naar één kant, dat toch duidelijk mijn leeftijd verraadt. Ik ben drieënveertig, hoewel ik me dat nauwelijks kan voorstellen als ik er aan denk. Ook anderen zijn verbaasd als ze me naast mijn kinderen zien en ik krijg dan altijd een of ander compliment waar Riccardo en Mirella gegeneerd om glimlachen. Hoe dan ook, ik ben drieënveertig en ik vind het beschamend om mijn toevlucht te nemen tot kinderachtige uitvluchten om in een schrift te kunnen schrijven.

Daarom is het absoluut noodzakelijk dat ik Michele en de kinderen het bestaan van dit dagboek opbiecht en vaststel dat ik het recht heb me op te sluiten in een kamer om te schrijven als ik daar zin in heb. Ik heb van het begin af aan dom gehandeld en als ik ermee doorga zal ik steeds sterker de indruk wekken dat ik iets slechts in de zin heb bij het schrijven van deze onschuldige regels. Dat is allemaal absurd. En ik heb voortaan zelfs op kantoor niet eens meer rust. Als de directeur me ophoudt na sluitingstijd ben ik bang dat Michele eerder thuis komt dan ik en om een of andere onvoorzienbare reden in de oude papieren gaat snuffelen waartussen ik het schrift verborgen heb. Daarom verzin ik vaak een uitvlucht om niet te blijven. In grote angst ga ik naar huis. Als ik Michele's hoed zie hangen achter de deur slaat mijn hart een slag over: ik ga de eetkamer binnen in de verwachting Michele te zien met het zwarte glanzende schrift in zijn handen. Als dan blijkt dat hij met de kinderen zit te praten denk ik nog dat hij het gevonden kan hebben en wacht tot hij alleen met me is, om er over te praten. Het lijkt me altijd 's avonds, alsof hij de deur van onze kamer met bijzonder veel zorg dichtdoet en het mechanisme van de klink controleert. ‘Nu draait hij zich om en begint er over.’ Maar nee, hij zegt niets; ik heb gemerkt dat hij altijd zó de deur sluit met een nauwgezetheid die een gewoonte van hem is.

Twee dagen geleden belde Michele mij op op kantoor en ik, meteen, was benauwd dat hij om een of andere reden naar huis was gegaan en het schrift had gevonden. Ik bevroor van angst toen ik had aangenomen. ‘Luister eens, ik moet je iets zeggen ...,’ begon hij. Een paar seconden vroeg ik mij vertwijfeld af of ik mijn recht zou verdedigen om zoveel schriften te hebben als ik wil en er in te schrijven wat mij goeddunkt, of, in tegendeel, hem zou smeken: ‘Michele, begrijp me, ik weet het, ik heb iets verkeerds gedaan...’ Maar hij wilde alleen maar weten of Riccardo er aan gedacht had zijn collegegeld te betalen, omdat op die dag de termijn verliep.

21 December

Gisteravond, direct na tafel, zei ik tegen Mirella dat die gewoonte van haar om de la van haar bureau op slot te houden mij niet bevalt. Ze antwoordde verbaasd, protesterend dat ze dat al jaren doet. Ik wierp tegen dat ik het er al jaren niet mee eens ben. Mirella antwoordde heftig dat ze alleen maar zo hard studeert,

omdat ze wil gaan werken, onafhankelijk zijn, uit huis gaan als ze meerderjarig is; en dat ze daarom al haar laden dicht kan houden zonder daar iemand mee te beledigen. Ze voegde er aan toe dat ze in die la haar dagboek bewaart, hem daarom op slot houdt en dat trouwens Riccardo hetzelfde doet omdat hij er brieven in stopt die hij van meisjes krijgt. Ik antwoordde dat dan ook Michele en ik recht zouden hebben op een afgesloten lade. 'Die hebben we ook,' zei Michele, 'dat is de la waar we het geld in bewaren.' Ik hield vol dat ik er ook wel een voor me zelf zou willen hebben en hij, glimlachend, vroeg: 'Waarvoor dan?' 'Nou, ik weet het niet, om er mijn persoonlijke papieren in te stoppen,' antwoordde ik, 'een paar herinneringen. Of misschien wel ook een dagboek, net als Mirella.' Daarop begonnen allen, Michele incluis, te lachen bij het idee dat ik een dagboek zou kunnen houden. 'En wat zou je er dan wel in willen schrijven, moeder?' zei Michele. Mirella, haar wrok vergetend, lachte ook. Ik bleef mijn standpunt maar verdedigen zonder me te bekommeren om hun gelach. Toen stond Riccardo ernstig op en kwam naar me toe. 'Moeder heeft gelijk,' zei hij plechtig. 'Ook zij heeft het recht een dagboek te houden, net als Mirella, een geheim dagboek, misschien een dagboek vol hartsgeheimen. Ik zeg jullie dat ik al een poosje begin te vermoeden dat ze een of andere heimelijke aanbidder heeft.' Hij veinsde grote bezorgdheid, fronste zijn voorhoofd en Michele, het spelletje meespelend, toonde zich bezorgd en zei dat het waar was, moeder scheen niet meer dezelfde te zijn, ze moest goed in de gaten gehouden worden. Daarna barstten ze weer allemaal in lachen uit, in schaterlachen, en kwamen om me heen staan en omhelsden me; ook Mirella. Riccardo pakte mijn kin tussen duim en wijsvinger en vroeg zachtjes: 'Wat wil je daar nou in schrijven, zeg me dat eens, in dat dagboek?' Toen barstte ik plotseling in huilen uit en ik begreep niet wat ik had, behalve dat er een enorme moeheid over me kwam. Toen hij me zag huilen verbleekte Riccardo. Hij sloeg zijn armen om me heen en zei: 'Ik maakte maar een grapje, moeder, begreep je niet dat ik maar een grapje maakte? Wees niet boos op me.' Daarna draaide hij zich om naar zijn zusje en zei tegen haar dat het altijd haar schuld is dat deze dingen gebeuren. Mirella verliet de eetkamer en smeet de deur achter zich dicht.

Een poosje later ging Riccardo ook slapen en wij bleven alleen, Michele en ik. Michele begon tegen me te praten, met veel gevoel.

Hij zei dat hij mijn opwelling van moederlijke jaloezie best begreep, maar dat ik er van nu af aan aan moest wennen om Mirella als een jong meisje te beschouwen, als een vrouw. Ik probeerde uit te leggen dat het daar helemaal niet om ging, maar hij ging door: 'Ze is negentien; het is normaal dat er al iets is, een indruk, een gevoel, dat ze ons thuis niet wil laten kennen; kortom een geheimpje.' 'En wij dan?' antwoordde ik. 'Hebben wij dan ook geen recht op een of ander geheimpje?' Michele pakte mijn hand vast en streelde die zachtjes. 'Och liefje,' zei hij, 'wat voor geheimen wil je nu nog dat wij hebben, op onze leeftijd?' Als hij die woorden luchtig of schertsend gezegd had, dan had ik geprotesteerd; maar de berustende toon van zijn stem deed mij verbleken. Ik keek om me heen om er zeker van te zijn dat de kinderen naar bed waren en dat ook zij konden geloven dat dit ogenblik van zwakte te wijten was aan moederlijke jaloezie. 'Je ziet wit, moeder,' zei Michele, 'je maakt je te moe, je werkt te hard, ik zal je een cognacje geven.' Ik sprong op met een weigering. Hij drong aan. 'Dank je wel,' zei ik, 'ik wil niets drinken. Het is al over. Je hebt gelijk, misschien was ik een beetje moe, maar nu gaat het weer goed met me.' Ik omhelsde hem glimlachend om hem gerust te stellen. 'Altijd dezelfde: je corrigeert jezelf meteen,' was Michele's vertederde commentaar. 'Geen cognac dus.' Verward wendde ik mijn blik af. In het buffet, naast de cognacfles, in een oud koekblik had ik het schrift verborgen.

1 Januari 1951

Het is alsof ik alleen in huis ben. Michele slaapt. En toch ben ik, sinds ik met dit dagboek begonnen ben, altijd bang dat hij maar doet alsof hij slaapt, om me te kunnen betrappen. Ik schrijf op de keukentafel en naast me heb ik het huishoudkasboek gelegd om het schrift te bedekken wanneer Michele onverwacht zou binnenkomen. Hoewel, als ik op bedrog zou worden betrapt, zou het nog erger zijn. Het zou het einde zijn van het vertrouwen en de harmonie die altijd ten grondslag hebben gelegen aan onze verhouding, in tweeëntwintig jaar huwelijk. In werkelijkheid zou ik het prettig vinden Michele het bestaan van dit dagboek op te biechten en hem daarbij dan te bezweren nooit te vragen om hem te laten zien wat ik schrijf. Want als ik betrapt zou worden, dan zou er altijd tussen ons blijven bestaan dat ik voor hem zowel vroeger

als nu wie weet wat voor andere geheimen nog had. Het absurde van mijn kant bestaat hierin dat ik openlijk toegeef dat ik me gekwetst zou voelen als Michele buiten mijn medeweten een dagboek zou houden.

Nog iets anders weerhoudt me ervan toe te geven dat ik schrijf, en dat is het schuldgevoel zoveel tijd te verliezen met schrijven. Vaak beklaag ik me erover dat ik te veel te doen heb, dat ik de slavin ben van mijn familie, van mijn huis; dat ik nooit tijd heb om een boek te lezen bijvoorbeeld. Dat is allemaal waar, maar in zeker opzicht is die slavernij ook mijn kracht geworden, het aureool van mijn martelaarschap. Zó dat wanneer het me een heel enkele keer overkomt een half uurtje te slapen voordat Michele en de kinderen thuis komen voor het eten of eens drie stappen om te lopen langs een paar etalages op weg van kantoor naar huis, ik dat nooit beken. Ik ben bang dat ik, als ik toegeef zelfs maar een klein momentje rust, een klein verzetje te hebben genoten, dan de reputatie verlies dat ik elke snipper van mijn tijd aan mijn familie besteed. En inderdaad, als ik dat zou toegeven, zouden allen om me heen niet meer denken aan de ontelbare uren die ik doorbreng op kantoor of in de keuken, met boodschappen doen of verstellen, dan zouden ze alleen maar denken aan die korte ogenblikken dat ik een boek zou lezen of een eindje zou wandelen. Het is waar dat Michele me vaak aanspoort mijzelf wat rust te gunnen en Riccardo zegt dat hij me een vacantie zal geven op Capri of aan de Rivièra. Het erkennen van mijn vermoeidheid ontlast hen van elke verantwoordelijkheid. Daarom zeggen ze telkens streng tegen me: ‘Je zou je een beetje moeten ontzien.’ Alsof het een gril van me is om dat niet te doen. In de praktijk echter vragen ze zodra ze me in hun midden zien zitten met de krant: ‘Moeder, aangezien je niets te doen hebt, zou je de voering van mijn jasje willen maken? Zou je mijn broek kunnen persen?’ en zo voort.

Zo ben ik er langzamerhand zelf ook van overtuigd geraakt. Als er een vrije dag is op kantoor, dan kondig ik onmiddellijk aan dat ik hem zal besteden aan allerlei werkjes die zijn blijven liggen en waar ik al een tijd lang die vrije dag voor heb bestemd; ik geef de verzekering kortom, dat ik er niet mijn gemak van zal nemen, omdat, als ik dat wel zou doen, die ene dag, in de ogen van mijn omgeving, de proporties zou aannemen van een hele maand niets-

doen. Een jaar of wat geleden werd ik uitgenodigd door een vriendin om een week te komen logeren in haar buitenhuis in Toscane. Ik vertrok doodmoe omdat ik alles in orde had gemaakt opdat het Michele en de kinderen aan niets zou ontbreken terwijl ik er niet was; en bij mijn terugkomst vond ik ontelbare zaken die zich hadden opgestapeld gedurende mijn korte vacantie. En toch nog diep in de winter herinnerde iedereen me eraan, als ik maar even zei dat ik moe was, dat ik dat jaar naar buiten was geweest en dat mijn gezondheid daardoor toch wel verbeterd moest zijn. Niemand scheen te begrijpen dat een week rust in Augustus mij niet kon verhinderen moe te zijn in October. Wanneer ik een keer zeg ‘ik voel me niet lekker’, dan nemen Michele en de kinderen een eerbiedige en aarzelende stilte in acht. Dan sta ik weer op en neem het werk dat gedaan moet worden weer ter hand. Niemand komt in beweging om me te helpen, en Michele roept berispend: ‘Zie je nou wel, daar zeg je dat je je niet lekker voelt en dan blijf je geen moment zitten.’ Even later praten ze weer over van alles en nog wat en de kinderen zeggen bij het weggaan vermanend: ‘Een beetje rustig aan doen, hè?’ Riccardo heft vermanend zijn vinger op alsof hij me wil verbieden uit te gaan om me te amuseren. Alleen bij koorts, hoge koorts, gelooft onze familie dat wij echt ziek zijn. Koorts maakt Michele bezorgd en de kinderen brengen me dan sinaasappelsap. Maar ik heb zelden koorts, nooit, kan ik wel zeggen. Daarentegen ben ik altijd moe en niemand gelooft dat. En toch vindt mijn gemoedsrust zijn oorsprong in die vermoeidheid waarmee ik me 's avonds in bed uitstrek. Ik vind daar een soort tevredenheid in die me kalm maakt en waarin ik inslaap. Ik moet toegeven dat misschien de vastberadenheid waarmee ik me verdedig tegen elke mogelijkheid om uit te rusten, niets anders is dan de angst die vermoeidheid te verliezen die de enige bron is van geluk.

Vertaling: Minilou Hoetink

Een tuil poëzie:

Elisabeth Moore

Elisabeth Moore schrijft over zichzelf:
Born 18-12-1957, Lancashire, England.
At age 15, taken to New Zealand. Spent five years there and in Australia on the road; almost died of boredom and/or hangovers. Left. Am living in Amsterdam with my girl friend, working as a chambermaid.

Jeannette II

Forgive me for
sitting under the table
when I say
‘I love you’
but it seems
appropriate
somehow.

Saturday morning

Eyes
orbiting behind flaps
of ageing flesh on a hinge
slowly
open and close
back into the darkroom
to develop
yet another
portrait of a hangover.

Nell Wagemakers

Nell Wagemakers heeft een coupeusediploma, tien jaar ervaring in de verpleging en vijftien met het slikken van allerlei (acht) soorten pillen.

MF: Mutabon forte

ontwenning:
een schroef
de kop
de draad omlaag,
de wending,
de draad omhoog.
Welke?
Ik alleen ik
alleen
heb de wending gevoeld
van uur tot uur
zonder onderbreking.
De botte weigering en protest
van hoofd
hart
spieren
en ingewanden
om te dóen zoals zij deden,
afhankelijk was en is mijn lijf,
ik ben waakzamer dan ooit
en ook vastbesloten:
deze afmatting zal niet winnen.

Is er nog iemand
om iets tegen te zeggen?

Lili B. Sugàr

Was na de Tweede Wereldoorlog bezig met literairkultureel werk in de vrouwenvleugel van de Hongaarse sociaaldemokratische partij. Kreeg in 1956 een gedeelde literaire prijs voor een roman die wegens de opstand nooit verschenen is. Woont nu in Amsterdam. Dit is haar 'Nederlandse debuut'.

Mijn vrees is groot

Mijn droom is echt werkelijk geworden,
maar te laat gekomen.
Ik zal niet lang kunnen meedoen,
of mag ik niet eens beginnen?
Ik verlang zo bij jullie te mogen horen,
maar willen jullie me?
Mijn vrees is groot,
dat niemand me wil nemen.
Mijn eigen land niet,
het tweede ook niet?

Ik voel me als een stiefkind,
ik hoor nergens meer thuis.
Ik word langzaam een kluizenaar,
bedolven met mijn eigen taal.

Marijke Schweitz

studeert sociologie aan de universiteit van Amsterdam.

the flying dutchwomen

tussen de vlagen van
wind en klapperend zeil
bewegen de vrouwen
van tent naar tent
de tassen met sprieten prei, groen
rauwe vis
en hun levensdoel
in het kielzog.

ook op deze markt
worden hun donkere ruimen
niet gevuld.

26-4-'78

Els van der Markt

Els van der Markt is het kind van een Amsterdamse vader en een Brabantse moeder. Nadat zij de H.B.S. *in Tilburg doorlopen had toog zij met grote tegenzin aan het werk. Liever had zij een* M.O.*-opleiding gevolgd. Na vele baantjes die op niets uitliepen kreeg zij de kans. Tot op heden vecht zij voor haar rechten en die van anderen op geestelijk terrein, al weet ze dat volledig herstel niet meer mogelijk is. Door ervaringen met anderen uit te wisselen hoopt zij bij te dragen tot de zo broodnodige communicatie.*

15-5-'75

Vandaag heb ik
    in de goal geschopt
mijn rits andersom
    in mijn kapotte broek
        gezet
eenmaal koffie gedronken
en toen nog een halfje
mijn gewassen trui
    van de lijn zien waaien
een hand uitgestoken
en me afgevraagd
waarom er niemand was.

Eva Berchem

werd geboren in 1945, deed kweekschool, stond enkele jaren voor de klas; heeft drie kinderen.

droom

de tralies voor het raam
zijn verbijsterd
door de val
van het kind
ik raap een
knokerig bloeddoorlopen
bot op
er groeien splinters
de rest is platgedrukt
door coniferen
in het verstarde donker
huilt de uil

mijn harlekijn
hij fluit en snaart
en rolt over de tong
en alle mensen lachen
en ik bedenk verwezen
hoe groot de dood is

nu ben je dood
je knieën en je handen
en je ogen zijn dood
ik moet je wel begraven
kind
maar onder de linde
is nog plaats

de dood van kinderen

de dood van kinderen
een groot angstaanjagend
bol vlak

de trampolinespringer
droomde een sprong
zwaarder dan
wolken kunnen dragen
waande zich vogel
en viel

soms klapwiekt de vogel
niet verder
dan de muur omhoog

Bea de Groote

werd als Belgische geboren, maar is nu Nederlands. Woonde en werkte in Wenen en Amsterdam, met kinderen, nu in Maastricht als toekomstige docente dramatische vorming.

Twee impressies

ook de wolken
weten het allemaal
niet precies
maar zij drijven
tenminste niet
tegen de wind in

Ze eet
met de ouwe man
in de Hema
kijkt voortdurend
of iemand kijkt
want hij is oud
en de vis
valt
naast de vork
en de saus tartaar
blijft boven zijn lip hangen
kloddert naast het bord
ze probeert
al het verlorene
op te vangen
te efficiënt
te vlug
net te vlug
om onopgemerkt te blijven
hij krimpt met kromme rug
steeds dieper het bord in
de tartaar hangt aan zijn neus
zij zwijgt

Ietje Korteweg

26 jaar. Direktiesekretaresse.

[Geluk is als een steentje]

Geluk is als een steentje
op je levensweg:
je verwacht een groter
en gaat eraan voorbij.

Jeannette Markus

Het verhaal 'De kooi' is een hoofdstuk uit de roman 'De schilder, de schrijver en ik', die bijna voltooid is. In het november-nummer 1976 van 'Maatstaf' verschenen uit hetzelfde boek 'Twee fragmenten'. Jeannette Markus is grafisch ontwerper en docent aan de Akademie van Beeldende Kunsten te Rotterdam. Ze is gehuwd met een historicus en woont in Amerongen.

De kooi

Nadat mijn werk voor een Amsterdamse uitgeverij onverwacht tot een eind gekomen was, dreigde de naargeestigheid van het uitzicht, dat ik had als ik in mijn kamertje zat, mij te pakken te krijgen. Het vertrek was zo klein dat ik de gordijnen van het veel te grote raam open moest houden om niet tegen de muren op te vliegen.

Ik zag niet de vrolijke stoet voorbijtrekkende volksmensen die Johannes zag als hij in zijn kamer voor het raam stond, ik keek hoger, pal tegen de gevels op van de huizen aan de overkant, een paar huiskamers binnen en op de balkonnetjes. Ik keek ook een stand hoger, want de bewoners waren kleine middenstanders, winkeliers, vertegenwoordigers, kantoorbedienden. De flats waren gebouwd ter vervanging van de woningen die bij het bombardement van Rotterdam in vlammen waren opgegaan. Ze waren goedkoop, zó dwingend van indeling dat in elk vertrek alleen maar dat gedaan kon worden, waarvoor het bij de bouw bestemd was: hier moest het bankstel staan, daar de eettafel, achter een glasgordijn moest geslapen worden, het kind zat in de kinderstoel voor het kleine raam.

Ik zag de bewoners als pas getrouwde stellen arriveren, ik zag ze zich vermenigvuldigen, hun bezit vermeerderen. De kinderen zag ik zindelijk worden en verkouden, ik zag ze lachen en dreinen, ik wist hoeveel onderbroeken ze bezaten. Ik zag de moeders elkaar overlopen voor kopjes koffie of gebrouilleerd elkaar zwijgend voorbijgaan, altijd gewapend met een boodschappentas. Ik zag ze van slanke, frisse meiden veranderen in gezette mevrouwen. Ik zag hoe ze op maandagmorgen hun wasgoed elk kwartier bezitterig

betastten met vingers en lippen; de voldoening van lekker-vroeg-in-de-kast bleef elke week nieuw.

Het enige wat mij scheidde van die mensen tussen hun valletjes en hangplanten was het lawaai van de tram die elke tien minuten met een rotgang voorbijdenderde.

Even leek het erop of nieuw werk mij het suffe leven aan de overkant van de straat zou doen vergeten. Wat waren wij verguld met de opdracht die mij kort na het Amsterdamse debacle deelachtig werd. Wat overschatten we de belangrijkheid ervan!

Een Amerikaanse zetmachinefabriek, met vestigingen in Engeland en Duitsland, zag voldoende in mijn schetsen om me voor te stellen op hun kosten een lettertype te ontwerpen. Niet een vrolijk fantasielettertje voor koppen en advertenties en zo; nee, een degelijke, strenge, uiterst leesbare letter geschikt voor boeken en tijdschriften moest het zijn. Moet je je voorstellen, een opdracht van over de grens, van overzee nog wel! Denk er eens even aan dat uit dat lettertype boeken gezet zouden kunnen worden van vele schrijvers in vele talen en dat die door alle mensen over de hele wereld die het Latijnse alfabet beheersten, gelezen zouden kunnen worden. We waren schier buiten zinnen van vreugde en trots.

Het was ook ideaal werk voor een getrouwde vrouw. Een kolossaal aantal tekeningen moest gemaakt - een karwei waaraan je altijd verder kon en dat je op ieder ogenblik kon onderbreken - tekeningen voor kleine letters, hoofdletters, cijfers, breuken, leestekens, en die dan allemaal weer rechtopstaand en cursief en ook weer mager en vet. Ik zou van tijd tot tijd een stel daarvan naar de Engelse fabriek zenden en die zouden ze dan betalen - niet in ordinaire ponden maar in guineas - en die ontwerpen zouden daarop beoordeeld worden en de heren in New York en Berlijn zouden daarover ook hun zegje zeggen.

Het ging zoals was afgesproken. Het ontwerpen deed ik met enorm plezier, dat wel, alleen, na verloop van tijd bleek dat die fabrikanten meer aan hun hoofd hadden en niet zo'n haast en dat het dus wel even kon duren voor ik nadere instructies kreeg. Als ze na maanden en maanden correcties voorstelden, maakte ik sommige niet en andere wel en die moesten weer rondgestuurd en het leek of de trekschuit het enige vervoermiddel was dat ze kenden. Wanneer iedereen tevreden was, moest de Engelse fabriek proef-matrijzen maken en dat ging zo maar niet, want daarvoor moesten

machines aan de produktie onttrokken worden en dat kostte zeer veel geld (ponden) en daarom moest dat op een stil ogenblik en het kon wel even duren voor dat aanbrak. Intussen had de firma ook nog verplichtingen aan relaties met meer power dan de Markuswoman, zodat er wel eens een ander ontwerp voor moest. Zo hielden ze bij ons de spanning er in. Wij maar vol verwachting naar de brievenbus lopen en al hadden mijn bezoeken aan de fabriek en mijn talloze zoetvloeiende brieven - vrienden hielpen me fraaie volzinnen concipiëren - geen invloed op het tempo van de lettermakers, de opdracht bleef voor ons even mooi en belangwekkend. In gedachten zagen we winkels en bibliotheken vol met boeken in alle talen - ja ik maakte ook vreemde tekens voor Deens en Spaans en zo. En behalve voor een enkele reis naar die fabriek hoefde ik zelden van mijn stoel. Johannes benijdde me wel: lekker thuis zitten aan eigen werk.

Een verstandig mens zou gedacht hebben: O.K., ik maak maandelijks een stel ontwerpen en voor de rest ‘forget it’, we zullen wel zien, ik zoek ander werk en plezier. Maar verstandig, zo ooit geweest, was ik toen in elk geval niet, ik was zelfs aardig geschift aan het worden.

Johannes' gedachten en verhalen hadden een betoverend effect op mij gekregen. Klonken ze, dan had ik het naar mijn zin, klonken ze niet, dan voelde ik me moe en lusteloos, dan zag ik mijn en ieders leven even kleurloos als dat van mijn overburen mij toescheen. Johannes' woorden waren voor mij als de touwtjes voor een marionet.

Had ik nog wel eens andere opdrachten en wilde het werk daaraan niet vlotten - ik kon bij tijden in de zenuwen de ene schets na de andere in elkaar knutselen en weer verwerpen - dan verfoeide Johannes dat. Want volgens hem eiste dat zoveel aandacht op dat het hem van zijn schrijven afleidde en dat was natuurlijk ook soms het geval. Als Johannes zijn ongenoegen liet blijken, zorgde ik ervoor dat er geen nieuwe taken kwamen, want waarom zou ik niet alles doen om het mijn sprookjesprins naar de zin te maken?

Hier zat 'm nu de kneep. Hierin was ik niet oprecht, want intussen, en dat gaf ik mezelf niet toe, zat ik te griepen omdat het leven me te saai werd. Ik deed dat wel niet in Johannes' aanwezigheid, maar charmanter zal ik er allicht niet van geworden zijn.

Johannes kreeg er langzamerhand steeds meer behoefte aan om te

bepalen wat er in ons huis omging. Hij drong steeds verder op, onmerkbaar langzaam. Waarom? Deed hij dat omdat ik ogenschijnlijk zo gemakkelijk terugweek of deed hij het juist omdat hij weerstand in mij voelde? Of had het met mij helemaal niets te maken?

Ook op sexueel gebied werd Johannes steeds meer solist. Elk initiatief van mij, hoe bescheiden ook, ontmoedigde hem. Bij het vrijen moest ik volkomen afwachtend zijn en dat hinderde mij in mijn spontaniteit en ik geloof dat dit het enige terrein was waarop ik mezelf toegaf dat ik er daarom niet meer zoveel aanvond. Kwam het doordat ik hierin wel eerlijk was, dat dit vooralsnog geen werkelijke problemen opleverde?

Het teruggetrokken leven waartoe ik mezelf verplichtte ging zich wreken. Kreeg ik nog wel eens een ontwerp te maken dan was ik daar bang voor, bang dat ik het niet naar behoren zou kunnen uitvoeren. Ook buiten het werk werd ik steeds schuwer, mijn wereld werd kleiner en kleiner, ik werd een vervelend tobberig mens, ik vereenzelvigde me met Johannes en was egocentrisch voor twee. Als hij thuis kwam, besprong ik hem met de vraag ‘Wat is er voor nieuws?’ omdat hij de wereld voor mij was gaan vertegenwoordigen, want ik zat daar maar in mijn hol. Met mijn breiwerk.

Als ik toen, voor het te laat was, eens wakker geworden zou zijn! Als ik mezelf de waarheid had gezegd: ‘Ik zit hier maar aan het venster, ik zit als Anna te wachten, ik zit te verzuren en oud te worden en de wereld staat voor me open en ik verroer geen vin.’ En over Johannes: ‘Ik kan zijn leven niet leiden en wat kan ik er aan doen dat hij het in zijn baan niet naar zijn zin heeft? Als ik meer verdien kan hij toch een half baantje nemen?’ En tegen Johannes: ‘Doe je nou eigenlijk niet onnodig krampachtig met je geschrijf?’

Eenmaal op gang, mijn verlegenheid overwonnen, zou ik uitgeschoten zijn: ‘En al schrijf je “ik ben een schrijver” in alle talen en in alle lettertypes ter wereld op alle muren en al dragen je vrienden en bekenden een T-shirt met erop “Johannes is een schrijver” en al zit ik de hele dag te prevelen als een monnik, of draai ik als een gebedsmolen “Johannes is een schrijver”, dan heeft dat toch geen invloed op de kwaliteit van je werk?’ (Dan had

ik wel moeten accepteren dat hij eventjes iets teruggezegd zou hebben dat niet mis was).

Over die verrukkelijke monologen: ‘Je praat wel erg intelligent, maar wat je zegt is literatuur, het is vermaak, daar kun je van genieten als van een schlager, maar we doen er verkeerd aan als we alles wat je zegt ernstig nemen. Als we serieus willen zijn, moeten we onszelf ter discussie stellen en er niet van uitgaan dat we geslaagde individuen zijn en onveranderbaar. Dan zeggen we: “Waar zijn we nu eigenlijk mee bezig, we gaan de verkeerde kant uit. We zijn doodsbang en dat is onzin en daar moeten we wat aan doen.” Je stelling dat je als schrijver buitenstaander blijft is niet juist en kan alleen maar een beperkende invloed op je werk hebben. Als we het niet aandurven zo te redeneren, is het omdat we ons te exclusief voelen.’

Als ik in deze trant tegen Johannes gesproken zou hebben, had hij me onmiddellijk het zwijgen opgelegd met de vraag of ik overspannen was geraakt of zoiets. Ik zou hem verschrikkelijk gekwetst hebben. Het zou minder erg geweest zijn als ik hem in zijn liezen had getrapt. Hij had er een aanval in gezien - wat het niet was - die voor hem onaanvaardbaar was en de kloof tussen ons zou nooit meer te overbruggen zijn geweest.

Het kwam niet in me op zulke woorden te overwegen. Deze manier van de dingen bij de naam noemen lag helemaal buiten de sfeer van onze omgang. Want hoe we onszelf ook ontleedden, onze gedachten uitsponnen, we zorgden er toch altijd angstvallig voor zelf buiten schot te blijven. Voor alles vermeden we praktische conclusies te verbinden aan onze observaties en we waren zo bedreven in de kunst van het omzeilen, dat we er geen weet van hadden dat we het deden.

Nee, wat ik deed, trut die ik was, ik zei tegen mezelf: ik ben heel gelukkig en Johannes is ongelukkig en ik moet alles doen om het hem naar de zin te maken. Ik stijfde door mijn kritiekloze bewondering Johannes in zijn foutieve manier van denken.

Ik was er nog altijd van overtuigd dat ons huwelijk niet alleen prima, maar ook heel bizonder was en daar had ik de bewijzen voor. Bijvoorbeeld de droom die ik had tijdens een periode waarin Johannes een cyclus gedichten over de dood aan het schrijven was. Ik liep door een kaal, stenig bergland - beschreven in een van de verzen -, gekleurd door de laatste stralen van de avondzon. In

mijn armen droeg ik het dode lichaam van Johannes. In plaats van verdrietig was ik woedend op dat lichaam waarmee ik moeizaam voortstrompelde en overlaadde het met verwijten omdat het de geest had laten ontsnappen. Toen ik de droom aan Johannes vertelde, zei hij erdoor getroffen te zijn omdat deze helemaal aansloot bij de inhoud en de sfeer van zijn gedichten.

Kan men zich een hechtere band voorstellen? Want naast mijn behoefte om, waar het ons werk betrof, kameraadschappelijk met elkaar om te gaan, had de gedachte zich in mijn kop genesteld dat op het persoonlijke vlak het huwelijksideaal een soort versmelten was en dat wij dat aardig benaderden. Hoe kwam ik aan dat idee? Was ik geëxalteerd of alleen maar romantisch? Goed, ik had me er altijd aan geërgerd dat mijn ouders zich niets aan elkaar gelegen lieten liggen en nog het meest eraan dat ze deden of zeiden waar ze zin in hadden zonder rekening te houden met de gevoelens van de ander. Maar waarom moest ik doorslaan naar die onwezenlijke stelling die ik nooit onderzocht, waaraan ik nooit twijfelde, dat je als partners helemaal in elkaar moest opgaan?

Wanneer ik aan de jaren die volgden terugdenk, ben ik gegeneerd. Omdat ik op zo'n stomme manier van mezelf een instelling eiste die ik niet kon opbrengen. Omdat ik me, tegen mijn natuur in, volkomen passief opstelde. Had ik geen zelfrespect, geen persoonlijkheid?

Misschien had Nadja mij nog kunnen redden, want zij zou me wel gedwongen hebben om in plaats van in mijn kamer te zitten, naar de dierentuin te gaan en naar zee en zij en haar vriendjes zouden mijn aandacht wel hebben opgeëist en de gesprekken van Johannes en mij een wending hebben gegeven. Maar ze kreeg er de tijd niet voor.

Het was een scharminkel van een kind. Zes jaar was ze, half Nederlands, half Russisch. Haar ouders, Emiel Sintel, filoloog, en Eugenia, een knappe, bleke Russin met hoge jukbeenderen, hadden we bij kennissen ontmoet en Johannes had Genia ook een enkele keer meegenomen naar de schouwburg. Ideaal gezelschap was ze, want ze leefde intens mee met elke scène, hoe onbenullig ook. Ze sloeg zich van plezier op dijen en borst, ze brulde van het huilen bij gevoelige taferelen en onder haar invloed schreef Johannes enthousiaste kritieken over de vlakste niemendalletjes.

Op een dag hoorden wij dat Genia te midden van omvergeworpen meubels en gebroken serviesgoed bloed spuwde. Ik er heen. Daar trof ik enkele kunstenaarsvrouwen al met sop en dweilen aan het redderen, een sigaret in de mondhoek. Het was niet overbodig want het was er een enorme smeerboel. Dat kwam, volgens Genia, doordat Emiel zich de afgelopen nacht kwaad gemaakt had en hij, nadat hij klaar was met het vernielen van het meubilair en het vaatwerk, de asla uit de kachel had gerukt en geïnspireerd was gaan strooien.

Gelukkig kwam er gauw een ziekenauto voor Genia en Emiel kwam net op tijd aanlopen om haar na te zwaaien. Eigenhandig hees hij zijn dochtertje achter op mijn fiets.

Nauwelijks waren we thuis gekomen of de telefoon ging en een politieman deelde mee dat een zekere heer Sintel aangifte had gedaan van de ontvoering van zijn kind. De functionaris zei dat die Sintel hem nogal overspannen leek, dat hij zou proberen hem tot rede te brengen en hem ervan zien te overtuigen dat hij zijn dochtertje maar een paar dagen bij ons moest laten.

Met Nadja ging het opperbest, ook al wisten we niet uit ervaring hoe je met zo'n kind moest omgaan. Ze kreeg nieuwe kleren, werd door Johannes voorgelezen en binnen twee dagen waren we allemaal dol op elkaar.

Emiel kwam kijken; het was hem aan te zien dat hij ook best een nieuw pak wou en bemoederd worden en wij hadden eigenlijk zo royaal moeten zijn om te zeggen: ‘We hebben wel geen bed over, maar neem gerust het onze, wij slapen wel op de grond en als je strooien wilt, de asla staat tot je beschikking.’ Maar daarvoor waren we te bekrompen: we wilden wel voor zijn kind zorgen en als hij wou meeëten dan kon dat ook, maar na enkele hele dagen en halve nachten doorgezaagd te zijn met verwarde theorieën over een onderwerp waarover hij een artikel aan het schrijven was, hadden we er geen zin meer in naar hem te luisteren. Ook al niet omdat hij tegelijkertijd een onderzoek was begonnen naar de functie van zijn zintuigen en daarom doppen in zijn oren had, die hij weigerde af te leggen, zodat wij niets konden terugzeggen. Toen eenmaal zijn gezichtsvermogen aan de beurt was, hadden we daar minder hinder van; hij droeg toen een donkerblauwe bril en een groengele bult op zijn voorhoofd omdat hij tegen een lantaarnpaal aangelopen was.

Er zijn veel gekken en dwazen en we kenden er wel een dozijn en we rekenden onszelf daar ook wel eens bij, maar deze was wel erg hinderlijk. Bij elk bezoek maakte hij me verwijten: ‘Nadja is lusteloos’, ‘Nadja heeft pukkeltjes’, alsof ik daar verantwoordelijk voor was en een keer toen het kind voor de deur op straat speelde, had hij haar meegenomen en we stierven van angst toen we haar misten.

Eugenia was ook niet gemakkelijk tevreden te stellen en de moeilijkheden die ze maakte, leken opvallend veel op die van haar echtgenoot. De eerste keer dat ik haar opzocht in de barakken zei ze: ‘Je moet Nadja's amandelen laten knippen.’ Een verstandige opdracht, leek me, want het kind kon haar mond geen twee tellen dichthouden zonder het benauwd te krijgen en de specialist, naar wie ik haar meenam, greep dan ook onmiddellijk zijn schaar. Tijdens mijn tweede bezoek, toen ik verteld had dat de amandelen behandeld waren en Nadja hersteld was, werd Genia woedend: een schande was het wat ik haar kind had aangedaan.

Alleen de grootmoeder, die nu de kans kreeg haar kleindochtertje te zien - want door haar zoon en schoondochter werd ze niet ontvangen - wist ons naar waarde te schatten. Iedere keer als ze zich over onze trappen naar boven gehesen had zei ze: ‘De prinsesjes op Soestdijk hebben het niet beter dan Nadja.’

Een week of acht is het kind bij ons gebleven. Toen besliste haar vader dat ze naar familie in Amsterdam moest, een omgeving die passender was voor haar.

Dat kleine meisje Nadja had heel vlug door wat er met mij aan de hand was en op een keer toen ik haar naar bed bracht, maakte ze dat duidelijk. Ik had haar die dag zoals gewoonlijk bij de kleuterschool afgeleverd, maar omdat er schoolgeld betaald moest worden, was ik haar naar het lokaal gevolgd. ‘Waarom deed je zo gek vanmorgen?’ vroeg ze boos, ‘en waarom praatte je zo zacht tegen de juffrouw?’ en toen deed ze me voor hoe ik me gedragen had. Ik zie haar nog in haar hemdje voor me staan. Ze kromde haar rug, bracht haar minuscule schoudertjes naar voren, trok haar hoofd op het dunne halsje ertussen en mompelde iets onverstaanbaars. ‘Zo moet je niet doen’, zei ze, ‘ik wil het niet hebben!’

De dagen van de jaren die volgden, verliepen bijna identiek.

Ik word wakker en zie hoe het licht door de groene gordijnen

onze kamer in een aquarium heeft veranderd. Het is een prettig gezicht, ik heb zin in de nieuwe dag. De aangename sensatie wordt onmiddelijk gevolgd door een onaangename: mijn bloed ruist hoorbaar door mijn aderen.

Ik sta vlug op, zakelijk, er is veel te doen. Wassen, aankleden, thee zetten, in Johannes' kamer de kritiek nalezen die hij de afgelopen nacht heeft geschreven. Een goed artikel, vind ik, alleen maak ik een aantekening omdat ik zie dat hij een actrice heeft vergeten te vermelden en ik ben hiermee juist klaar als de marsman belt. De marsman noemen wij de helemaal in leer gestoken en gehelmde motorrijder van de krant, die 's morgens de kopij komt ophalen.

Nu is het tijd voor het boodschappen doen en als ik terug ben moet ik Johannes wekken, zeker wel drie keer. Dan volgt het ontbijt. We praten over de vergeten toneelspeelster. Daarop vertrekt hij naar de krant.

Ik ruim het huis op, heel vlug, want ik heb een hekel aan huishoudelijk werk en als ik de bedden heb opgemaakt knikken mijn knieën van vermoeidheid. Zal ik een pil nemen? Nee, laat ik nog even wachten. Ik ga aan mijn alfabet tekenen. Met plezier, zeker, maar omdat er helemaal geen haast mee is, nogal omslachtig soms en als ik na een paar uur merk dat ik efficiënter te werk had kunnen gaan, ben ik geërgerd.

Na de boterham van twaalf uur ga ik op de bank liggen. Ik slaap enkele minuten en als ik wakker word is het alsof het vlees van mijn botten is verdwenen, alsof ik een geraamte geworden ben en mijn doodskop op een steen ligt. Ik neem toch maar een tabletje.

Een enkele keer probeer ik me te vermannen, dan zeg ik tegen mezelf zoiets als: ik moet niet zo egocentrisch zijn en het is mooi weer, ik moet niet almaar thuis zitten, laat ik een cadeautje gaan kopen voor mijn zuster Jacquelien, die is binnenkort jarig.

Ik loop over de Meent, de saaiste straat die er is. Wat een hopeloze stad is Rotterdam toch. Het weer valt eigenlijk niet mee, het is echt Hollands weer, warm maar bedekt, een dweil van een hemel hangt boven ons. Op de Coolsingel lopen mooie meisjes in paren en volksvrouwen met schreeuwende jurken aan in slierten. ‘Was ik ook maar met iemand’, denk ik.

In de Bijenkorf schuif ik langs de verschillende toonbanken op zoek naar iets dat Jacquelien aardig zal vinden. Mijn benen Willen

niet best, ik maak aarzelende, onelegante stappen, bots tegen mensen op en ik merk dat de winkeljuffrouwen me aanstaren. Zouden ze zien dat ik gek ben? Wanneer ik me omdraai om een andere richting in te slaan, stuit ik onverwachts op een spiegel met daarin mijn loensende blik. Vol afschuw wend ik me af. Ik zoek verder: 'Zou ze dat willen hebben? Ach nee, dat vindt ze vast niet leuk.' Opgelucht loop ik door, niet genoodzaakt een beslissing te nemen en goddank zie ik op de klok dat ik dringend naar huis moet: Johannes zou wel eens vroeg kunnen zijn. Ik zet het op een rennen; doodmoe bereik ik het huis. Ik neem weer een tablet en kijk uit het raam tot ik Johannes zie aankomen.

Onder de borrel praat Johannes en als hij merkt hoe benauwd ik het heb, draait hij een paar grammofoonplaten voor me.

Na het avondmaal gaat Johannes slapen. Het kost moeite hem een uur later wakker te krijgen; zijn afkeer van de schouwburg doet hem telkens weer in slaap vallen, maar het lukt toch hem op tijd de deur uit te werken. 'Ga maar niet weg vanavond', heeft hij gezegd, 'het wordt weer niks.' Als hij weg is voel ik me wat beter. Ik ga weer tekenen en de poes ligt lekker op mijn tafel in de warmte van de lamp.

Als ik later in bed lig ben ik wanhopig. 'Wat mankeer ik toch, ik voel me alsof ik verdrietig ben en ik heb helemaal geen verdriet.' Ik kon toch net zo goed opgewekt zijn? Het is of de mogelijkheid een gezond, plezierig leven te leiden voor het grijpen is. Alsof ik mijn arm daarvoor maar even behoef te strekken, maar mijn spieren weigeren zich te spannen. Schuldgevoel overspoelt me: 'Wat heb ik er vandaag weer weinig van gemaakt. Morgen moet ik me beter gedragen.' Het slaaptablet brengt uitkomst.

Ik was dus ziek, of gek, hoe moet je het noemen en in plaats van bescheiden was ik heel onbescheiden geworden, Johannes een blok aan het been, een steen om zijn nek. Johannes overzag zijn werk als de schepper op de zevende dag en moest concluderen dat wat hij gemaakt had helemaal niet goed was. Hij had zich tot mij aangetrokken gevoeld omdat hij me zou kunnen opvoeden en onderwijzen, ik had mij een ideale leerling betoond en nu moest de leraar constateren dat zijn werkstuk heel anders was uitgevallen dan in zijn bedoeling had gelegen.

Wat doe je met een jurk die je gemaakt hebt, waar je lang aan

hebt zitten prutsen omdat je je er heel wat van had voorgesteld en die uiteindelijk blijkt je niet te staan? Vermaken heeft geen zin, het ligt niet aan een detail, het geheel is onbevredigend. Je hangt hem voorlopig in de kast en als je hem tegenkomt erger je je en ten slotte doe je hem opgelucht bij de lorren.

Johannes de psycholoog stelde de diagnose - neurose, faalangst, vadercomplex -, hij omschreef, lichtte toe, citeerde. Als ik hem vroeg hoe ik deze handicaps zou kunnen overwinnen, zei hij: 'Je moet je met jezelf verzoenen.' Hoe deed je dat? Tja, dat was een kwestie van instelling.

Als ik het zichtbaar moeilijk had was hij lief, las hij gedichten voor of draaide platen en dat hielp soms wel even. Als ik radeloos was en jammerde dat het zo niet kon blijven en hem vroeg of hij niet iets voor me kon doen, met de dokter gaan praten of zo, reageerde hij geschrokken, weerde hij me af, ging hij een eindje om, ook wanhopig.

Het was een kwestie van instelling. Hoe verander je je instelling? Doe je dat in de kamer, de keuken, of misschien op de gang? Hoe houd je op egocentrisch te zijn? Aan de afwas, op weg naar de groenteman?

We hadden een huisarts die ik aardig vond. Hij kon enthousiast over kunst praten, een concert bijvoorbeeld. Hij deed voor hoe de verschillende 'toeters' - hij had er een hekel aan gewichtig te doen - samenspraak hielden. Als zijn verhaal uitverteld was, vroeg hij knorrig zoiets als 'Kom je ergens voor?' Hij gaf pillen en slaaptabletten waar ik blij mee was omdat ik dan tenminste zo nu en dan een paar uurtjes van mijn zenuwen en slechte geweten - want wat is waan, wat wangedrag? - af was, maar toch had ik het gevoel dat die middeltjes me nog meer buiten de realiteit plaatsten.

Die aardige dokter, die wellicht voor en na mij op het spreekuur nog twintig mensen had met gelijksoortige klachten, zei: 'Je moet je meer ontspannen' en op een verlicht ogenblik: 'Ga eens een paar nylons stelen in de Bijenkorf' en ik met mijn duffe, levenloze kop, ik kon zijn woorden niet vertalen, ik kon er niets mee beginnen. Herhaaldelijk zei ik: 'Ik houd het in huis niet uit, ik wil een baantje.' Dan zei Johannes: 'Niet doen' en de dokter zei: 'Niet doen, dat is veel te vermoeiend.' Alsof ik vermoeider kon worden dan ik nu was van het zeuren en niets doen en rondhangen.

Iedereen zei: ‘Het is een kwestie van instelling’ en een achternicht van Johannes, een van de meisjes De Light, zei behulpzaam: ‘Als je een appel bent, moet je niet een perzik willen wezen.’ Ze zei het elke keer als we haar in de familiekring ontmoetten. Onze vrienden die normale vrouwen hadden, die wel tevreden waren met de taak zich te zonnen in de geleerdheid en het succes van hun echtgenoten - maar intussen wel enkele kinderen grootbrachten - lachten wat om mijn problemen en vonden me terecht nogal vervelend: zo'n vrouw, dat was ook niet leuk voor Johannes.

Het was helemaal niet leuk voor Johannes. Later heeft hij me bekend dat hij dacht: het is ondragelijk, het kan zo niet doorgaan en er zal wel wat gebeuren zodat er een eind aan komt. Op dat wat gebeuren zou ging hij dan maar zitten wachten. Precies zoals hij vroeger gedaan had, wachten tot voor hem de tijd gekomen zou zijn een andere baan te zoeken (die nooit kwam).

De problemen waren altijd verdwenen zodra we op reis gingen en gelukkig was dat dikwijls. Nauwelijks stapten we na een lange zit uit de trein of ik werd springlevend en gezond.

Voor mij bestaat er nu nog altijd maar een manier van reizen: Johannes' manier. Dat is als een negentiende eeuwer met een baedeker in de hand, een kasboek in de zak, een dagboek in de tas, het hoofd vol literatuur. Hadden wij aanzienlijk minder geld dan ons voorbeeld, het gaf niet, wij combineerden bewondering voor geestelijke activiteit met minachting voor lijfelijk comfort. We hongerden meer naar onbekende landschappen of kunstwerken dan naar brood; het verhaal dat een nacht dwalen door de straten van een vreemde stad, of het rondhangen op een station, ons nogal eens opleverde, was ons dierbaarder dan een bed in een hotel.

Tijd hadden we gewoonlijk genoeg - opdrachten van de krant zorgden hiervoor - zodat het niet hinderde als bleek dat verbindingen niet klopten, of wanneer een storm ons voor enkele dagen op een eiland vasthield. Het overschrijden van de Nederlandse grens gaf ons zo'n gevoel van vrijheid dat we ertoe kwamen contacten te zoeken die we thuis angstvallig vermeden, alert te zijn op avonturen waarvoor we thuis terugschrokken.

Johannes heeft zoveel boeken gevuld met lieve, interessante, diepzinnige verhalen over onze reizen, dat ik daarover mijn mond wel zal houden. Het spreekt vanzelf dat zijn fantasie, belezenheid en

wijze van vertellen onze dagen rijk en feestelijk maakten. Hier mochten de theorieën speels en vrijblijvend zijn.

Als de tijd van opbreken gekomen was en mijn angst voor het terugkeren in de klem van het leven thuis mij besprong, probeerden we verstandig te beredeneren waarom ik op reis wel gelukkig was. Dat was omdat de vrees voor mislukken mij verliet zodra we ons huis afsloten. We verzuimden vast te stellen dat we samen reizend allebei zelfstandig belevenissen hadden en niet een van ons beiden en dat ik, al was daar thuis weinig van te merken, toch een behoorlijke dosis levenslust had die door onze manier van leven werd onderdrukt en dat het beeld van de appel en de perzik beter vervangen kon worden door dat van de vogel en de kooi.

Heloise Segal

werd in 1928 in New York geboren. Ze studeerde geschiedenis, maar schreef al verhalen voordat zij was afgestudeerd. Nadat enkele gedichten van haar waren gepubliceerd kwam zij tot de ontdekking dat ze 'a true poet's metaphorical mind' miste, waarna ze zich op toneel en romans wierp. Ze is nu bezig aan haar vierde roman, maar geen daarvan speelt later dan 1952, want ze schrijft liever niet wanneer ze er de historische achtergrond niet bij kan betrekken.

Waterdood

De rotsen die zich over een afstand van zeven kilometer uitstrekten, en romig tot wit gekleurd waren met rode strepen van de klei, schenen gevormd te zijn door gigantische machines, als je tenminste naar ze keek met je rug naar het water gekeerd. De afstand tussen de voet van de rotsen en de zee varieerde, alsof eb en vloed op grillige wijze veranderden. Ik denk niet dat dit zo was, maar de stormen die we niet hoorden, die ver weg over de zee raasden (ik dacht misschien vlakbij Engeland, waarvan we wisten dat er een oorlog werd gevoerd of ondergaan) veranderden de breedte van het strand. Soms bleef het zand vlak achter door een teruglopend getij, versierd met allerlei glanzende schelpen en lange slierten zeewier, die dik en bobbelig waren als zwart rubber, en met de ragfijne afdrukken van meeuwen en sternen; dan lag er weer wat mijn tante 'het kiezelstrand' noemde, duizenden ronde steentjes waardoor je heel hard naar het water rende. We waren voor de zomer naar het eiland gekomen, onze huid werd koperkleurig, ons haar stijf van het zout, een beetje dronken van de zeelucht en de noodzaak onze pasverworven adolescentie te beschermen tegen de taxerende blikken van mijn oom en tante, die niet altijd goedkeurend waren. Hun wereld bestond uit dagen die gevuld waren met schrijven en praten, of een borrel bij vrienden die in hun eigen huurhuizen de kolonie vormden van Martha's Vineyard in de zomer van 1941. Het moeilijkst waren de bezoeken aan een privéstrand dat het eigendom was van een vooruitstrevend stel dat geloofde dat je water tegen je lijf aan moest voelen, je hele lijf, zodat wij jongeren ons doodschaamden als we tussen de (voor ons) oude, blote lichamen van volwassenen liepen die we niet kenden, er van overtuigd dat we veroordeeld en veracht werden. Ik probeerde die ontblote dijen, borsten of slappe penissen, enorm, vergeleken bij die van mijn neef Michael, niet te zien en liep altijd met gebogen hoofd tijdens die afschuwelijke dagen op dat strand, en soms schuurde ik tegen een lichaam aan dat ik niet had willen zien. En dan waren er duistere diepten in mijn jonge geest - - de vreemde tegenstelling tussen de gevoelens die ik vaak in me voelde opkomen en wat ik zag, en wat we zeiden. Een wees vanaf de geboorte is een bepaald soort kind, een wees niet-wees is anders. Mijn moeder was dood en mijn vader, krankzinnig en

emotioneel, de onberekenbare geliefde van mijn babyjaren, was niet op het eiland. Toen hij in mijn leven verscheen, in New York, was hij vol grootspraak en pijn, zijn knappe gezicht beloofde veel; we zouden samen reizen, hij zou een robijnen ring gezet in goud voor me kopen, ik zou opgroeien tot een mooie vrouw en ik moest naar Hollywood gaan om een ster te worden. Ik kon zien dat hij ongelukkig was, maar ik zag niet in dat ik het zelf ook was, behalve als hij verdween, in een bus, of in een mensenmenigte op de hoek van een straat; ik voelde een stekende pijn tussen mijn ribben of in mijn rug en soms kon ik 's nachts moeilijk adem krijgen.

Maar gedurende die zonovergoten dagen sliep ik zonder zorgen en ik was gelukkig, behalve als we naar het naaktstrand gingen. Mijn neef Michael was een half jaar jonger dan ik en blonder, met zijn bedachtzame gezicht dat dezelfde trekken had als dat van zijn vader, maar minder scherp, zijn onhandigheid, grappig en vertrouwd. Hij en ik lazen romans die zijn ouders in hun koffer voor ons hadden meegenomen, ik geloof Dickens en Hugo. Ik herinner me de tegenstelling tussen de onderwereld in *Bleak House* en de lucht en de zee om ons heen, het zand en onze onstilbare honger. Mijn tante, met bruin haar en sproetig in het zonlicht, altijd in een kort, wit tennisjurkje, kon niet genoeg eten in de kleine ijskast bewaren voor ons vieren. Ze fronste haar wenkbrauwen terwijl ze naar ons keek vanuit haar dekstoel als wij met pindakaas aan onze vingers uit de keuken van het houten huis kwamen en verdiepte zich weer in haar eigen, meer esoterische bezigheden. In huis waren we rustig omdat mijn oom in het extra kamertje zat dat hij als studeerkamer gebruikte. Je kon het geratel van zijn typemachine door de dunne muren horen. En toen werd ik verliefd op een filmster waarvan ik de naam was vergeten, die ik in een film had gezien in de bibliotheek van West Tisbury, die gedraaid werd ten bate van de gemeente. Ik durfde het zelfs niet aan mijn neef te vertellen, maar als het rustig was en ik alleen was in de kamer die we deelden, sloot ik mijn ogen tegen het licht terwijl ik op mijn bed lag, en dacht terug aan de heldenmoed van de filmster. Ik geloof dat hij in India vocht en dat hij geen kik gaf terwijl hij gemarteld werd voordat hij stierf. Wat mijn neef betreft kon ik alleen maar gissen waar hij over droomde, nadat ik een tekening in *Bleak House* had gevonden (we ruilden boeken), van een meisje met blote borsten, met heel zacht potlood getekend.

Tegen het einde van onze laatste week in Augustus had ik weer moeilijkheden met ademen. Ik stond op en ging naar het raam. Ik wist niet of het zou helpen, maar dat deed het wel, ik kon weer vrijer ademhalen en ging terug naar mijn bed. Ik lag op mijn rug en keek naar het plafond vol schaduwen en luisterde naar de regelmatige ademhaling van mijn neef in zijn slaap. Ik had die morgen een brief van mijn vader gekregen, vol plannen over een filmscript en rijkdom en een huis dat hij in Hollywood zou kopen, en dat ik bij hem zou komen wonen, en toen ik het aan mijn tante vertelde, knikte ze en zei niets, behalve dat het moeilijk zou zijn voor Michael als ik weg ging. Zij was toen een mysterie voor mij, ik geloof dat ik haar wilde horen zeggen dat ze het zelf moeilijk zou vinden, maar ze was eerlijk en objectief en zou niets gezegd hebben om mijn besluit op enige wijze te beïnvloeden. Ik had geen horloge en er was geen klok in de kamer, dus ik weet niet hoe laat het was toen ik in slaap viel, maar de volgende morgen was ik moe en onder mijn zonverbrande huid kon ik de kringen onder mijn ogen zien. Het was een warme dag en het plan was dat wij onze lunch mee zouden nemen naar de rotsen, en dat betekende dat Michael en ik de hele dag bij het water konden doorbrengen. Ik vergat mijn moeheid en rende met hem om het hardst naar de auto, met mijn handdoek over mijn arm, terwijl ik bijna struikelde over de losse veter van mijn linkergymschoen.

Het strand was helemaal veranderd, geslonken tot minder dan een meter van de voet van de rotsen tot de enigszins schuimende golven. Er waren nu niet alleen kleine stenen, maar we moesten keien zo groot als onze vuist verplaatsen en wrakhout en twee grote, in stukken gebroken oorschelpen voordat we onze handdoeken konden uitspreiden. Mijn tante zat op de hare met een boek naast haar en de picknick mand met zijn grote rieten handvaten, bedekt met een Japans papieren parapluutje dat een vriend voor haar uit Hong Kong had meegenomen, voordat de oorlog in Europa was uitgebroken.

Een eind verder op het strand zagen we twee vakantievriendinnen die naar ons toerenden, terwijl we haastig onze shorts en T-shirts uittrokken die we over onze badpakken droegen. Ik was de eerste die in het gladde water dook, en terwijl mijn lichaam er doorheen kliefde werd ik door een sterke getijstroming gegrepen. Ik was niet verder dan twee slagen van het strand verwijderd, maar ik wist dat

ik niet terug zou gaan. Of Michael en de vriendinnen hetzelfde ondervonden kon ik niet zeggen, ik was er op geconcentreerd om te testen hoe sterk de stroom was. Op een gegeven moment bevond ik me met mijn gezicht naar het strand, terwijl ik onder een rechte hoek van de kust werd weggetrokken. Als ik naar rechts en in de verte keek zag ik de diepe, rustige, glanzende oceaan waar ik straks zou zijn. Toen zag ik Alice, een van onze vriendinnen, die dichter bij de kust was, worstelend. Schreeuwde ze? Ik kon het niet horen. En toen liet ik me gaan. Ergens diep in m'n binnenste voelde ik me kalm, kalmer dan ik me ooit had gevoeld, ontspannen in de stroom, terwijl ik alleen maar deed alsof ik zwom, ik voelde mezelf erg volwassen en ja, gelukkig, terwijl ik achteruit en weg werd getrokken, terwijl de figuurtjes op het strand steeds kleiner werden en ineenkrompen tot vage lijnen. Wat was het goed dat ik me in deze kracht bevond, meegevoerd, weg, ik zou bijna in slaap kunnen vallen dacht ik bij mezelf. Toen hoorde ik Michael. Hij riep mijn naam, hij probeerde door de macht van de stroom heen tot me door te dringen, hij zei me dat ik moest doen wat hij deed. ‘Zwem naar me toe, deze kant op, Eliza. Deze kant op.’ Zijn stem brak door mijn geluk en ontspannenheid heen en ik zwom terug, liep struikelend uit de onderstroom op de rotsen van het smalle strand. Mijn tante pakte mijn handen beet en kuste mijn wangen, eerst de ene en toen de andere en zei niets, maar ik voelde haar handen beven.

We praatten erover wat de onderstroom had veroorzaakt, hoe gevaarlijk deze morgen was geweest, en wat een geluk het was geweest dat Michael me gezien had; Alice en haar zusje hadden zelf terug kunnen zwemmen zonder enige hulp. Ik kan niet zeggen dat ik wist wat er met me gebeurd was, behalve dat het net klonk, toen ik het een paar maal verteld had, alsof ik dapper was geweest en me aan de zee had overgegeven.

Vele jaren later, na de oorlog, toen Michael en ik ouder waren, en getrouwd met levens die elkaar niet raakten, was ik enige tijd begoocheld door het idee dat ik dichteres zou kunnen zijn, en ik las Byron, Keats en Shelley, en toen hun biografieën. Daar kwam ik Shelley tegen met Trelawny in een woud in Italië, ondergedompeld in een meer tussen het dichte loof. Trelawny zou hem zwemmen leren. Shelley, nieuwsgierig, had zich in het water geworpen. Trelawny, schurk en romantische leugenaar die hij was, was niet

zo ver van de realiteit verwijderd om niet te beseffen dat zijn vriend te lang onder water bleef. Hij kon goed zwemmen, dook naar de bodem van het meer en haalde Shelley eruit. Het enige wat Shelley zei was dat hij het jammer vond dat Trelawny hem naar boven had gehaald, dat het toen net interessant begon te worden en dat Trelawny moest zweren niets aan zijn vrouw Mary te vertellen. Maar voor Shelley was het einde toch anders, afgezien van zijn genialiteit. Later verdronk hij, de hunkering naar een waterdood leidde hem er ergens in zijn verwarde genialiteit naartoe. Zijn boot werd niet gevonden en later vertelden vissers dat ze hem voorbij waren gevaren en hadden gewaarschuwd dat er een storm zou opsteken, maar hij had ze gezegd dat hij wist wat hij deed. Natuurlijk wist hij dat.

Die nacht, toen mijn man in zijn studeerkamer aan zijn boek zat te werken en de kinderen sliepen, of net deden alsof, ging ik beneden naar mijn typemachine en schreef aan Michael, hoewel we al jaren niet meer met elkaar omgingen. Terwijl ik schreef kon ik bijna horen hoe hij me terughaalde. ‘Deze kant opzwemmen, Eliza, deze kant op,’ als een geschenk van zijn hart, de zekerheid waar hij behoorde te zijn, op het zand en de stenen, levend. Maar de volgende morgen gooide ik de brief weg omdat het hem, evenmin als mij, terug zou voeren naar die eerdere morgen toen hij me uit het water had gehaald. En toen vroeg ik me af wat er gebeurd zou zijn als een van die vissers in de andere zeilboot die Shelley inhaalde, Trelawny was geweest, of een jongen zoals mijn neef Michael, die naar de dichter had geroepen dat hij zijn schip moest wenden, en hem in zijn kielzog naar het strand moest volgen.

Vertaling: Priscilla van Leeuwen

Erika Dedinszky

geboren op 26-1-1942 te Boedapest, Hongarije, verliet haar land in de zomer van 1957. Het gezin Dedinszky vestigde zich in Nederland. Na haar gymnasiumopleiding in Alkmaar studeerde Erika in Nijmegen Frans, filosofie en Hongaars, alwaar ze, in 1969, cum laude doctoraal examen deed.

In 1962 begon ze praktisch tegelijkertijd in het Hongaars en in het Nederlands te schrijven. Haar Hongaarse werk verscheen én verschijnt in Magyar Muhely *('Hongaars Atelier'), tijdschrift voor de Hongaarse avant-garde, te Parijs. Haar eerste Hongaarse poëziebundel,* Gyógyfüvek, beszélo állatok *('Geneeskrachtige kruiden, sprekende dieren') werd door de gelijknamige uitgeverij te Parijs gepubliceerd in 1973, waar binnenkort ook haar tweede Hongaarse bundel verschijnt. Sinds een jaar wordt haar werk ook in tijdschriften in Hongarije zelf opgenomen - dank zij de zeer liberale houding van de Hongaarse overheid ten aanzien van de emigratie in het Westen!*

In Nederland verscheen werk van haar aanvankelijk in het - toenmalige - Algemeen Handelsblad. *Later begon ze artikelen te schrijven voor* Vrij Nederland, Opzij, Skoop *en* Mandala. *Poëzie van haar verscheen in* Wending, Kentering, Maatstaf, Opzij, Mandala *en* De Gids. *Haar eerste Nederlandse bundel,* Kornoeljeboom, *werd in 1975 door uitgeverij* Holland *te Haarlem gepubliceerd. Haar tweede Nederlandse bundel verschijnt binnenkort. Ze vertaalt ook veel voor Nederlandse én voor Hongaarse uitgevers. Zo verscheen bij* Meulenhoff, *in de serie Poetry International, in 1977* De toren van het zwijgen, *een door haar samengestelde en vertaalde bloemlezing van de hedendaagse Hongaarse poëzie. Momenteel is ze met twee nieuwe vertalingen voor* Meulenhoff *en één voor uitgeverij* In de knipscheer *bezig. In Hongarije werkt ze voor uitgeverij* Europa *waar reeds een bundel Nederlands proza verschenen is en volgend jaar een anthologie met moderne Nederlandse poëzie het licht ziet. Voor uitgeverij* Magyar Muhely *te Parijs heeft ze een 'special' van de Nederlandse avant-garde gemaakt. Ze vertaalt ook films voor de distributie en voor de* TV. *Tussen 1975 en 1978 heeft ze aan 7* TN*-films en diverse radio-programma's meegewerkt, in de funktie van redactrice.*

Zij verzorgt de 'afdeling Hongarije' op Film International *en*

Poetry International, *te Rotterdam. Ze is mede-organisatrice van de* Hongaarse Filmdagen *in Nederland, met als 'brandhaard': cultureel centrum* 't Hoogt *in Utrecht*.

Sinds 1972 is zij free-lance koördinatrice van de kulturele betrekkingen tussen Nederland en Hongarije.

In 1975 heeft de emancipatorische aktie Tijd voor School - *waar-van zij initiatiefneemster was - de* Wilhelmina Druckerprijs *gekregen*.

Zij is sinds 1966 getrouwd en heeft twee kinderen: van 12, resp. 9 jaar.

schaakmat

1.

KOUD is de heer die ik zacht als zijn baard
en breekbaar als zijn brilleglazen waande

even zag ik achter zijn kamerbrede smile een soort
AARZELING mijn blik kroop door tot de rand van zijn
rechter lachkuil het leek er vredig maar prompt
vlamde zijn ANGST op en schroeide weer alles dicht DICHT

met rokende vingers en de hond op de uitkijk
leert hij mij dat WERK en WARMTE niet samengaan
rolt dan de feilloze loper van zijn LOGIKA
over de zure zolders uit en wappert
mij vriendelijk weg: vlieg WÉG!

2.

buiten sneeuwt een vaag seizoen
mensen en dagen kolken
mijn maag rilt van heel dit zompig leefgeschuifel
hondenfluittonen klemmen mijn hoofd in een hese fuik
een windhoos doorhoepelt de domstad
en tilt alles mee

vóór de blinde stoplichten en het
loom botsend blik heerst nog
wat onrust

platte plu's een zwaailicht koekhoeden walsen voorbij
boven het SCHAAKBORD waar hij aanzit: zo groot dat ONGEZIEN

en die nacht dat een molzacht slangenlijf mijn volkomen
verdorste wereld volkomen VOLKOMEN omvatte rot doelloos weg
tussen klokhuizen foto's en braaksel
waar tijd uit bestaat

SCHAKEN is makkelijker dan SCHAKEREN - -
(dat oudste spel van
nooit BIJ NAAST MET
maar eeuwig TEGENOVER TEGEN!)

3.

SCHELPEN zag ik zo bang als jou hun weke IK
ijlings sluiten bij de teerste tik
en trammend langs de gebroeders van paridon
denk ik waarom naai ik toch ZWART fluweel
sinds jaar en dag met grote GELE steken
en waarom doet dit SLAAN nu minder pijn
dan de herinnering aan dat broze STRELEN
dat een VERGISSING bleek - - omdat ík begon!

rhododendrons

voor cineaste márta mészáros

na 10 dagen koorddansen op een zere zenuw
en 2 wangen stutten: heet als pasgebakken appels
daarbij groenezeepsmaak (om de huig)
draaidromen (kermesse d'été)
afwasbabbels (hulp)
het volstrekt wettige neukrooster (apart corvee voor gehuwden, de dir.)
en ook allerhande vormen van zelfverhoor (lezen.schrijven.)

na die explosie: DE explOOOsie, door een nat gedicht bij volmaan
die 2 (twee) lijven (oud/gretig, kontra jong/beleefd) ineenschoof en elkaar
(dan maar in godsnaam) liet wiegen en al zoet verwondend helen

bloeit nu in de gedaante van een uitzonderlijk warme junimaand
het pioenroze
NIETS

de lucht knont. zwaluwen jagen hoekig op
bliksem, zichzelf jojoënd ongedierte (soms wespen om vochtig bloot)
en rap maaiend met vele wollen voetjes spint ook de tijd
web over huid
meeldauw over haren
een gaas over het hart
en beeld over beeld: handen en herinneringen worden trillerig

(van wie was je gezicht, lief, in dat brede bed van schaamte?
en zo'n mond vol tanden, waarom kuste ik toch?)

voet- en borstafdrukken eist voor zijn zandboek
de wind - ofschoon nu ook hij wel billijkt
de euthanasie op een zó uit het ei zó doodziek jong:
bij schier-minnaars menige schier-thuiskomst

haar wandelgangen slikken
geen licht, geen letters, niets kookt meer over, ze waakt, dicht af: dicht!

want
noch de perfekt beheerste blonde berk
noch de prompt tranende, snel drinkende rhododendrons
zullen de vingers van Stonehenge
de stenen lippen van kyoto:

ONTAAL
ONDOOD

ooit wezenlijk begrijpen!

Hanneke van Buuren

Schreef tot nu toe literairkritisch en feministisch werk. Publiceerde in 1978 Vrouwen die van vrouwen houden. *De volgende analyse verscheen eerder in* Nieuw Vlaams Tijdschrift *nr. 10, 1970*.

‘Het jongensuur’ door de zandloper

Op de achterflap van haar roman *Het jongensuur* stelt Andreas Burnier dat het probleem van dit boek niet expliciet verklaard wordt: ‘de verklaring zit in de structuur’. Die struktuur is een anti-kroniek: de zwerftochten die de hoofdpersoon, het joodse meisje Simone, maakt zijn verteld in antichronologische volgorde. De hoofdstukken, genoemd naar Simones onderduikadressen, heten achtereenvolgens: *Lichtstad 1945, Zanddorp 1944, Veendorp 1943, Lichtstad 1941, Waterstad 1940* en *Voorbericht*. Aan het begin is Simone veertien jaar, aan het eind negen.

Door middel van een ambachtelijk analytisch tekstonderzoek wil ik proberen erachter te komen hoe zo'n struktuur waarin de tijd terugloopt als het zand in een omgekeerde zandloper, door het ‘betoog’ van de auteur verantwoord wordt, en zo ja, wat dat ‘betoog’ dan inhoudt.

De titel slaat in eerste instantie op een episode uit het eerste hoofdstuk: het meisje Simone wil gaan zwemmen als het in het zwembad juist jongensuur is. Aan de kassa doet ze zich als een jongen voor, niemand ziet het met haar korte haren en lange regenjas. In het kleedhokje maakt ze zichzelf wijs dat ze er als een dikke jongen uitziet. Maar, ironie, de dikste jongen brengt haar aan, ze moet eruit. Tussen de meisjesachtigste [dikste] jongen en het jongensachtigste meisje loopt een onoverschrijdbare grens. En als je er soms even in slaagt die te overschrijden, sturen ze je meteen naar je eigen [meisjes-]gebied terug. ‘Wie is die jongen?’, vraagt haar moeder bij hun weerzien na de oorlog. En als reaktie op de mededeling dat het haar eigen dochter is: ‘We moeten gauw andere kleren voor haar vinden’ [15]. Meisjeskleren bedoelt ze. Kleren zijn essentieel voor dit motief. Alleen daarmee is, en dan nog in afzondering, vol te houden dat je een jongen bent. In het

kleedhokje van het zwembad ‘niemand kon erin, was ik zeer tevreden’ [12]. Op de slaapkamer waar niemand is, bekijkt ze zich met het uniform van neef Jacob aan tevreden in de spiegel: ‘Ik zag er nu zeer manlijk uit’ [17]. Op de eenzame hei je als jongen verkleden, de meisjeskleren begraven, dan ‘kon ik daarna als jongen leven’ [13]. Maar tegen de werkelijkheid kan niemand op: ‘Ineens herinnerde ik me de blikken van de badmeester en de jongens. Van mijn korte haren over mijn borsten naar het kruis van mijn zwarte badpak. De ploerten’ [13/14]. Daarin ligt *een van de* hoofdproblemen van dit boek in zijn kern gevat, de biologische onontkoombaarheid aan het lot een meisje te zijn. Waarom dat zo ellendig is, beleeft een veertienjarige heel anders dan een negenjarige. Dat verklaart voor een deel de struktuur.

De veertienjarige brengt eigenlijk maar bijkomstige redenen naar voren: bv. meisjeskleren zijn belachelijk, als meisje kun je geen zeeman of piloot worden, je moet je opdirken om mannen te behagen, je hebt veel minder vrijheid. Veel essentiëler is wat de één jaar jongere Simone tegen het meisjezijn heeft. In het tweede hoofdstuk, *Zanddorp 1944,* m.i. het knapste van het hele boek, koppelt Andreas Burnier twee motieven aan elkaar, heel verrassend: de bevrijding van de Duitsers in zijn verschillende stadia en de seksuele gevangenschap in het vrouwzijn. Deze motieven ontvouwt ze in vier fasen die naar een climax voeren, gevolgd door een heftige anticlimax:

1. In tegenstelling tot de andere joden die in het tuinhuis moeten blijven, heeft zij van boer Victor [is de naam hier een teken?] een klein gebied gekregen waar ze ‘mocht komen’ [25]. Daaronder valt de hooimijt met de jonge Duitse soldaten die meer kind zijn dan mof. Voorzichtig wagen die een seksuele toenaderingspoging door haar een pornografisch boek te tonen. Zij hoeft alleen maar met ‘nicht gut’ te reageren en de zaak is afgedaan. Ze brengt hun het oermenselijke in oorlogsvertaling: [beschimmeld] brood en [berke-]wijn. De oorlog is een spel: ‘We speelden “eten”. De Duitse kinderen speelden daarenboven soldaat, de Mongolen speelden bondgenoot, de joden speelden évacué, de boer speelde boer’ [27].

2. Later is ze ‘betrekkelijk vrij’. Ze ‘benutte [haar] vrijheid’ [27] door wandelingen te maken op een groter gebied, tot de rand van het bos. Daar loopt ze de gedropte parachutist Mick tegen het lijf.

Door wapens en woorden wil hij haar dwingen met hem te slapen.[1] Kogels van onbekende herkomst geven haar gelegenheid ongedeerd weg te komen. Het seksuele motief is in deze fase dus aanzienlijk verder uitgewerkt. Gekoppeld aan oorlogsomstandigheden houdt het mede daardoor gevaar in. Dit was geen oorlogsspel meer, 'het was echt' [30].

3. 'We waren nu bijna bevrijd' [33]. Het gebied waar ze mag komen, verwijdt zich weer, ze mag nu alleen naar het dorp. Voor het eerst op weg naar dat grotere stuk vrijheid, wordt ze in alle hevigheid gekonfronteerd met haar onafwendbare seksuele voorbestemming [en dus begrensdheid]: ze merkt dat ze voor het eerst menstrueert. 'Ik was géén jongen geworden' [33]. Die mogelijkheid is voorgoed afgesneden. Paniek, bij de kapper een jongenskop laten knippen. Voor het eerst ervaart ze het vanzelfsprekende van jongensdingen: het is prettig de rand van de alpino tegen de stoppels op je achterhoofd te voelen. 'Gek dat jongens je zo iets niet konden vertellen' [34]. Maar het afknippen van de vlechten haalt niets uit: 'Plotseling leek het haren knippen mij futiel en machteloos. Ik begon te huilen' [34].

4. 'Een paar dagen later waren wij echt bevrijd' [34]. De joden mogen uit hun schuilplaats komen. Samen met haar vader gaat ze langs het menstruatiepad naar het dorp. Daar krijgt ze zeer pregnant te zien wat meisjezijn voor willekeurigs inhoudt. Bij de bevrijding zijn er nl. twee soorten van vrouwen: de jonge meisjes die niet fout waren, ze wierpen zich in de armen van de bevrijdende soldaten en, staat er, 'de massa juichte' [35]. Maar de meisjes die zich in de armen van de Duitse soldaten geworpen hebben, scheren ze nu kaal en, staat er, 'de horde joelde' [37]. Twee keer vraagt ze 'en de mannen die fout waren?', want die worden niet zo gestraft. De eerste keer krijgt ze als antwoord 'Ssst', de tweede keer 'dat is wat anders' [37]. En dát is onrechtvaardig, want het is 'toevallig' of je verliefd raakt op een Mick of op een mof. Haar geluksroes bij de bevrijding slaat om in misselijkheid; ze kan het kaalknippen van die vrouwen in de muziektent op het dorpsplein niet langer aanzien.[2]

In het uur van de bevrijding voelt ze dat je als vrouw altijd bezet gebied bent, vals onderdrukt. Voor Simone is de bevrijding van de Duitsers onlosmakelijk verbonden aan willekeurige knechtschap van de vrouw. Ze moet die bevrijding ongedaan maken, ze 'gaat

in het verzet'. 'Ik stelde mij voor dat ik een duitse SS'er was... teruggekeerd naar het al bevrijde Zanddorp' [38]. Ze bezet het dorp weer. De kaalknippers sidderen van angst, maar durven nog te wijzen op haar eigen kortgeknipte jongenskop. Ze snoert hun afdoend de mond: 'Ich bin ein *freier SS-Offizier, kein Mädel'* [38, kursivering van mij]. De anticlimax is een droom, de werkelijkheid blijft.

De onvrijheid van de vrouw werkt Burnier in het derde hoofdstuk uit zowel naar beneden [aardse, dierlijke] als naar boven [calvinistische hiernamaalsopvatting].

In Veendorp, waar de 12-jarige Simone in 1943 onder moet duiken, is het koud. De gereformeerden daar kenden niets dan 'verachting en haat voor alles wat vitaal of zelfs maar warm was' [40/41]. Voor die kou vlucht ze naar het hol [dierlijk element] dat zij en roomse Riek in een turfschuur uitgegraven hebben. Het roomse in Riek betekent een tegenstelling tot de gereformeerde kou. Het is er 'viezer, warmer en gezelliger' [43]. Het hol is van turf. Het staat dus heel dicht bij de aarde. Ze zitten erin als dieren. Hierin zie ik een samenhang met een ander dierlijk element: de vleselijke lusten die ze in Veendorp op dierlijke wijze botvieren. [Hun kinderen verwekken ze 'na een kort gestoot en een knorrig "welterusten"' [41].] In dit turfhok vertelt Riek over haar moeder die invalide is geslagen toen men er haar op vrijen betrapte. In het turfhok van de bovenmeester worden de jongens afgeranseld met de aanwijsstok, 'de samenhang tussen dit fenomeen en het zeer grote gezin van de bovenmeester, waar voortdurend nieuwe kinderen bij werden verwekt, zag ik toen niet' [45]. Achter het turfhok ziet ze hoe de bovenmeester de 'aordige tiet'n' van een leerlinge bewondert. Haar, als meisje, vangt hij op en aait hij door de haren, Herman uit dezelfde klas ranselt hij meteen daarop in het turfhok af. Turf is geloof ik volgens Andreas Burnier de Veendorpse versie van 'sex and violence'. De moeder van Riek moet haar seksuele aktiviteiten duur bekopen, de bovenmeester is een geacht man.

Geen wonder dat in deze omgeving, ook wat het religieuze betreft, de vrouwen tweederangsfiguren zijn. Het kerkgebouw was expres zo weerzinwekkend mogelijk gemaakt: mannen en vrouwen apart, alleen mannen mogen opstaan bij het bidden en bij het orgel komen. En als toppunt van diskriminatie is de Here Here zelf ook

nog een man.

In het volgend hoofdstuk bereikt het titelmotief zijn breedste uitwerking. De elfjarige Simone ervaart er in dromen en werkelijke gebeurtenissen drie facetten van. Daarvoor gebruikt Andreas Burnier beelden die in literatuur, mytologie en zelfs de populairste psychologie bekend staan als symbolen voor het vrouwelijkseksuele: de mijnschacht, de ommuurde stad en de ommuurde geheime lusttuin. De mijnschacht is een nachtmerrie van Simone. Daar werken 'verzwijnde mensen' [70]: mannen en één vrouw die een beetje kan denken, die zich het 'licht' herinnert. Ze kruipt door een mijngang en van achteren paart er een man met haar als een hond. Dit noemt Andreas Burnier de afdaling en kruisiging van een vrouwelijke god. De lezer ziet een godin, afgedaald in een zeer zwart symbool van vrouwelijkheid, een daad waardoor een schacht een schacht kruist, zoals mikro- en makrokosmos elkaar kruisen, een hondse kruisiging in de kopulatie.

De 'geheime lusttuin' [76] is in werkelijkheid een vuilnisbelt, ommuurd door een wrakke schutting, omgracht door een sloot. Net zoals er in de mijn naar erts wordt gezocht, graaft men hier naar schatten. Simone ontdekt er al iets heel prettigs en tot nu toe onbekends: het fouilleren van het meisje Gerrie. Daar komt een eind aan als Gerrie het hier met jongens aan gaat leggen. Is Gerrie een vrouwelijke god, afgedaald en gekruisigd? Ze heeft in elk geval 'grote vleugels' maar van 'stank' [74]. En dezelfde motieven bepalen zowel mijnschacht als lusttuin: het zoeken naar kostbaarheden, omschrijvingen als *grijs, grauw, vuil,* vooral als Gerrie zich onderwerpt aan handelingen in dezelfde sfeer als die waarin de mijngodin gekruisigd wordt. Alleen ondergaat Gerrie, tot Simones woede, haar kruisiging met lust. Gerrie is misschien een aardse vrouwelijke god, zeer natuurlijk in haar staat. Haar domein is horizontaal, je bereikt het door 'een gat in de schutting', alles is vlak en aards. De mijn daarentegen is vertikaal, je moet erin afdalen. De godin daar is onaards van oorsprong. Ze herinnert zich 'het licht'. Wat is dat licht? Waarschijnlijk wat Andreas Burnier aanduidde in het begin van ditzelfde hoofdstuk bij de Sanchofantazie: het gouden schijnsel waar de mensen zijn voor hun geboorte en na hun dood. ['Je bent dan weer overal' [61].] Het bestaan van een levende mens is een gevangenschap binnen muren, binnen een schacht, het bestaan als levende vrouw een gevangen-

schap in een gevangenschap. Het eerste beeld is kosmisch, het laatste kosmische beeld dat het kind Simone zich schept. De lusttuin is aardegebonden, dat wat ze 'echt' ervaren heeft, de beleefde oppervlakte zonder diepte.

Het derde beeld van vrouwelijkheid is geen kosmisch spookbeeld meer dat haar niet los wil laten en ook nog geen realiteit, maar iets wat ze maakt: een kartonnen ommuurde stad[3], vol vrolijke mensen. Ze maakt hem voor haar ouders als *bruilofts*geschenk. Is deze stad nu eens een positieve aanvaarding van vrouwelijkheid? Op zich wel, in haar geval niet: daarbuiten beukt een kartonnen mensje met hoofd en handen tegen de muren. Het kan de kleine poort aan de achterzijde niet zien. Men vraagt zich af waarom het meisje dat deze stad gemaakt heeft, en dat zichzelf in dat apartstaande kleine mensje heeft verbeeld, niet binnen kan dringen in en deel kan hebben aan de uitgebeelde positieve vrouwelijkheid. De verklaring ligt in wat er over dat eenzame mensje gezegd wordt: het is een jongen.

Het titelmotief maakt dus deze ontwikkeling door: armoedig-intellektualistische argumenten tegen het meisjezijn [1945], konkrete onvrijheid van de vrouw [1944], aardse en dogmatisch-religieuze minderwaardigheid van de vrouw [1943], symbolisch voorgestelde en in een zeer wijd, soms kosmisch, verband geplaatste onvrede met het vrouwenlot [1942]. Vanaf 1943 loopt het jongensmotief over in een ander dat er ten nauwste mee samenhangt: het horen-bij-motief. De samenhang zit hierin dat het meisje Simone eerst aansluiting zoekt, met alle geweld, bij de jongens, en naarmate ze 'jonger' wordt, ook bij groepen die niet alleen jongens omvatten.

Een eerste aanzet van dit horen-bij-motief zien we al in *Lichtstad 1945*. Uit het opdringerige optreden van twee Canadese militairen ervaart Simone dat 'er tussen mannen meer broederschap was dan tussen vrouwen' [21]. Zelfs mannen die in hiërarchie verschillen, spannen samen en vormen één groep als het tegen meisjes gaat. Jongens stoten meisjes ook uit bij spannende avonturen: in 1944 moet ze met de zonen van boer Victor [die voor hun seksuele behoeftes geen meisjes maar elkaar en dieren nodig hebben] het lijk van de parachutist gaan zoeken. Op het moment dat ze het op het spoor zijn, stoten ze haar uit. 's Avonds zullen ze het gaan ophalen, maar zij 'hoeft niet mee' [32]. In oorlog en erotiek mogen

meisjes niet meedoen. In 1943 vindt ze een tijdelijke aansluiting bij twee jongens, Harm en Oele. Hun territorium is de hei 'omdat' hun huis daaraan grenst. Haar konijnestrikken mogen daar niet op. Zelf komt ze trouwens ook tot de ontdekking dat ze er niet bijhoort: 'Ik was geen negen meer, zoals de tweeling, en ik was geen jongen. Ik was een groot meisje, en ik voelde me belachelijk' [53]. Het jaar 1942, waarin de onvrede met het vrouwzijn een kosmische wijdte bereikt, is voor Simone tegelijk een dieptepunt van eenzaamheid. Eten doet ze dan alléén, niemand let er op haar, niemand interesseert er zich voor haar. De grote mensen zingen allemaal samen gezellig socialistische liederen. En ze slapen in paren, maar 'ik slaap altijd alleen' [63]. Wanhopig schept ze zich een droomprins Sancho die naar haar luistert. Maar de bezetter drijft haar naar een ander onderduikadres en op de haastige vlucht verliest ze het schrift waarin ze alles over Sancho opgeschreven heeft: 'ik ben Sancho kwijt'. Bovendien voelt ze zich op het volgende adres nog meer alleen als op het vorige: 'Bij oom Hein en tante Saan voelde ik mij erg alleen tussen de grote mensen. Maar hier in het koude, lege huis is het nog eenzamer' [67].

Van het volgende hoofdstuk, waar Simone is ondergedoken bij de familie Grünberg, draagt het erbij-willen-horenmotief het hele middendeel en dat is zeer breed uitgewerkt. Eerste variatie: 'Erbij horen: rooms jongetje zijn, de zesde van dertien kinderen, zes jaar naar het roomse schooltje en dan naar de fabriek' [82]. Bijmotief: de zoetheid van de roomse rotzooi en stank en het roomse vuil op de boerderijen, vlg. de omgeving van roomse Riek in Veendorp. Tweede variatie: willen horen bij de Grünbergs die 'zo rustig en beheerst [waren], zo cultureel. Ik wilde niets liever dan bij zulke mensen horen' [83]. Derde variatie: bij haar ouders: 'En bij mijn ouders hoorde ik ook al niet' [83]. Die vinden dat ze niet zoveel moet lezen. De Grünbergs zeggen dat ze erg kritisch was voor een meisje. De jongetjes willen niet altijd met een griet voetballen. Ze begrijpt het niet [wat haar isolatie nog onverdraaglijker maakt]: 'maar waarom', 'wat bedoelen ze dan toch?' Dit hele stuk staat vol vraagtekens, zes op amper vier kleine bladzijden, de dialogen niet meegerekend. In de rest van dit hoofdstuk staat er buiten de dialogen geen een. Waarom kan ik er niet bij horen - voor- en naspel van dit driemaal herhaald motief zijn hetzelfde: Simone staart hoog op een ladder naar een wazige horizon, met 'wreedzoete on-

bestemde weemoed' [82], 'vol verlangen' [85].

In het eerste deel van dit hoofdstuk verbant mevrouw Grünberg haar van de meisjesslaapkamer. De direkte aanleiding hiertoe was dat ze het 'barbaarse' [hier valt de kuituur door de mand] bespiedgat dichtplakte waardoor mevrouw de meisjes op eventueel kattekwaad kon betrappen. Het derde deel richt zich in het biezonder op een daar inwonende broer van mevrouw, Christfried. Deze figuur wekt heel sterke reminiscenties aan de Wernerfiguur uit *Lichtstad 1945* en *Waterstad 1940,* een erg belangrijke figuur in dit boek. Het is een joodse jongen en haar beste vriend uit het allereerste begin van de oorlog. Hij leerde haar natuurkunde. Na de bevrijding hoort ze dat hij is vergast. Christfried leert haar wiskunde. Ook hij is een soort van balling: door de oorlog kan hij niet meer naar zijn universiteit. Ze vertelt hem dat ze later natuurkunde wil gaan studeren. En hij antwoordt niet wat alle anderen gezegd zouden hebben: dat is niets voor een meisje.

Tegenover de verbanning in het eerste deel van dit hoofdstuk en tegenover alle mislukkingen ergens bij te horen in het tweede centrale deel staat hier één geslaagde en probleemloze relatie: 'hij was de enige mens waarvan ik kon begrijpen wat hij bedoelde. We hadden een tweeling uit een rooms gezin kunnen zijn' [86]. Maar ogenblikkelijk na deze konstatering belt de SD aan. En hiermee komt er een eind aan deze vriendschap.

Ergens bij horen geeft zo'n heerlijk geruststellend gevoel van zekerheid. Ontzettend is het als je overal uit verdreven wordt. Alle zekerheden dienaangaande vallen weg in het laatste hoofdstuk: - Midden onder de Franse les roept het schoolhoofd alle joodse leerlingen uit de klas. Ze moeten weg, het is op deze school niet veilig meer voor hen.

Terwijl hun kastjes worden leeggeruimd, zingt, heel ironisch, de klas het Franse liedje: 'Marlb'rou s'en va t'en guerre' met het gillende refrein 'Ne sait quand reviendra!'

- Mevrouw Cohen, bij wie ze dan schoolgaat, moet onderduiken. Dat betekent weer een nieuwe omgeving waar ze even veilig leven kan zonder angst voor een onzeker lot. 'Ik zou graag blond en protestant willen zijn, zes jaar lang op één lagere school zitten, en altijd weten wat er de volgende week gaat gebeuren' [99].

- Het ergste wat een kind kan overkomen, is verjaagd worden uit het eigen gezin. Het laatste hoofdstuk opent met een beschrijving

van het kind Simone in haar bed, haar oren tegen de verwarmingsbuis. Daardoor probeert ze geluiden op te vangen uit de wereld van de volwassenen waar ze zich niet-begrijpend uit geweerd weet. Tweemaal in dit hoofdstuk schildert Andreas Burnier dit tafereel. De oorlogsdreiging komt steeds dichterbij. Op een avond komt haar moeder onverwacht binnen als ze weer ligt te luisteren: joodse kennissen zijn opgepakt op hun vlucht naar Engeland. Binnenkort zal ook Simone moeten onderduiken, apart van haar ouders. Op dat ogenblik overvalt haar de eenzaamheid van haar toekomstig lot: ‘Maar dan ben ik alleen, en u bent samen’ [100]. Dit hoofdstuk geeft verder geen relatie tussen haar en haar ouders dan die via de schaars opgevangen geluiden door de verwarmingsbuis, een navelstrengsymbool. Het wegmoeten van de ouders betekent een doorknippen van de navelstreng, ze ‘vergeet verder aan de verwarming te luisteren’ [101]. En net als elke pasgeborene valt ze behuild in slaap.

Mijn konklusie is dat bij Andreas Burnier voor de veertienjarige het bestaan veel enger is dan voor de negenjarige. Banaliteiten, trivialiteiten zijn voor de Simone van '45 aanleiding om met alle onzinnig geweld aansluiting bij de jongensgroep te zoeken. Zeer gespecializeerde redenen tegenover veel essentiëlere die ze in '44, '43 en '42 tegen het vrouwzijn aanvoert. Naarmate ze jonger wordt, verwijdt zich het verlangen een jongen te zijn tot dat naar aansluiting, eerst naar aansluiting bij jongens, dan bij jongensgroepen of groepen in het algemeen, dan bij groepen waarin ze echt moet horen wil ze kunnen leven: vrienden, de intellektuele schoolgroep en de biologische groep van het gezin. Maar als bij iemand de navelstreng met deze laatste groep te vroeg wordt doorgesneden, mislukken ook alle andere aansluitingen. Aansluitingen bij zeer wijd genomen groepen op jonge leeftijd en bij steeds specialere naarmate ze ouder wordt. Op het laatst hoort Simone nergens meer bij en het lichaam waarin ze gevangen zit, vervult haar met groeiend en tegelijk steeds armelijker verzet.

Een negenjarige heeft op zich alle mogelijkheden nog in kiem. De volwassener geworden veertienjarige is veel ‘vastgelegder’, gespecializeerder in waarnemen en denken. Maar dat houdt tegelijk een verarming in en een definitieve afstoting van wat niet gerealizeerd kon worden. *De paradoksale lijn die ik door dit boek*

zie lopen, is dat de mens meer en ruimer leeft, naarmate hij jonger is. De ontwikkeling van het titel- en het erbijhorentema laten dit duidelijk zien. Van een derde interessant motief wil ik de ontwikkelingsstadia achter elkaar plaatsen met overigens dezelfde konklusie maar met de gaafste 'bewijsvoering'.

In *Lichtstad 1945* vertelt ze het huisgenootje Tessa over een tijdmachine die nog niet bestaat en waar je mee in het oude Perzië kunt komen. In '44 doet ze nog niet aan science fiction maar wel aan gewone: een heel kleine waarvan ze ogenblikkelijk de irrealiteit erkent: die van de SS-Offizier. In *Veendorp 1943* zegt ze zelf van haar dagdromen dat ze dwangmatiger, systematischer en schematischer worden [vergeleken bij verder in het boek]. Ze gaan over openbare scholen waar je iets leerde en over de bevrijding die dat mogelijk moet maken.

Muurstad 1942 staat vól dagdromen [en nachtmerries]. Hier leest men over de obsessie van de mijnschacht [Simones versie van *De Mijn* van Zola]. En over haar onmacht om tot een positieve aanvaarding van hetzelfde onderwerp te komen in wat een fusie is tussen dagdroom en zelfgeschapen realiteit: de kartonnen stad waar ze als jongen niet in kan.

Maar de belangrijkste fiktie uit dit hoofdstuk lijkt me die over Sancho. Middeleeuwse resten in Muurstad bevolkt ze met een koning die zijn zoon Sancho opgesloten houdt, omdat die het land tegen de vijand wil beschermen terwijl de koning nog wat wachten wil met de strijd.[4] Ze zal hem helpen ontsnappen met geheime voedselvoorraden en geheime tekens. Tegenover de ondoordring-baarheid van de volwassenenwereld zet zij geheimen in haar wereld. Van het fiktieve karakter is ze zich welbewust [in tegenstelling tot bv. de Perzië- en Griekenlanddromen uit *Waterstad 1940]:* daar wijzen o.a. tegenstrijdigheden op als de volgende: ze smeekt Sancho haar niet alleen te laten, en tegelijk: ze zal hem nooit terugzien als ze hem eenmaal heeft '*laten* ontsnappen' [61, kurs. van mij]. *Laten* staat er, niet *helpen*. Ze is zijn vader, zijn cipier, zijn helper, alles tegelijk. Dit geeft heel subtiel het karakter van fiktie weer: een hele wereld vol mogelijke wezens binnenin je. Maar het belangrijkste van deze fantazie zit in twee kleine regeltjes. Sancho en Simone hebben het over sterven. Dat is niet zo erg want 'dan ben je *weer* daar, weet je wel' 'Je bent dan *weer* overal, weet je wel' [61, kurs. van mij]. De elfjarige Simone geeft blijk

van een wijze opvatting over het bestaan die bij het ouderwordend meisje niet meer voorkomt. Ze weet dat het leven hier op aarde een beperking is. Een eenduidigheid, een vastgelegdzijn op één mogelijkheid, één plaats. Na de dood is er geen enkele beperking meer [‘overal’]. Je bent dan ‘weer’ waar je voor je geboorte was. Teruggekeerd op het punt van uitgang, waarbij het punt geen punt is maar juist de onbegrensde wijdte van bestaan. Begin en einde van dat begrensde leven zijn gelijk. Dezelfde wijsheid als in de Sancho-fantazie ligt, maar dan in andere woorden, in het *Voorbericht* onder het citaat van Alfonso de Geleerde: sommige gesneuvelden, nl. zij die na hun verwonding nog hadden geleefd en dus min of meer de dood hadden zien ‘aankomen’, lagen ‘opgerold als foeten in de uterus’ [103]. De 14-jarige van de tijdmachine geeft er geen blijk meer van zulke wijsheid te bezitten. Die is verdrongen door banaliteit, trivialiteit, realiteit. De 11-jarige van de Sancho-fiktie kent dit wijde, onbegrensde zijn nog, maar weet dat ze er in dit leven van uitgestoten is, dat dit leven zich tot dat andere verhoudt als gevangenschap tegenover volmaakte vrijheid. Maar de 9-jarige draagt dat wijde bestaan vol onbegrensde mogelijkheden nog fragmentarisch in zich. Voor Simone uit *Waterstad 1940* is het niet alleen mogelijk nu al deel te hebben aan een later stuk van haar leven in een land als Griekenland, maar ook een verdubbeld bestaan te leiden, in twee lichamen tegelijk. Ze is ervan overtuigd dat ze ergens anders is als ze slaapt, nl. in Perzië [vgl. de verschraling van dit motief in '45: tijdmachine]. ‘Heb ik in Perzië ook een serie herinneringen?’ [90]. Daar vult ze alle mogelijkheden aan die er tijdens haar dagbestaan in Waterstad juist niet voorhanden liggen: ze is een prins, ze kan vliegen en er is warmte en licht.

De 9-jarige weet zich nog niet gevangen in één door zeer bepaalde mogelijkheden begrensd bestaan. Nog een kwartslag verder kan dit motief draaien: dit wijde bestaan zonder dat het zich begrenst, hoe tijdelijk ook, al is het zelfs maar in de verdubbelde levens van een 9-jarige. Dit gebeurt volgens mij in het *Voorbericht* waar de strijd gestreden is en waar begin en einde, dood en uterus, samengevallen zijn. Daar is leegte, ‘geen geluid ... niets bewoog, onder de koepel van licht en stilte [104]. Daar wordt, dacht ik, alles weer in alle vormen mogelijk.[5]

De grote lijn die de motieven in dit boek volgen, van zwemmen op het jongensuur tot horen bij een groep als levensnoodzaak, van science fiction over schematische en rijkgeschakeerde dagdromen naar het beleven van een wijd bestaan vol onbegrensde mogelijkheden, deze lijn merk ik ook op in de bouw van de roman. Het lijkt me het gemakkelijkst als ik op dit punt eerst het struktuurschema geef, dat ik uit de hoofdstukken geëxtraheerd heb:

1e hoofdstuk: **Lichtstad 1945**	1. straatspelen: Duitse gevangenen honen en blindemannetje 2. jongensuur in het zwembad, kledingfantazie 3. tijdmachine 4. kledingfantazie, reden om een jongen te willen zijn 5. avontuur met de Canadezen 6. Wernermotief 0. *inbreuk op het antichronologische schema: Werner-episode uit '40*
2e hoofdstuk: **Zanddorp 1944**	1. 1e faze bevrijding - voorzichtige seksuele konfrontatie 2. 2e faze bevrijding - brutere seksuele konfrontatie 3. 3e faze bevrijding - konfrontatie met de menstruatie 4. volledige bevrijding - volledige konfrontatie met vrouwelijke weerloosheid 0. antibevrijding: de vrouwen gewroken
3e hoofdstuk: **Veendorp 1943**	1. kou van Veendorp antideel 1: de dierlijke warmte bij armere Veendorpers 2. de kou van de Veendorpse gereformeerden antideel 2: de dierlijke warmte in het hol van roomse Riek 3. het lichtloze in de Veendorpse religie antideel 3: licht in de dromen over de bevrijding 4. symbolische verwijdering uit het Veendorpse bestaan bij Harm en Oele antideel 4: feitelijke verwijdering uit V. door de SD

4e hoofdstuk:
Muurstad 1942

1.1. beeld: fikties van vijand op de vlucht jagen, bv. Sanchofantazie
1.2. spiegelbeeld: werkelijkheid, vlucht voor de vijand (NSBer)
2. seksuele symbolen voor de vrouw
2.1. vertikaal negatief symbool: de mijn

2.2. kunstmatig ‘positief’ symbool: de kartonnen stad
2.3. horizontaal ‘negatief’ symbool: de geheime lusttuin

5e hoofdstuk: **Lichtstad 1941**	1. spelend bij de Grünbergs, o.a. de verbanning van de slaapkamer met de meisjes as: spelend bij de ouders, erbijwillenhoren als centraal motief 1. spelend bij de Grünbergs: pseudo-Werner-motief, verbanning
6e hoofdstuk: **Waterstad 1940**	1.1. afgesloten van de volwassenenwereld 1.2. Perzië, droom van zon en warmte 1.3. hier alles vochtig en grauw, de Duitsers 1.4. het verhaal over de schilder as: oorlogsspel en onbegrepen woorden 1.3. de Duitsers hier zijn grauw en vochtig 1.4. schilder, en daaruit voortvloeiend: 1.2. Griekenland, droom van zon en warmte 1.1. afgesloten van de volwassenenwereld 2. het onzekermakend effekt van vreemde (Engelse) woorden as: luchtalarm 2. de verjaging van zekere veilige school onder de Franse les 3.1. het eerste joodse schooltje 3.2. vluchtplan kennissen mislukt as: vluchtplannen voor haarzelf, navelstreng doorgesneden 3.2. joods vriendje Tom opgepakt 3.1. het 2e joodse schooltje, Werner

In *Lichtstad 1945* zitten alle motieven in kiem die in de volgende terug zullen komen. Ze liggen daar door elkaar als de scherven van een beeld dat gevallen is. Je kunt telkens een scherf oppakken en aan de hand van wat verder in het boek daaraan past, het beeld proberen te rekonstrueren. Deze werkwijze heb ik bij de voornaamste motieven ook gevolgd.

De bouw van *Zanddorp 1944* lijkt me als een waaier die langzaam opengevouwen wordt. De ineengestrengelde motieven van de bevrijding uit de bezetting en de bezetting van de vrouw worden steeds duidelijker zichtbaar. *Veendorp 1943* is te splitsen in acht kleinere stukken die telkens tegenover elkaar staan als beeld en antibeeld. Tweemaal een beschrijving van de Veendorpse kou tegenover de dierlijke roomse warmte, eenmaal het lichtloze van de Veendorpse gereformeerdheid tegenover

het licht van de wetenschap en de bevrijdingsdroom, en op het laatst symbolische ver-

wijdering [doordat ze zich volkomen buitengesloten van Harm en Oele ervaart] tegenover feitelijke verbanning: de SD jaagt haar, joods wild, op. *Lichtstad 1945* en *Zanddorp 1944* met de waaier-struktuur vertonen een zeer excentrische bouw. Het hoofdstuk van een jaar daarvoor is niet excentrisch maar ook niet endocentrisch. Het is in zijn viermaal deel en antideel lineair van bouw. Diezelfde lijn vertoont *Muurstad 1942*. Hier is alleen geen sprake meer van een viermaal herhaalde tweedeling, maar van een tweeeenheid, de delen staan hier in nauwer verband als beeld op spiegelbeeld: 1.1. [fiktie] staat tegenover de werkelijkheid van 1.2. en de fiktie van 2.1. staat tegenover de werkelijkheid van 2.3. In beide delen worden beeld en spiegelbeeld gescheiden door iets gezelligs met veel mensen: tussen 1.1. en 2.2. staat het gezellige samen zingen van socialistische liederen [een schijngeluk], tussen 2.1. en 2.3. staat de vrolijke kartonnen stad met feestelijke mensen, voor het eenzame jongetje een onbereikbaar geluk. *Lichtstad 1941* vertoont zelfs de lineaire struktuur niet meer. Dit hoofdstuk waarin het kind Simone snakt naar geborgenheid binnen de groepen, vertoont de bouw van een bol. Twee gelijkgerichte delen cirkelen om een zeer relevant middendeel, niet los ervan wat motieven betreft, maar met wederzijdse beïnvloeding [want verbanning is het tegengestelde van het verlangen ergens bij te horen]. Het allerlaatste dat haar tekent in en horend bij *verschillende* bestanen, is opgebouwd in *drie* bollen. *Waterstad 1940* omvat drie symmetrische koncentrisch opgebouwde delen, drie bollen van motieven. De eerste bol is wat speelruimte en droomtema's betreft [Griekenland, Perzië-slaapland] het wijdst, bijna kosmisch. De tweede reikt door de vreemde en vervreemdende woorden nog over de landsgrenzen heen, de derde omvat de beperktste ruimte. In de eerste bol is de oorlog nog een kinderlijk spel, in de tweede een veraffe dreiging, in de derde een gevaar dat het kind Simone rechtstreeks aanvalt en losnijdt uit de intiemste leefgroep.

Alles in dit boek: motiefontwikkeling, bouw en volgorde van de hoofdstukken, is gericht op dat ene probleem: hoe jonger de mens is, des te wijder is hij, en des te rijker en ook des te gelukkiger. Omgekeerd, bij het ouder worden raakt hij wijsheid, geluk, wijdte en mogelijkheden kwijt, hij verarmt, verschraalt en verdwaast. Het is een paradoksale lijn. Vooruitgang betekent achteruitgang. Net zoals bevrijding levenslange gevangenschap betekent voor het

meisje Simone. Er is blijkbaar geen onderbreking of afbuiging van zo'n lijn mogelijk. En toch onderbreekt Andreas Burnier deze lijn op één plaats, nl. bij het Wernermotief. Daar maakt ze inbreuk op het onwrikbare antichronologische schema: helemaal op het eind van *Lichtstad 1945* vertelt ze ineens [met een regel wit ertussen] over een middag die ze '40 met Werner doorbracht. Hij had natuurkundespullen en hij leerde haar elektrische schakelingen. Zijn moeder, die veel belangstelling voor hem toont, vertelt dat hij later in Delft wil gaan studeren. In '45 hoort ze dat deze vriend waarmee ze vroeger paard en ruitertje speelde [‘een onoverwinlijke equipe’ [23]] vergast is.

In '41, wonend in dezelfde stad, alleen in de Graslaan i.p.v. in de Bloemlaan, heeft ze een soortgelijke relatie met een pseudo-Werner: Christfried, ‘de enige mens waarvan ik kon begrijpen wat hij bedoelde’ [86]. Hij is de broer van mevrouw Grünberg die dweept met de Duitse kuituur, Werners moeder had een sterk Duits aksent. Van Christfried leert ze een ander exact vak: wiskunde. En hij aanvaardt haar zoals Werner, gewoon als mens. Geen van beiden zeggen ze, dat is niets voor een meisje. Op het eind van *Waterstad 1940* noemt ze Werner haar ‘beste vriend’. ‘Het enige prettige van de oorlog is, dat ik Werner heb leren kennen’ [102] is de laatste zin van het laatste hoofdstuk.

Ik geloof dat het Wernermotief symbool is voor de relatie van mens tot mens, de verwijdende sympatie, genegenheid [om een sterker woord te gebruiken], die een stopzetten, een afbuiging van de onverbiddelijke lijn naar verschraling en vernauwing kan betekenen. Kán, het hoeft niet, niet iedereen kent zo'n bevrijding in genegenheid. Simone en Werner vormen ‘paard en ruitertje’. Op een lichtloos dieptepunt van haar bestaan in *Veendorp 1943* koesterde ze dromen over lichtbrengende bevrijders die zouden komen te paard. Zij zijn niet te paard gekomen, er waren helemaal geen paarden. De bevrijding was geen bevrijding. En dat paardje waarmee zij als ruitertje een onoverwinnelijke equipe vormde, is meegevoerd en vergast. Het meisje Simone zit nu levenslang ingeperkt en vastgeklonken, ze kan zich nooit meer verplaatsen.

Eindnoten:

1 De auteur had deze roman eerst *Wapens en Woorden* willen noemen (zie het vraaggesprek met Lidy van Marissing in *Raam,* oktober 1968). Wapens en woorden zijn allebei attributen van Mars (man en oorlogsgod).

2 Muziek - de grote onheilen komen altijd als er sprake is van muziek. In Waterstad en Veendorp moet ze als joods meisje weg van school vluchten terwijl de klas zingt. In Muurstad belt de NSBer aan juist als ze bij de gitaar socialistische liederen zitten te zingen. In 1945 hebben haar ouders op hun beurt een wees in huis van een joodse violist en een joodse zangeres. En het onrecht dat volgens haar deze vrouwen wordt aangedaan, vindt plaats in de muziektent. Dat klopt precies, want ‘vrouwen en joden, dat is bijna hetzelfde, dacht ik. Ze kunnen niets terugdoen, ze zijn altijd schuldig’ [38].

3 Vergelijk voor stad = vrouw in het *OT* bv.: de bruid Sion, de hoer Babylon en meer resent de funktie van Dresden in Mulisch' *Het stenen bruidsbed*.

4 Bij lezen en herlezen van deze episode raak ik ervan overtuigd dat er verband bestaat tussen deze vorst en die andere middeleeuwse Castilliaanse koning Alfonso de Geleerde waarvan Andreas Burnier een uitvoerig sitaat geeft bovenaan haar *Voorbericht*. Deze dertiende-eeuwse vorst had ook een zoon Sancho die een herovering van Spaanse provincies op de moslims

voorstond, waar zijn vader niet zoveel haast mee maakte. (Vgl. De koning zeg: ‘Nee, we moeten wachten.’ De zoon wil niet wachten 60). Zijn karakter beschrijft de *Cambridge Medieval History* als ‘wilful’, een term die herinnert aan Andreas Burniers ‘onbesuisd’. Simones Sancho heeft niet helemaal onbaatzuchtige motieven; ‘dan is het land van mij’ [60]. De historische Sancho heeft een goed deel van zijn mannenleven besteed aan de strijd tegen zijn vader omwille van de troonsopvolging. De naamgeving Gerrie Goetheer uit hetzelfde hoofdstuk is dan geassocieerd volgens ontaalkundige wetten aan Alfonso's liefste maîtresse Doña Guillen de Guzman.

5 Vergelijk dit gegeven van al het denkbare dat altijd weer mogelijk kan worden met hetzelfde maar volkomen anders uitgewerkte idee in Hermans' *De god Denkbaar Denkbaar de god*.

Joke Noest

Joke Noest maakt tekeningen en gedichten. Ze woont in Zierikzee. Van haar hand verscheen in 1976 Teken'ns van de apepoes, *ter gelegenheid van de kinderboekenweek* (ZKC/PBC *Middelburg*) *en in november 1977* Gebitje wil me bijten, *een bundel gedichten en tekeningen uitgebracht door Inge van der Kooij en Lies Pelger, Middelburg, in een oplage van 300*.

De trap

Een serie van zeven tekeningen

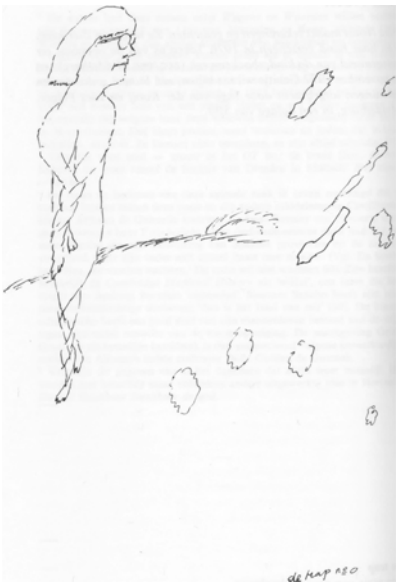

Document:

Margaret Anderson

Margaret Anderson was de oprichtster van The Little Review *(1914), een Amerikaans toonaangevend avant-gardetijdschrift voor literatuur en kunst, dat vijftien jaar heeft bestaan.*

Haar autobiografie My thirty years war *opent met de mededeling: 'I have never been able to accept the two great laws of humanity - that you're always being suppressed if you're inspired and always being pushed into a corner if you're exceptional. I wont't be cornered and I won't stay suppressed.'*[1] *In dit boek beschrijft ze de problemen en triomfen die ze beleefde als redactrice van 'the best review of its time'. Niet alleen de literaire geschiedenis, ook de schitterende portretten van beroemde intellectuelen, socialisten, dichters en miljonairs, en zeker het uniek-bizarre karakter van Anderson zelf, maken haar autobiografie (er volgden nog twee delen) een plezier om te lezen.*

Met Jane Heap, haar mederedactrice van The Little Review, *beleefde zij een liefde die ze 'romantisch' noemde; na negen jaar werd de druk van deze verhouding Margaret te zwaar, zodat ze Jane verliet voor de twintig jaar oudere Georgette Leblanc die eerder met Maeterlinck getrouwd was geweest. (Anderson formuleert kernachtig het verschil tussen deze - echte - en romantische liefde: 'In real love you want the other person's good. In romantic love you want the other person.') Na Georgette's dood heeft zij nog met Caruso's weduwe Dorothy geleefd.*[2]

Sylvia Verduin schreef over Margaret Anderson en Jane Heap onderstaand artikel, dat eerder gepubliceerd werd in De Nieuwe Linie *(19-10-1977), en dat wij hier herdrukken omdat Margaret Anderson het alleszins waard is om voor (vooral) vergetelheid te worden behoed.*

1 'Ik heb nooit die twee belangrijke wetten van de mensheid kunnen accepteren, dat je altijd onderdrukt wordt als je geïnspireerd bent, en in een hoekje geduwd als je bijzonder bent. Ik zal niet in een hoekje worden geduwd en ik wens niet onderdrukt te blijven.'

2 Bron: Jane Rule, *Lesbian images* (Pocket book), p. 152-161.

Sylvia Verduin

Twee avant-gardevrouwen en hun Little Review (1914-1929)

Vóór vrouwen dóór vrouwen.

Dat is de slogan - soms letterlijk afgedrukt op de omslag - die de talrijke feministische periodieken en uitgeverijen in Nederland en ook daarbuiten voeren. Drukwerk in velerlei uitvoering met een veelal emancipatorische boodschap, die voor een deel de drijfkracht vormen van de 'tweede feministische golf' die ons momenteel aan het overspoelen is. Schrijven, drukken, lay-out, redactie, alles wordt uitsluitend gedaan door vrouwen. Een eigentijds en actueel verschijnsel, maar niet geheel nieuw.

Dat de geschiedenis zich ook op dit terrein herhaalt, realiseerde ik mij bij het doorbladeren van een dergelijk geschrift. Onwillekeurig moest ik denken aan de in de mist van het verleden verdwenen voorgangsters die deze vrouwen hebben gehad. Twee literaire dames uit het Amerika van de tien- en vooral twintiger jaren: Miss Margaret Anderson en Miss Jane Heap.

Zij publiceerden vijftien jaar lang (weliswaar geen vrouwenblad) maar wel, als ware feministes avant-la-lettre, één van de meest toonaangevende literaire (kunst)-tijdschriften van die tijd: *The Little Review*. Dit Amerikaanse periodiek, waarvan het eerste nummer in 1914 verscheen, drukte meer eminent werk en bracht meer opwinding teweeg dan al haar hedendaagse opvolgsters. Of zoals iemand het eens bondig omschreef: 'the only magazine of art that is art.'

Margaret Anderson (zij trad het meest op de voorgrond) was één van de grote figuren in de periode van 1914 tot 1929, de periode die wel wordt getypeerd als 'de kleine Amerikaanse Renaissance'. Hoe zou je die jaren het beste kunnen omschrijven? 'Jazz Age', 'The Roaring Twenties', 'Flaming Youth' - het zijn stuk voor stuk goedkope labels voor bepaalde oppervlakkige verschijnselen. Etiketten die niet in de verste verte aangeven dat dit anderhalve decennium een tijd was van rebellie en verwachting, van zoeken en belofte, van creatieve expansie en elektrische vitaliteit.

De samenleving van na 1900 werd bepaald door 'the New'. Staatkundig, economisch, sociaal, artistiek en wetenschappelijk was er van alles aan de hand. De grote machten streefden naar expansie.

De industriëlen vergrootten de schaal van hun activiteiten. De arbeiders wilden lotsverbetering. De vrouwen vochten voor gelijkberechtiging (‘Ik heb getracht het portret van de mooiste vrouw uit de mythologie te vernietigen, omdat de regering Mrs. Pankhurst (leidster van de Britse suffragettes), het mooiste karakter uit de moderne geschiedenis, vernietigt,’ verklaarde een vrouw, nadat ze in 1914 met een bijl op de Venus van Velasquez had losgeslagen.) Waar men ook keek, men zag ‘het nieuwe’ zich aftekenen. De wetenschapsmensen braken door in nieuw heil voor de mensheid. De mensheid steeg ten hemel, in apparaten. Er werd gevochten voor welvaart, algemeen kiesrecht, gezondheid en schoonheid. Ook de kunstenaars zochten naar nieuwe uitingsinhouden en -vormen. In toneelkringen sprak men van de *‘little theatre movement’;* in de tijdschriftenwereld kregen bladen namen als *‘New Republic’* en *‘New Freewoman’;* op boekuitgeverijgebied waren het de nieuwe ondernemingen met revolutionaire promoting-methoden. En natuurlijk de nieuwe schrijvers: in poëzie T.S. Eliot, Ezra Pound, William Carlos Williams; op prozagebied Ernest Hemingway, Sherwood Anderson, Scott Fitzgerald, James Joyce, Proust.

De meesten van deze schrijvers verschenen in dat *Little Review,* het tijdschrift dat Margaret Anderson in 1914, zonder geld en zonder ervaring, op 21-jarige leeftijd oprichtte, redigeerde en uitgaf. In dit blad was het wezenlijke van deze periode geconcentreerd: ‘The New’.

In 1930 publiceerde Margaret Anderson het eerste deel van haar (driedelige) autobiografie: *My Thirty Year's War,* waarin ze haar rebelse jeugd en haar ‘beginnings and battles’ als redacteur van de *Little Review* beschrijft.

Geboren in 1893 in Indianapolis, en grootgebracht in een sociaal milieu waar country club-normen bon ton waren, kwam ze tegen deze omgeving in opstand toen ze op het Western College in Oxford, Ohio belandde. Ze pakte haar spullen en ging naar Chicago, in die tijd een centrum van literaire rebellie. Ze wilde vrij zijn. Ze ontdekte dat, in plaats van aarde, water, lucht en vuur, ‘de vier elementen van haar persoonlijk universum’ zich lieten vertalen in ‘muziek, liefde, natuur en ideeën’. Van deze ‘religies’ dreef de eerste haar tot een verwoed en professioneel bespelen van vleugels en de laatste haar bijna tot krankzinnigheid. Het was haar passie

voor praten die haar de *Little Review* deed beginnen.

In maart 1914, in Chicago, verscheen het eerste nummer van dit (literaire) kunsttijdschrift: ‘Making no compromise with the public taste’. Het stond evenwel niet opzichzelf, maar paste qua opzet en inhoud in een omstreeks de eeuwwisseling begonnen traditie van zogenaamde ‘little magazines’ (zo genoemd in navolging van ‘little theatre’), soms ook wel ‘small magazines’ of ‘advance guard’ genoemd.

Wars van elke vorm van commercie, konden dergelijke bladen zich met veel ‘kunst’- en vliegwerk in leven houden - en daarmee óók talloze jonge, veelbelovende, maar financieel zeer riskante schrijvers. In naam van de zeven vrije kunsten, en niet gehinderd door het rode potlood van een redactioneel opperhoofd, publiceerden ze voornamelijk onconventioneel en in vorm experimenteel werk. De gangbare dus verkoopbare mening lapten ze aan hun literaire laars. Het waren forums die totaal nieuwe ideeën binnen literatuur en kunst wilden stimuleren. In de rijen van deze avant-garde liep de *Little Review* voorop - maandelijks, als de financiën het toelieten, jaarlijks als dat niet het geval was.

Bijna alles wat de *Little Review* gedurende de eerste jaren publiceerde was materiaal dat geen ander tijdschrift in en buiten den lande op dat moment geaccepteerd zou hebben: werk van Sherwoord Anderson, wiens Winesburg, Ohio sterk de techniek van de Amerikaanse short novel beïnvloedde. Deze voormalige verffabrikant uit Ohio was, mede door zijn kritiek op de voortschrijdende industrialisatie, voor zijn jonge landgenoten ‘een symbool van Amerika's geestelijke onrust’. Margaret Anderson mocht hem vooral omdat hij óók een hartstochtelijk prater was (en toch géén familie!); verder ook werk van Djuna Barnes, die begon met experimentele toneelstukken en die internationale faam verwierf met haar roman *Nightwood*. Zij zorgde op haar heel eigen manier voor Margaret en Jane, door voor deze ‘two poor things’ de allereerste aardbeien van het seizoen en de laatste oesters van de winter mee te brengen; de poëzie van Rupert Brooke, Arthur Davidson Ficke, die zich bezighield met Engels proza (‘Great prose is great prose - one doesn't talk of new prose’), kritische artikelen over de kubistische literatuur van Gertrude Stein, het anarchisme van Emma Goldman. Mensen die, zonder vaak een cent hiervoor te krijgen, want geld was er eenvoudigweg niet, hun werk afstonden aan het,

naar Margaret Andersons eigen zeggen, ‘beste en interessantste tijdschrift dat ooit was gelanceerd’. En waarin alleen ‘alles wat nieuw en goed was’ gedrukt mocht worden.

Kort na de oprichting van de *Little Review* breidde Margaret haar éénvrouwsredactie uit met een tweede - Jane Heap, die ze beschouwde als ‘the world's best talker’, en met wie ze negen jaar lang ook haar domestieke leven deelde. De voornaamste aantrekkingskracht van deze vrouw school voor Margaret Anderson in haar talent voor konversatie, die ze origineel, goed geïnformeerd en zonder pretenties vond. Jane klaagde wel eens goedmoedig dat Margaret haar als een kemphaan onder haar arm meedroeg, klaar om in elke geschikte ring te worden geworpen - en Margaret zag alléén maar ringen!

Haar relatie met Jane Heap is misschien wel te zien als het beste bewijs van haar afkeer voor conventies. Van kinds af aan wist ze wat ze wilde (en ook wat ze niet wilde), en dat was doorgaans iets anders dan wat ‘men’ van haar verwachtte. Echt moeilijk lijkt ze 't er niet mee te hebben gehad. Zo verklaarde ze eens: ‘My unreality is chiefly this: I have never felt much like a human being. It's a splendid feeling.’ En in een gesprek bekende ze: ‘I've been called “a lovely freak”.’

Ze had, aantrekkelijke vrouw die ze was, geen enkele interesse in wat voor conventionele rol dan ook, en beweerde trots: *‘I am no man's wife, no man's delightful mistress, and I will never, never, never be a mother.’* Het enige wat haar wel interesseerde was het buitengewone, het zeldzame, het afwijkende en vaak ook bizarre. Dit typeert bijvoorbeeld het antwoord dat Upton Sinclair kreeg toen hij naar aanleiding van haar anarchistische artikelenreeks, zijn abonnement opzei:

‘Please cease sending me the *Little Review*’ schreef hij. ‘I no longer understand anything in it, so it no longer interests me.’ Margaret antwoordde: ‘Please cease sending me your socialist paper. I understand everything in it, therefore it no longer interests me.’

Het was een tijd van rebellen, maar bij velen was het te zien dat ze zich meer bezighielden met zich vrij te maken *van* iets dan vrij te zijn *voor* iets. Ik denk dat dit ook gezegd kan worden van de sobere anarchiste Miss Emma Goldman, die in deze jaren een diepe indruk op Margaret Anderson maakte.

Miss Goldman verzette zich hevig tegen wat ze beschouwde als ‘de boeien van de menselijke geest’, maar wat ze nu precies nastreefde werd niet geheel duidelijk, zodat Jane Heap niet geheel ten onrechte haar ‘geografie te vaag’ vond. Margaret hoorde haar eerste lezing en had nog net tijd om ‘letterlijk’ anarchiste te worden, voor het derde nummer van de *Littls Review* van de persen rolde. Haar pleidooi voor de anarchistische ‘religie’ en ideeën van ‘E.G.’ - die beschouwd werd als een monster, een exponent van bommen en vrije liefde - veroorzaakte een verrassend maar bevredigend schandaal. Voor Margaret Anderson was het anarchisme een tijdlang de ideale expressie voor haar ideeën over rechtvaardigheid en haar gepassioneerde zoeken naar ‘vrijheid als vervulling’.

‘Vrijheid-als-vervulling’ was volgens haar te vinden in de ‘Kunst als expressie’, de schilderkunst, poëzie, muziek als individuele uitingen van ‘the creative mind’ van de kunstenaar. Ze beschouwde de *Little Review* als ‘a crusade which would prove, the superiority of the artist's mind over the intellectual mind’. Intellectuelen hadden enkele ‘meningen’ maar geen ‘point of view’. In haar ogen waren intellectuelen zelfs ‘so articulate that you wonder if their words reflect their thoughts’. Voor haar hadden alleen kunstenaars ideeën ... en dan nog alleen de hele goeie. Mocht het echter toch nog gebeuren dat ze het artistieke aanbod van de door haar zo beminde kunstenaars te pover vond, dan aarzelde ze niet een vierenzestig pagina's tellend blanco nummer uit te brengen, met de mededeling dat er op dat moment geen kunst voorhanden was, publikatie waardig.

Maar ook in de kunst vond ze die vrijheid niet - ze vond echter wel wat anders - uitdrukkingen van vitaliteit: de zangkunst van Mary Garden, de schilderkunst van Joseph Stella, de experimenten van James Joyce, de kritische aantekeningen van Ezra Pound ... in New York! In 1917 besloten ze de redactie naar New York te verplaatsen, om daar de *Little Review* de internationale allure te geven die nodig was om haar positie (nog) toonaangevender te maken. Of zoals Margaret Anderson het zelf uitdrukte: ‘It was time to touch the greatest city of America.’

De zes New Yorkse jaren stonden in het teken van financieel overleven. Gebrek aan geld bedreigde elke maand het voortbestaan van het blad. Vele adverteerders waren door het anarchistische

waas dat er omheen hing afgeschrikt. Slechts met de steun van vele kunstminnende vrienden lukte het toch steeds weer om een nummer uit te brengen (het blad was hun beiden zo dierbaar, dat ze soms, met niets anders in huis dan een zak meel, ‘for art's sake’, drie dagen koekjes aten). Maar overleven deden ze, al was het alleen al, naar Jane's zeggen, doordat Margaret eruit zag alsof ze wél geld had. Wel werd met het duidelijker en interessanter worden van de *Little Review* in deze periode haar abonneebestand steeds minder indrukwekkend. Het was blijkbaar makkelijker een publiek te vinden voor idealen dan voor ideeën.

Het belangrijkste werk dat Margaret Anderson in de *Little Review* publiceerde werd haar opgestuurd door Ezra Pound, die in 1914 overzees redacteur in Londen was geworden. ‘The epoch's supreme articulation’, noemde ze het, en ze bedoelde daarmee *Ulysses,* geschreven door de Ierse dichter en romanschrijver James Joyce. In 1904 begon Joyce aan *Ulysses,* die tussen 1918 en 1920, drie jaar lang in maandelijkse afleveringen in de *Little Review* werd gepubliceerd. In dit boek, waar hij zeven jaar aan werkte, stelde hij zich ten doel het leven in zijn totaliteit uit te beelden in de gebeurtenissen van één enkele dag in Dublin, de 16e juni 1904 (de dag waarop hij verliefd werd op Nora Bernacle, zijn vrouw). Op onnavolgbare wijze verrijkte Joyce met deze roman de literaire techniek en maakte zichzelf tot een onontkoombaar element in het literaire klimaat van de twintiger en dertiger jaren, een faktor waarmee rekening moest worden gehouden, zelfs als zijn werk werd verworpen. En dat gebeurde! Maar liefst vier keer werden afleveringen van ‘het literaire meesterwerk van onze eeuw’ op bevel van het ‘United States Post Office’ verbrand, vanwege beweerde obsceniteit. (‘This is the second time I have had the pleasure of being burnt while on earth’ (namelijk de eerste uitgave van de *Dubliners,* S.V.) zei Joyce, ‘so that I hope I shall pass through the fires of purgatory as quickly as my patron S. Aloysius’).

Maandenlang - of liever gezegd jarenlang - kregen Margaret Anderson en Jane Heap een minimale respons van 's werelds intellectuelen over het meesterwerk. Niet één keer konden ze bijvoorbeeld enige publiciteit over *Ulysses* in de *New York Times* geplaatst krijgen. ‘Leveranciers van wellustige literatuur’ kregen ze als betiteling van dit respectabele blad; door de *Herald Tribune* werden ze volkomen genegeerd. Het kwam zelfs zover dat ze op

een dag een aanklager en de drie rechters van het ‘Federal Court’ in New York (waarvan er twee tijdens het proces in slaap vielen!) tevergeefs ervan probeerden te overtuigen dat James Joyce's *Ulysses* ‘the literary masterpiece of our generation’ was. De tijd zou het inderdaad uitwijzen, maar in 1918 werden ze berecht en schuldig bevonden aan het drukken van ‘obscene literatuur’ - capable of corrupting young girls (sic.).

Tegen het naderen van de tiende verjaardag van de *Little Review* besloten ze de redactie andermaal te verplaatsen, nu naar Parijs, na New York en Londen de plaats waar de meest interessante en artistiek getinte coterie zat.

Mei 1923 was een van die lentes dat Tout Paris er was: Jean Cocteaus *Les Mariés de la Tour Eiffel* werd voor 't eerst opgevoerd, met kostuums van Jean Victor Hugo. Stravinsky bracht zijn *Noces* met het Russisch Ballet. Milhaud, Auric, Poulenc en Marcelle Meyer bespeelden vier piano's tegelijk. Het Russisch Ballet had een nieuw gordijn - twee meer dan levensgrote rennende vrouwen - gemaakt door Picasso. Picasso zelf zat in Diaghilevs loge, vastbesloten zonder avondkledij te worden gesignaleerd.

Satie barstte bij één van zijn voorstellingen in tranen uit omdat zijn ballet (dekor van Picasso) minder applaus kreeg dan anders. James Joyce was te vinden bij alle concertuitvoeringen - ook de slechte. Juan Gris maakte prachtige poppen. Gertrude Stein kocht André Masson, Man Ray fotografeerde surrealistische tafrelen. In de *Boeuf-sur-le-Toit* (zo genoemd door Cocteau) speelde een negersaxofonist, men begon de Amerikaanse jazz te ontdekken. De Dadaïsten gaven voorstellingen in het Théâtre Michel, die zo succesvol uit de hand liepen dat André Breton iemands arm brak. Ezra Pound maakte een opera van Villon's gedichten en liet deze zingen in de oude Salle Pleyel (waar lang geleden Chopin flauwviel).

Iedereen was in Parijs, ‘that place of personal freedom’, ook Ernest Hemingway. Hij was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de ‘Lost Generation’, een groep gedesillusioneerde Amerikaanse ‘twintigers’ (zoals Scott Fitzgerald, Thomas Wolfe) die tussen het einde van de Eerste Wereldoorlog en de crisis van 1929 een soort Amerikaanse schrijversenclave in Parijs vormden en daar rebelleerden tegen de vooroorlogse idealen en waarden.

Margaret Anderson (Foto: Victor Georg)

Jane Heap (Foto: Berenice Abbott)

De *Little Review* was er als eerste bij om zijn werk te drukken. En ook andere (Franse) rebellen: Louis Aragon, André Breton, Paul Eluard, de dichter-romancier-toneelschrijver-schilder-teke-naar-cineast-criticus en librettist, kortom Jean Cocteau, en de invloedrijke André Gide, wiens persoonlijke confessies in zijn *Si le grain ne meurt* een schandaal teweegbrachten.

In 1924, tien jaar oud, vervulde de *Little Review* nog steeds haar functie als ‘the art magazine read by those who write the others’. Margaret Anderson vond echter dat haar bestaan in deze jaren teveel het karakter van een poolexpeditie had aangenomen en doet het tijdschrift over aan Jane Heap. Deze zet tot 1927 het blad alleen voort, weer terug in New York.

Ze maakte de *Little Review* de Amerikaanse spreekbuis van alle nieuwe kunststromingen die de moderne tijd sindsdien voort zou brengen, van de Duitse expressionisten en de Russische constructivisten tot de Franse surrealisten. Ze opende een Little Review Gallery op 66 Fifth Avenue waar de schilderijen, sculpturen, constructies en machinerieën van deze groepen tentoon werden gesteld. In 1926 organiseerde ze een ‘International Theatre Exposition’, waar voor 't eerst in Amerika Russische constructivistische decors werden getoond. In 1927 bracht ze een ‘Machine-Age

show' - moderne kunst in combinatie met machines en kunstnijverheid, de allereerste expositie in haar soort.

In 1929, vijftien jaar nadat de *Little Review* was gelanceerd als tijdschrift, waarin Margaret Anderson haar akties kon vastleggen, besloot ze, samen met Jane Heap, het blad tot een einde te brengen. Ze realiseerde zich dat de 'conversatie' aan het verflauwen was en dat 'haar missie was voltooid; moderne kunst was "gearriveerd", alles wat de literaire wereld de eerstvolgende honderd jaar zou produceren was: herhaling'.

Bronnen

- Anderson, Margaret. *The autobiography*. New York, Horizon, 1969. 3 dln.

1. *My thirty years' war; beginnings and battles to 1930*. 278 blz. (Prijs *ƒ* 31,20)
2. *The fiery fountains; continuation and crisis to 1950*. 242 blz. (Prijs *ƒ* 26,35)
3. *The strange necessity; resolutions and remiscence to 1969*. 223 blz. (Prijs *ƒ* 23,25)

In het eerste deel beschrijft Margaret Anderson voornamelijk haar problemen en triomfen als uitgeefster van *The Little Review*. Deel twee en drie geven een uitgebreide levensbeschrijving van deze dynamische dame, en portretteren de talrijke schrijvers met wie ze door haar werk in aanraking kwam.

- Rule, Jane

Lesbian images. London, Davies, 1976. 246 blz. (Prijs, pocketeditie, *ƒ* 7,50)

Na een historisch overzicht van de algemene opinie over homosexualiteit bij de vrouw, wordt ingegaan op het werk van een twaalftal 20-eeuwse schrijfsters, onder wie Margaret Anderson (blz. 147-156).

- Cowley, Malcolm. *Exile's Return; A literary odyssey of the 1920s*. New York, Penguin Books, 1962 (1976). 322 blz.

Hanneke van Buuren

‘the first time I saw your face’

voorbij de laatste lijn was heel het veld nog wit
daar werd in alle eeuwigheid nog nooit een kleur geboren
maagdelijk en onaangevreten
hing er een koude maan
de laatste maand vóór jouw in mijn bestaan

maar nu: ik kom, ik kom, een enkel uur
dringt zich nog tussen dat en dit
jouw diepe grondtoon fluit hoog in mijn oren
al bijna te verstaan

o liefde o ontbinding in faktoren
verlangen om als los zand te vergaan
vergeten alle kou vergeten
om opgelost en liefdespuur
zeilend langs jouw kim te gaan
als honinggouden maan

Ingeborg Oderwald

volgde lessen aan de Rietveldakademie en studeerde psychologie te Amsterdam. Solo-tentoonstellingen o.a. in Den Haag, Amsterdam, Arnhem en Amstelveen. Groepstentoonstellingen in Amsterdam, Amstelveen en Berlijn. In 1978 literaire prijs voor proza van de V.V.A.O. *voor de novelle* Nellie. *Schildert, tekent, etst en schrijft. Heeft een atelier in Amstelveen*.

Mijn hemd en Beatrice

De meesten zijn er niet vandaag. Dat komt door het warme weer. Ze wilden liever naar Zandvoort dan hier in de hete werkplaats werken. Of heet? Nee, echt heet is het niet, de ramen staan open en de kastanje zorgt voor schaduw op het dak. Alleen Diana en ik zijn er. Beatrice is er ook natuurlijk - die heeft de centen hard nodig. Als ze bij ons geen geld verdient vandaag kan ze helemaal niet naar het strand deze week. De akademie heeft vakantie en dan verdienen modellen niets - die worden niet doorbetaald - zo is dat nu eenmaal.

Wel rustig werken zo met z'n tweeën, we hoeven elkaar niet te verdringen om een plaatsje. Diana is stil en verlegen, haar roodharig kopje knikt instemmend en opgelucht als ik de standen en tijden regel. Heel lange standen maak ik ervan, 't is veel te warm om snel en nerveus te tekenen.

Ze is vaker bij ons geweest, Beatrice. Dat was voor mij wel even wennen in het begin, ik vond haar niet zo fijn om naar te werken. Ik begreep haar lijf niet, dat weelderige bleke lijf met de grote borsten en de brede heupen, de kleine weke mond en de zwaar aangeblauwde ogen onder een vracht donkere pijpekrullen. En ook lager kleine rommelige pijpekrulletjes. Nu ben ik echter vertrouwd met haar vorm en haar manier van stilstaan en bewegen. Ze is goed in haar vak, Beatrice, en niet al te gauw moe.

We pauzeren, drinken koffie en praten wat. Moeizaam, want Diana zwijgt en Beatrice mengt haar Nederlands met Frans. Dan gaan we weer aan het werk tot Diana opstapt. Ze moet eerder weg, ik weet niet waarom, het interesseert me ook niet. Nu heb ik nog een uur lang Beatrice helemaal voor mij alleen. Ik heb het warm. Mijn hemdje en mijn katoenen broek kleven aan mijn vochtige vel, maar het kan me niet schelen, want er komt ritme in mijn handen.

Terwijl Beatrice half te slapen ligt in de kussens - ze trekt haar benen op en vouwt haar arm achter haar hoofd - terwijl Beatrice daar ligt met haar brede zitvlak naar mij gekeerd, schuif ik mijn papier opzij en pak een geprepareerd zinken plaatje om op te etsen. Van mijn kroontjespen breek ik één puntje af - zo heb ik

een lekker verend naaldje, niet zo stijf als de stalen naalden - en ik laat mijn hand dansen over het zink, kriebelen, krassen en krullen om alles, alles er op te krijgen: de kussens, de pijpekrullen, de dichte ogen, de borsten, de bleke schouders, de voeten met de kleine geverfde tenen, het perzikje tussen de billen - en het wordt een chaos van lijntjes en streepjes en ik zet nog méér streepjes en er komt orde in de chaos, er komt helderheid. Nu moet ik oppassen, niet teveel meer kriebelen en strepen, want als de tekening op de plaat al te duidelijk wordt dan gaat hij dood, dan verstart het leven. Na voorzichtig hier en daar een lijntje erbij, na met wat vernis een storend streepje weggewerkt te hebben, zet ik mijn plaat behoedzaam op een veilige plek neer opdat de waslaag niet beschadigen zal.

‘He, Beatrice,’ zeg ik nu ik weer tijd heb om op haar te letten, ‘slaap je? Dormez-vous? Word wakker meisje, 't werk is gedaan voor vandaag.’

Beatrice rekt zich behaaglijk uit, trekt alle spieren recht na het lange liggen en ik draai me om, om mijn handen te wassen.

Om mijn handen te wassen, jawel, maar ook omdat ik opeens besef dat ik alleen met een naakte levende vrouw ben in de werkplaats. Ik geneer me om naar haar te kijken nu het geen funktie meer heeft, ik kan niet meer ontkennen, dat zij niet alleen een boeiende vorm maar evenzeer een mens van vlees en bloed is.

‘Heb je zin in een boterhammetje, en ik heb ook karnemelk,’ zeg ik over mijn schouder, terwijl Beatrice haar kleren aandoet: een lange rok en een wollen truitje, hoe verzint ze het met dit weer!

De werkplaats ligt aan het eind van een smal doodlopend straatje dat vroeger ‘het schoolstraatje’ heette. Toen was de werkplaats nog de dorpsschool en was het parkeerterrein ernaast nog speelplaats. Maar de grote kerk tegenover de school is nog steeds de dorpskerk en het gras met rozenperk ervóór is nog steeds gras met rozen. Daar gaan wij zitten in de zon met brood en kaas en karnemelk - als dat op is gaan we liggen - en ik vind het lekker in de zon maar Beatrice die heeft het warm, veel te warm in haar lange rok en wollen trui. Haar gezicht is rood opgeblazen en ik kan haar geur ruiken - warme lijfelijkheid en scherp parfum. Ik trek mijn katoenen hemmetje, waaronder ik een donkerblauwe beha draag - en wie daar in dat stille hete dorp zou zich storen

aan die keurig-blauwe beha, die bijna niets hoeft te verbergen - ik trek dat hemmetje uit en geef het Beatrice. Beatrice neemt gelijk de resten van ons maal mee als ze zich binnen gaat verkleden.

Dat is wel een gek gezicht: mijn eigen naïeve vaalblauwe kleine hemd over de bleke wulpse vormen van Beatrice. Ik word er draaierig van als ik naar haar kijk - vertrouwd is ze zo en toch heel vreemd - of is het de warmte die me duizelig maakt? Of is het Beatrice's gepraat dat als een beekje over mij heen kabbelt? Ik lig daar maar en luister, luister met mijn oren, maar vooral ook met mijn ogen. Ik zie de woorden van haar kleine dikke lipjes rollen, haar neus bewegen, en, oh, die ogen, die blauwe ogen, die grote blauw geverfde ogen, hetzelfde blauw als mijn verschoten hemd! Wat zal ik Zandvoort zoeken als ik hier bij de kerk in het gras kan liggen en al die frans-nederlandse woordjes over me heen kan laten rollen. Oh, en de verhalen die ze vertelt, zachtjes, want ze ligt zo dichtbij. Ik hoor ze wel die verhalen, maar ze zijn me zo vreemd, zo ver. Ze komen uit een hele andere wereld dan die van zon en gras en rozen. En ja, ik heb ze meer gehoord - of gelezen misschien - 't lijkt net of ik ze ken, of ze uit een boek komen. Beatrice vertelt me haar leven, een heel treurig leven voor een meisje met zwarte pijpekrullen en grote geblauwde ogen - zou het waar zijn of heeft ze het 's avonds in bed bij elkaar gefantaseerd? Weeskind - strenge stiefmoeder - ondeugende stiefvader - barse nonnenschool - lelijke plagende kinderen - ongelukkige broer en dat allemaal daar in dat verre Frankrijk. En dan die jongen die haar mee naar Nederland troont en haar dan verlaat. Maar oh, ze wil niet terug, nee niet meer naar Frankrijk toe waar alles droef en boos is. Het verhaal gaat verder maar speelt nu in Amsterdam. Hoe verdien je daar de kost als je de taal niet spreekt? Hoe doe je dat als meisje verlaten door je vriend? De akademies daar kan ze goed terecht, dat gaat nu heel aardig lopen en dat verdient ook redelijk. En dan poseren, zoals bij ons, dat brengt niet zoveel op, maar toch.

Ook bij mensen privé staat ze model en dan komen weer de verhalen los: de fotograaf die helemaal niet fotograferen wou - de smeerlap - voor fotografen staat ze niet meer en de schilder die wel schilderen wou, een heel groot doek. ‘Wacht,’ zegt ze en toont me een foto van het schilderwerk: een landschap met een magere

blote vrouw de armen wanhopig in de lucht - een magere versie van Beatrice's weelde. ‘'t Stelt de honger en ellende in de wereld voor,’ vertelt Beatrice enthousiast. ‘'t Was heel vermoeiend staan zo met mijn armen, maar 't was zo'n lieve oude man. Alleen zijn vrouw, die was gek, die was zó jaloers en toen kon ik niet meer komen, door die vrouw!’ Dan geeft ze me nog andere foto's in de hand van vakanties, van vrienden en vriendinnen en ik zie het allemaal heerlijk rozig aan. ‘Eén vriendin van me,’ vertelt ze en ze kruipt vertrouwelijk bij me, ‘één vriendin, die daar op de foto, die was eh, die gaf om meisjes.’ Een schok gaat door me heen, opeens ben ik minder sloom, een rood alarmlampje begint te branden in mijn achterhoofd. ‘Maar dat was niet zo hoor,’ gaat ze verder, ‘nee, dat dacht ze alleen maar dat ze van meisjes hield. En ik heb toen eerst net gedaan of ik ook zo was - ja - ik heb met haar gedanst en haar gezoend en zo, maar dat deed ik om haar te genezen om haar te laten zien dat het niet zo was en later toen ging ze met een jongen.’ Stralend lief kijkt ze mij aan. Of verbeeld ik mij dat? Oh al dat bleke warme geurige vlees daar in mijn hemdje. Wat moet ik? Wat wil ze?

‘Hier woon ik,’ zegt Beatrice. Ze geeft me weer een foto en haar bovenarm raakt de mijne. ‘Kom je eens langs? Ik ben vaak alleen thuis 's avonds, wacht ik schrijf mijn adres voor je op.’

‘Misschien,’ zeg ik kortaf, ‘als ik eens tijd heb, ik heb het erg druk weet je, met etsen en zo - ik ga nou ook maar weer eens aan de slag.’

Ik sta op, ril even in de zon en loop naar de werkplaats.

Binnen krijg ik mijn hemdje terug. Beatrice hult zich weer in wol. ‘Je komt, je komt toch?’ zegt ze bij het weggaan en legt een warme vochtige hand op mijn arm. ‘Ja, nee, ik weet niet,’ stotter ik. Ik kijk haar na door het raam, dan loop ik naar de kraan en laat water in de spoelbak lopen. Ik pak mijn hemd op en sla het een paar keer flink door het water heen en weer. Dan wring ik het uit en leg het buiten op het grasveld te drogen. Het lijkt in de werkplaats niet meer zo heet als eerst, ik huiver en voel me klam en nat. Ik leg het etsplaatje op de tafel en bekijk het heel nauwkeurig, dan neem ik vernis en een penseeltje en bedek de randen. Voorzichtig pak ik de plaat op en leg hem omgekeerd op een doosje. Nu ga ik de achterkant met een laagje vernis bedekken. Laten

drogen en het morgen bijten in salpeterzuur, neem ik me voor, 't zou best eens, oh ja, 't kan best een hele goeie worden als ik maar goed oplet bij het bijten. Dan golft bitterheid door me heen: die Beatrice! Natuurlijk weet ze het van de vrouwen, dat ik gevoelig ben voor vrouwen, dat proeft ze aan me. Maar wat wil ze van me? Me verleiden? Met me vrijen? Een vrouw zoals ik? Ik ben misschien wel dubbel zo oud als zij! Nou da's overdreven, anderhalf keer (reken ik snel uit). En zij zou mij willen? - Oh nee nee, daar stink ik niet in, niet deze keer, niet meer, da's me te vaak gebeurd, nee Beatrice dan moet je vroeger opstaan meid (mopper ik in mezelf). Ach, denk ik kwaad, misschien mist ze mij nog als mooi verhaal bij haar verzameling verhalen: ‘geile lesbienne wenend bij Beatrice op de stoep’. Weer moet ik rillen. Ik drink een slok water en maak mijn gezicht en polsen nat. Ik haal mijn inmiddels droge hemd van het gras en fiets naar huis. Morgen verder werken.

De volgende dag schijnt de zon net zo vrolijk, 't belooft een lange hete zomer te worden. Ik fiets naar de oude school, langzaam want ook in mijn luchtige hemdje heb ik het nog warm.

Voorzichtig giet ik het zuur in de bak - het hoeft niet zo sterk te zijn bij deze hitte - en leg mijn droge plaat erin. Dan ga ik koffie maken en dan even kijken of het goed bijt - en dan wachten, koffie drinken en weer kijken. Uit het zuur halen, afspoelen, drogen tussen een krant, enkele delen met vernis afdekken, weer in de bak leggen, wachten. Fijne belletjes kleven aan de lijntjes van de tekening, ik veeg ze weg met een vogelveertje, dan weer wachten, kijken, wachten, eruit halen, spoelen, tussen de krant drogen, delen afdekken, in het zuur, wachten en zo voort en zo voort.

Maar nu! Nu gaat hij er definitief uit. Spoelen en dan komt het spannendste moment. ‘Het uur der waarheid,’ fluister ik tegen mezelf, ‘het uur der waarheid dat komt nu.’ Ik verwijder de overgebleven was met peut en spiritus en ...? Ik bekijk de gebeten lijnen in het zink - vreugde - 't ziet er goed uit zo - geen zwakke plekken - goed van verhouding, van donker en licht. Dan houd ik de plaat voor de spiegel, dat geeft nog een beter idee van de uiteindelijke afdruk - spiegelbeeld.

Drukken op zo'n warme dag is geen sinecure. Ik bezit geen ets-

oven en moet de gaskachel aansteken om mijn plaat te warmen. Maar alla, niet zeuren, je moet iets over hebben voor de kunst. Dus steek ik ferm de kachel aan, maak papier vochtig en stel de etspers. Dan smeer ik inkt op de plaat in een dikke laag die ik er daarna weer omzichtig ga afhalen, een tijdrovend en warm werkje boven de kachel. Aldra loopt het zweet mij langs de wangen, in de nek, tussen de borsten en over mijn rug en benen - als een stoker op een schip in de Rode Zee voel ik me. Het plaatje is nu goed afgeslagen, de inkt ligt er niet meer op, die zit alleen nog maar in de gebeten lijnen. Ik leg het op de pers, doe er een vel vochtig papier op, dek het toe met vilt en nu draaien maar, heel gelijkmatig en kalm anders komen er strepen op het papier.

En nu ... ‘hij is goed, ja werkelijk, hij is geweldig,’ roep ik, ‘da's eindelijk weer eens een geslaagde ets,’ en ik vlei de afdruk op de grond, sta hem nog even te bekijken en ga dan weer naar de kachel om de plaat opnieuw in te inkten.

Maar ik inkt niet. Ik sta daar maar boven de kachel gebogen, warm en nat. Ik herinner me iets, ik moet ergens aan denken - aan Beatrice moet ik denken - en ik was haar al vergeten, was haar al helemaal kwijt. Maar nu stormt haar hele warme sensuele lijfelijkheid op me af. Weerloos ben ik, ze omvat me, ze dringt in me, ik beleef haar zo heftig of ze er werkelijk met me was. ‘Oh Beatrice, oh Beatrice toch,’ kreun ik. Ja ik meen haar zelfs te kunnen ruiken. Heel dat wonderlijk fascinerende mengsel van lijfen parfumlucht geurt om me heen. Ik snuf en snuf nog eens, ik ruik haar echt merk ik verwonderd. Dan houd ik mijn stomende warme hemd bij mijn neus. Dat is het! Beatrice is in mijn hemd gevaren! Haar warme geurige lijf heeft zich in mijn hemd genesteld en nu dampt het eruit. ‘Vanavond maar in de was doen,’ zeg ik hardop tegen mezelf.

Dan werk ik verder en maak nog vijf hele mooie afdrukken van mijn zinken plaat.

Wislawa Szymborska

De rijkdommen van de hedendaagse Poolse poëzie blijven het Nederlandstalige publiek praktisch onthouden omwille van de bijzonder moeilijke taalbarrière. Nochtans is een kennismaking met een aantal belangrijke vertegenwoordigers van een lyriek, geboren uit het puin van een duivelse nazi-bezetting, die zich in het 'Grosse Ostplan' tot doel gesteld had na het joodse volk ook alle Slavische volkeren uit te roeien een dwingende noodzaak.

Enkele dichters die het inferno overleefd hadden zochten aansluiting bij de bewegingen, waaruit ze voor de Tweede Wereldoorlog gegroeid waren, met dien verstande echter dat ook voor hen, met name Julian Przybos, Mieczyslaw Jastrun, Wladyslaw Broniewski, Konstanty Ildefons Galczynski en anderen de wereld zo grondig veranderd was dat elke terugkeer naar de steden van hun jeugd uitgesloten bleek.

Tegelijkertijd meldde zich reeds de debuterende generatie, heel dikwijls nog tastend en onzeker maar met een enorme levenshonger en met een paar uitschietende talenten als daar zijn: Wislawa Szymborska, Tadeusz Rozewicz en Zbigniew Herbert. Intussen is er reeds een tweede en een derde generatie na-oorlogse Poolse dichters aangetreden die - over het algemeen weinig beinvloed door Westerse voorbeelden - een eigen dichterlijke wereld opgebouwd hebben die verdient uit zijn beperkt taalgebied gehaald te worden.

Een uitstekende kennismaking met de na-oorlogse Poolse poëzie is de lectuur van enkele verzen van Wislawa Szymborska, een van de meest getalenteerde dichteressen die Polen op dit ogenblik kent. De poëzie van Szymborska beweegt zich tussen een geëngageerde tederheid en een geraffineerd intellectualisme, tussen een eenvoudige maar elegante dictie en een rijke humoristische verbeelding, waarbij dat alles gezien moet worden in het kader van een bijna ziekelijke beschrijvingsdrang, gekoppeld aan een afkeer voor het autobiografisch detail.

Geboren 1923 te Provent-Brun (provincie Poznan), studeerde Wislawa Szymborska Slavische talen en sociologie aan de Jagelonse universiteit te Krakau. Haar debuut in 1945 met het gedicht 'ik zoek het woord', verschenen in de culturele bijdrage 'De Strijd' (Walka) van het 'Pools Dagblad' (Dziennik Polski) wekte niet

alleen de belangstelling van de generatie die het in Auschwitz culminerende fascisme overleefd had, maar betekende voor vele jongeren een soort van programma en tegelijkertijd een slogan. Ook al moeten we hier dadelijk aan toevoegen dat Szymborska nooit school gemaakt heeft en dat zij zulks omwille van haar eigenwillige toon waarschijnlijk ook nooit zal doen.

Nochtans is zij vanaf haar debuut tot op heden 'de eerste onder de Poolse lyrische schrijvers'. Deze scepter van het primaat wordt haar door allen toegekend: zowel door dichters als door critici, aldus Julian Przybos in het tijdschrift 'Poezja'. En Sandauer definieerde in het 'Literaire Maandblad' de kunst van deze schrijfster als volgt: 'het schijnt alsof haar poëzie tussen de twee vleugels van onze literatuur de juiste maat gevonden heeft. Zij is noch traditioneel moraliserend noch avantgardistisch artistiek: zij is eenvoudig-volmaakt'. Waaraan Zbigniew Bienkowski in 'Kultura' nog toevoegde: 'als zou bij Szymborska met elk gedicht alles opnieuw beginnen. De wereld, het zijn en het niet-zijn, het weten en de intuïtie, de blinde onwetendheid van het lot en het stralende bewustzijn van het geluk. Wij allen, zowel vrienden van de lyriek als zij die er afkerig tegenover staan weten dat de gedichten van Szymborska fascineren. Waarmee ... ze de banale waarheid de kracht van het paradoxon heeft gegeven'.

Sedert 1953 werd Szymborska als recensente voor het weekblad 'Literair Leven' ('Zycie Literackie') te Krakau.

Wat wij het meest bij Szymborska bewonderen en waarderen is haar positieve ingesteldheid tegenover de natuur en de levensfuncties, een ingesteldheid die haar persoonlijke sterkte geeft om haar ongeloof in het menselijk tekort te compenseren en zelfs draaglijk te maken.

Een tiental dunne bandjes poëzie hebben Szymborska tot op heden niet alleen nationale roem maar ook erkenning in een aantal andere Slavische landen en in de Bondsrepubliek Duitsland bezorgd. Haar carrière is echter nog lang niet ten einde; er bestaat alle reden toe om haar samen met Tadeusz Rozewicz en Zbigniew Herbert tot de grote vernieuwende krachten van de na-oorlogse poëzie te rekenen, die ook in de loop van de volgende jaren zowel formeel als op het stuk van hun levensfilosofie en wereldconceptie sterk zullen blijven doorwerken.

Wladyslwa Majewska

Ik zoek het woord

Uit Korea

Die jongen heeft men de ogen uitgestoken. De ogen uitgestoken.
Omdat zijn ogen kwaad keken en omdat het spleetogen waren.
Laat voor hem de dag en de nacht hetzelfde zijn -
lachte de luitenant zelf het luidst van allen,
eigenhandig stopte hij de dader een paar dollars in de hand,
en dan veegde hij zich de haren uit de ogen,
om te zien, hoe de jongen wegging
met zijn armen in het rond kijkend.

In mei van het jaar vijfenveertig
nam ik veel te snel afscheid van de haat,
hem plaatsend onder de herinneringen
uit de tijd van verschrikking en verkrachting en eerloosheid.
Vandaag maak ik mij opnieuw voor hem klaar.
Zijn gloed is en blijft mij nodig.
En hem en ook u ben ik dankbaar -
luitenant, eerloze spotvogel.

Hongerkamp bij Jaslo

Schrijf het. Schrijf. Met gewone inkt
op gewoon papier: eten heeft men hen niet gegeven,
allen kwamen van honger om. Allen. Hoeveel?
Dat is een grote weide. Hoeveel gras
bleef er voor ieder van hen? Schrijf: ik weet het niet.
De geschiedenis rondde de geraamtes naar nul af.
Duizend en een is nog steeds duizend.
Die ene, alsof hij er niet was:
vrucht der verbeelding, lege wieg,
handboek open voor niemand,
wind, die lacht, krijst en in kracht toeneemt,
trappen van leegte leiden naar de tuin,
plaats voor niemand in de lijn.

Wij zijn op deze weide, waar het woord is vlees geworden.
En zij zwijgt als een gekochte getuige.
In de zon. Groen. Daar ligt het bos
hout om te kauwen, om te drinken vanonder de bast -
een portie landschap voor de hele dag,
zolang men niet blind wordt. Hoog boven een vogel,
die over hun lippen zijn schaduw laat schuiven
met vette vleugels. Hun ingevallen kaken openden zich,
en zij klappertandden.

's Nachts aan de hemel schitterde de sikkel
en sneed gedroomde broden.
Uit verkleurde ikonen kwamen handen aangevlogen
en hielden lege kelken omsloten.

Hangend in prikkeldraad
wiegt een mens heen en weer.
Gezongen met aarde in de mond. Het prachtige lied
dat de oorlog iemand recht in het hart raakt.
Schrijf welke stilte hier.
Ja.

Museum

Er zijn borden, maar er is geen honger.
Er zijn ringen, maar er is geen wederliefde
sedert tenminste driehonderd jaar.

Er is een waaier - waar zijn de kleuren der verhitte wangen?
Er zijn zwaarden - waar bleef de toorn?
En de luit trilt zelfs niet na over het grijze uur.

Bij gebrek aan eeuwigheid werden
tienduizend oude voorwerpen verzameld.
Een mosbegroeide bode sluimert zoet
zijn snor neerhangend op een uitstalkast.

Metalen, klei, vogelvederen
triomferen stilletjes in de tijd.
Slechts de naald van een lachende Egyptische giechelt.

De kroon overleefde het hoofd.
De hand verloor tegen de handschoen.
De rechterschoen overwon de voet.

Wat mij betreft, ik leef, geloof me vrij.
Mijn wedloop met mijn kleed duurt voort.
Maar welk een verzet levert het!
En hoezeer zou het willen overleven!

Vrouwen van Rubens

Walkuren, vrouwelijke fauna
als het gedonder van tonnen naakt.
Zij nestelen zich in omgewoelde bedden,
zij slapen met monden open om te kraaien.
Hun oogappels hebben zich naar binnen gekeerd
en dringen door tot de kern der klieren,
waaruit gist in het bloed lekt.

Dochters van barok. Rijst deeg in de trog,
baden stomen, wijnen kleuren zich diep,
aan de hemel galopperen biggetjes van wolken,
trompetten blazen fysiek alarm.
O in de oven gezwollene, o mateloze,
en door het wegwerpen der kleren verdubbelde,
en door de geweldige poses verdriedubbelde
vette liefdesgerechten.

Hun magere zusters waren vroeger opgestaan,
vooraleer het volle daglicht op het beeld viel.
En niemand zag, hoe zij in ganzepas
over de ongeverfde zijde van het doek wegslopen.

Bannelingen van de stijl. Afgetelde ribben,
vogelnatuur van voeten en handen.
Met hoogopgetrokken schouderbladen proberen zij weg te vliegen.

De dertiende eeuw zou hen een zilveren achtergrond gegeven hebben.
De twintigste - zou het zilveren scherm gegeven hebben.
De zeventiende had niets voor platborstigen.

Want zelfs de hemel is gewelfd,
als de welvingen van de engelen en god -
Phoebos met zijn snor, die op een zwetend
ros de ziedende alkoven binnenrijdt.

De twee apen van Bruegel

Zo ziet mijn grote eindexamendroom eruit:
in de raamopening zitten twee apen met een ketting vastgeklonken,
achter het raam fladdert de hemel
en baadt zich de zee

Over de geschiedenis der mensheid word ik ondervraagd.
Ik stotter en ploeter voort

De aap die naar mij staart, hoort ironisch toe,
de andere sluimert schijnbaar -
maar wanneer na de vraag het stilzwijgen invalt,
zegt hij mij het antwoord voor
met een zacht ketengerinkel

Vietnam

Vrouw, hoe heet je? - Ik weet het niet.
Wanneer ben je geboren, waar kom je vandaan? - Ik weet het niet.
Waarom heb je een hol in de grond gegraven? - Ik weet het niet.
Sedert wanneer zit je hier verdoken? - Ik weet het niet.
Waarom heb je mij in de wijsvinger gebeten? - Ik weet het niet.
Weet je, dat we jou geen kwaad zullen doen? - Ik weet het niet.
Aan wiens kant sta je? - Ik weet het niet.
Het is nu oorlog, je moet kiezen. - Ik weet het niet.
Of jouw dorp nog bestaat? - Ik weet het niet.
Zijn dat jouw twee kinderen? - Ja.

Aankomst

Deze lente kwamen de vogels weer te vroeg terug.
Verheug je, verstand, ook het instinct vergist zich.
Vergaapt zich, overziet iets - en reeds vallen zij in de sneeuw,
en komen jammerlijk om, verkommeren ongezien
de bouw van hun kelen en van hun kleine klauwtjes
van hun eerlijk kraakbeen en van hun welbewuste zwemvliezen,
de samenvloeiing van hun hart, het labirint der darmen
de beuken der ribben en ruggewervels als prachtige kamersuites,
de veren, een paviljoen in het museum van alle handwerk waard
en een snavel van monnikengeduld.

Dit is geen klaagzang, dit is alleen de verontwaardiging,
dat een engel uit echt eiwit,
een springintveld in klieren met liederen over liederen,
alleen in de lucht, ongeteld in de hand,
huidweefsel over huidweefsel verenigd tot gemeenschap
van tijd en ruimte als een klassiek toneelstuk
van kleurrijke vleugels -
valt en zich neervlijt naast de steen,
die op zijn archaïsche en ruw-landelijke wijze
naar het leven kijkt als naar een onderbroken repetitie.

Kino-uitgang

Beefden dromen op het witte scherm.
Twee uur maanschubben.
Er was liefde op een heimweevolle melodie,
er was een gelukkige terugkeer van een lange reis.

De wereld is na een sprookje doodsblauw en mistgrijs.
Niet ingestudeerde gezichten en rollen.
Weerstandsklachten zingt de soldaat
en een meisje speelt haar spijtmelodie.

Ik keer naar jullie terug, in de echte wereld,
vol lotsbestemmingen, vol mensen en duister -
een eenarmige jongen onder de poort
en een meisje met hopeloze ogen.

Vertaling: Wladyslawa Majewska

Maria Samsom

Marja Samsom maakt korte filmpjes en foto's. Als 'Miss Kerr' trad zij ook live op, iets wat 'Miss Behave' niet meer doet. Voorjaar 1978 verzorgde zij het Mededelingenblad van het Centraal Museum in Utrecht.

Ze woont en werkt afwisselend in Amsterdam, Noordwijk en New York.

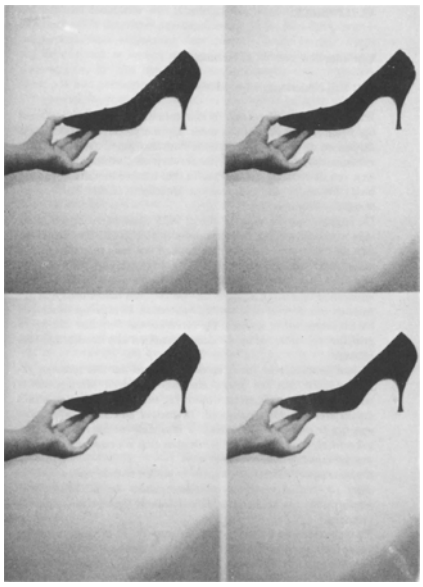

Vuilnisbak:

Een interview met W.F. Hermans? (uit: Vrij Nederland, 17-6-1978)

Willem Frederik Hermans, in zijn column *Age Bijkaart,* schreef op 3 juni in *Het Parool* een meer dan merkwaardig stukje, waar de pen en de humor van de oude *Nicolaas Beets* nog het meeste verwantschap mee vertonen. Onderwerp en slachtoffer: de vrouwen van de redactie van *Chrysallis,* het nieuwe literaire vrouwenblad van onder anderen *Hannes Meinkema, Ethel Portnoy* en *Angenies Brandenburg*.

De redactie van *Chrysallis,* schreef W.F., had hem om een interview verzocht. Of om in Hermans' stijl te blijven: *'Ze bedachten iets, de kleine schattebouten: ze zouden een man interviewen. De aldus verkregen bijdrage zou dan toch zogenaamd het werk zijn van een vrouw, dat wil zeggen van de dame die met een dicteer-apparaatje op kosten van het Elsevierconcern naar Parijs was getrokken om de woorden van de meneer in kwestie op te vangen en z'n dictee uit te werken. De uitverkorene berichtte dat hij in principe wel wilde. Maar de dames maakten een noodlottige vergissing*.

In hun feministische furie, veronderstellend dat alle mannen geemancipeerd zijn (en alleen sommige vrouwen niet-geëmancipeerd), hadden ze buiten de waard (zeg maar de waardin of klinkt dat discriminerend?) gerekend. Ik bedoel buiten de echtgenote van het te ondervragen orakel. 't Was daar in huis precies omgekeerd als in de wereld die feministen zich voorstellen: mevrouw was geëmancipeerd en meneer niet.

En mevrouw VERBOOD meneer te praten met de vertegenwoordiger (ik bedoel vertegenwoordigster, maar dat klinkt zo anti-feministisch) van het halfjaarlijkse tijdschrift voor geëmancipeerde vrouwen.'

En wat zeiden de dames terug? Volgens W.F. Hermans in ieder geval niet dit: *'Maar meneer. Laat u zich door uw vrouw ringeloren. Bent u zelf niet in staat te beslissen of u al dan niet een interview geeft en aan wie?'*

De bewuste redactrice was *Angenies Brandenburg. Ze* zegt: *'Ik heb het hem in december gevraagd, en hij zei ja. Met Pinksteren - het was allemaal uitgelopen door ziekte - belde ik naar Parijs om de afspraak te maken en toen zei hij letterlijk: "Ik moet u teleurstellen. Er zijn niet alleen niet-geëmancipeerde vrouwen, maar ook niet-geëmancipeerde mannen*.

Mijn vrouw heeft uw blad dat u ons toestuurde gelezen, en staat niet toe dat ik meewerk aan een interview."

Ik was verbijsterd. Ik vond het zo gênant dat ik het voor me heb gehouden - zelfs mijn mede-redactieleden weten nog van niets. Maar dat hij het nu zelf in Het Parool *naar buiten brengt en daarover niet eens contact met me opneemt ...'*

Het vreemde en hypocriete van de zaak is nog het duidelijkst af te lezen aan het stijlverschil van Hermans zelf. Is zijn column in *Het Parool* nog zeer geprezen met het woord 'oubollig', zijn brief aan Angenies Brandenburg is aardig en fatsoenlijk van toon.

De brief: *'Geachte mevrouw Brandenburg, uit het feit dat ik precies een maand gewacht heb uw brief van 19 dec. '77 te beantwoorden, kunt u begrijpen dat ik er lang over nagedacht heb: wel of geen interview over het feministische streven*.

Ten slotte heb ik besloten van wel. Misschien kunt u mij dus eens schrijven of opbellen om een andere afspraak te maken. Wilt u wel zo vriendelijk zijn mijn telefoonnummer geheim te houden? Mijn enige voorwaarde is dat het gesprek over feminisme en vrouwen gaat, waarmee ik voornamelijk bedoel: niet over onderwerpen die de laatste tijd door allerlei andere interviewers op het tapijt zijn gebracht.

Tot ziens! Beste groeten, W.F. Hermans.'

Van haar machtigste middel tot wraak - het geheime telefoonnummer openbaar maken - heeft Angenies Brandenburg geen gebruik gemaakt.

Literatuur over vrouwen en literatuur

In dit nummer van *Chrysallis* staat een verhaal van Pamela Zoline dat science-fictionelementen bevat. Pamela Sargent heeft nu drie bundels verzameld met SF-verhalen van vrouwen: *Women of wonder, More women of wonder, The new women of wonder* (Vintage). Vooral in de eerste en derde bundel staan schitterende verhalen, waar we in de toekomst nog zeker een paar van zullen opnemen. Nadrukkelijk aanbevolen, óók voor niet-SF-fans.

Verzamelbundels met een heel ander karakter zijn die van Susan Cahill, *Women and fiction* 1 en 2 (Mentor). Cahill zoekt vooral verhalen bij elkaar van bekende schrijfsters (ook uit andere talen in het Engels vertaald), en slaagt er in een heel bijzondere collectie samen te stellen.

Joan Goulianos verzamelde literatuur van vrouwen vanuit een meer historisch perspectief. *By a woman writt* (Penguin) bevat zo o.a. fragmenten van de autobiografie van Margery Kempe (14de eeuw), poëzie van Aphra Behn (de eerste Engelse die van haar pen kon leven, 17de eeuw), maar ook van Anaïs Nin, Margaret Walker en Muriel Rukeyser, recentere schrijfsters dus, is werk opgenomen. Een interessante bundel.

Mary Jane Moffat en Charlotte Painter verzamelen in *Revelations* (Vintage) fragmenten van dagboeken van vrouwen. In *Chrysallis 2* hebben we iets van Florida Scott-Maxwell's dagboek opgenomen, maar wie Marie Bashkirtseff, Dorothy Wordsworth, Katherine Mansfield wil leren kennen, of de heel bijzondere en weinig bekende Joanna Field, moet deze bundel beslist lezen.

Het dagboek van Florida Scott-Maxwell is in een Nederlandse uitgave verkrijgbaar:

Florida Scott-Maxwell, *De mij toegemeten jaren. 2* delen in kartonnen hoes. L.J.C. Boucher, Den Haag, 1969, prijs: *f* 21,50. (Naar ingeving van de schrijfster heeft de uitgever op hetzelfde formaat als de tekst een blanco boek bijgevoegd. De vertaling is van E. Veegens-Latorf.)

Adressen vrouwenboekhandels:
Xantippe, Westerstraat 191-193, Amsterdam.
De heksenkelder, Oudegracht 261, Utrecht.
De feeks, Ridderstraat 11, Nijmegen.
Gaia, Pieterskerkkoorsteeg 1, Leiden.
Internationaal archief voor de vrouwenbeweging, Herengracht 292, Amsterdam.

Hm. S.

[Nummer 4]

Sitor Situmorang

Genève

Een golf van pure erotiek
overspoelt het bed
als ik je aanraak
zwellend onder de druk
van mijn vingers
je onderbuik en nat

als je me leert
man te zijn in overgave
en jij de vrouw
die mij leidt

als wij elkander
betasten
in het bad en
je mijn gezicht beschildert
met sop
tot een masker der
gefolterden
in roes

Leiden

De mooiste momenten?
Geen album kan je wegwijs helpen
de momenten te ontwarren
uit de kaleidoscoop van
herinneringen en gezichten

Wij zijn twee katten
die miauwen van honger
roepend van de ene kamer
naar de andere

als ik je knuffel en
je slaaplucht in teugen drink
de dons van je borsten
in mijn handen

en het ontwaken
naar de dag toe
buiten de gordijnen
waar een nieuwe morgen
mijn mooiste herfst
in je thee
weerkaatst

Schimmen

Dit navel staren
na je plotseling vertrek
de yoga van
intieme holtes en
boordevolle rondingen

als ik in je oksels snuif
dorstend
naar de scherpe geur
van je lijf

en ik vergeefs grijp
naar je rug
om mijn val te stuiten
op je kuise schouders
en met mijn tanden bijt
in je nek

tepels kuiten
wimpers dijen
vlinders
in je onbeslapen bed
sinds je vertrek -

als ik klaarkom
in je navel
en je me aanstaart
onaangedaan
van diep onder
in mijn buik.

De lege kamer

Uit je stapels kleren ondergoed
toiletartikelen
kriskras door elkaar
in de volle lege kamer
tot in de uithoeken
van mijn tastzin
walmt je afwezigheid op
in mijn alleen zijn

verstrikt in het wier
van je dingen
overal

Het bad

Staande in de grote
hoge wasbak onder de douche
neem je me op
met je vragende blik
als ik je zoen
tussen je dijen

tot ik zelf nat word
van de spatten
en zoutig zwelg
in je natte
natheid

De trap

De trap
die ik mij het meest herinner
van je flat
de trap
die elke keer mij
naar je warme kamer leidt

de trap
die als alles vergaat
het helderst blijft stralen
in de nacht
waar je de sterren
wentelend

in mij binnenlaat

Parangtritis

Tastend naar je boezem
in de schaduw
van de steile rotsen
zoen ik je zanderig haar
naakt als de wind van zee

in de zoutige duinen
van je buik
waarop ik zand strooi

Zouden duinen onbetreden
blijven, als je verlangens?
(een grassnijder loopt voorbij
van de nabije dessa - een geit!)

De branding

Waar de branding
klotst
breekt mijn herinnering

drijvend als kurk
op golvende diepten

van elkaar beroeren
in spasmodisch
naar elkander reiken
daar waar je me betast

waar ik het donkerst ben
je hand, het blankst
en maagdelijk!

Erica Dedinszky
Interview met Krisztina de Châtel

Krisztina de Châtel is geboren en opgegroeid in Boedapest, Hongarije. Ze verliet haar land legaal om in Essen aan de Folkwangschule moderne dans te studeren. In 1969 kwam ze naar Amsterdam om de techniek van Koert Stuyf en Ellen Edinoff te leren. Vanaf 1972 was zij docente aan de Theaterschool, afdeling Eigentijdse Dans onder leiding van Koert Stuyf. Zij heeft meegewerkt aan de voorstellingen van de Stichting Eigentijdse Dans en van Bewegingstheater Bewth. Sinds enige tijd opereert ze zelfstandig, met een eigen groep, als de Stichting Krisztina de Châtel en haar uitvoeringen trekken overal veel publiek. Ook de pers reageert op haar met groeiend enthousiasme.

Verder is zij mijn vriendin, mijn ex-schoolgenote zelfs, nog uit Boedapest. Daar kwamen we pas in Nederland achter, toen we elkaar voor het eerst ontmoetten, tijdens de Hongaarse Filmdagen van 1973, in Utrecht. Krisztina interesseerde zich voor alle vormen van eigentijdse kunst en als ergens iets voor of over Hongaren te doen was verscheen ze er steevast: voor mij aanvankelijk een vreemd uitgedost meisje, dikwijls in het lang - zelf ook erg lang en zo dus nóg langer - en meestal met een breedgerande hoed op om die uitbundige lengte maar in godsnaam ergens in de ruimte met een dwarsstreep stop te zetten, en onder die hoed rap en opgewonden stotterend, in twee talen tegelijk. Bij tijd en wijle is ze nog steeds praktisch onverstaanbaar. ‘Spreken heb ik nooit geleerd,’ zegt ze, ‘in Hongarije had ik al bar slechte cijfers voor taal en nederlands zal ik helemaal nooit leren! Ik praat nu eenmaal met m'n lijf.’ En waar ik haar ook tegenkwam, altijd had ze haast alsof ze overal tegelijk wou zijn, alsof ze angst had dat de écht belangrijke dingen steeds plaatsvonden waar zij net níet was... Haar woorden buitelden over elkaar, haar lange, scheve, zeer oosterse ogen schoten paniekerig heen en weer, ze gebaarde heftig. En daarna zag ik haar op het toneel, eerst in Carré, nog samen met Koert Stuyf en Ellen Edinoff, en later in de Oude Kerk, tijdens een opvoering van Bewegingstheater Bewth en nog later op diverse tonelen in het hele land, reeds als leidster, choreografe en soliste van een eigen dansstichting: en zie, ze was de stilte, de rust, de tot het uiterste beheerste spanning zelve ...

Krisztina komt net terug van repetitie. Ze kan met haar groep overdag in kultureel centrum de Meervaart te Osdorp terecht. Na vijven en in de weekends is het echter bezet door andere groepen, respektievelijk dicht. Zij is hard aan een eigen studio toe, maar er is geen geld en geen geschikte ruimte.

De door de staat en het publiek verwende hongaarse kunstenaars hebben er geen flauw idee van hoe het is als een - onderhand toch al bekende - artieste haar affiches zelf moet opplakken ...

Nee, zeg dat wel. We zijn al twee keer opgepakt. De eerste keer was met één van mijn danseressen. Wij mee naar 't politieburo. We vragen beleefd, mogen we even onze handen wassen, want we zaten ónder de lijm. Wij naar de plee. Opeens wordt de deur opengerukt. Moet je nagaan! Ze kwamen kijken wat we er uitvoerden: alsof je via de plee zou kunnen ontsnappen. En alles werd natuurlijk afgepakt. Maar je leert ervan. Je wordt handig. Een poos later gebeurde hetzelfde. Toen had ik een vriendin bij me, met een bestelwagen. Gelukkig maar: want daarin konden we ongezien een boel kwijt: een reserve-emmer met lijm, de dure affiches. We haalden er nooit meer uit dan we nodig hadden. En toen werden we door twee hele jonge agenten gesnapt: een jongen en een meisje, en vooral die meid deed ontzettend gemeen. Een piepjong kind nog en helemaal in een machtsroes. In de auto schoot het ineens door me heen: verdomme, we hebben maar één kwast en die zijn we zo meteen kwijt. Mijn vriendin helemaal voor niks uit Oosthuizen gekomen, een hoop affiches over, de uitvoering vóór de deur, hoe moet dat nou. En opeens wist ik het. We stappen uit vóór het politieburo, ze kijken even niet, ik flikker die kwast gauw onder een vreemde auto. Binnen worden we ondervraagd, ze nemen de spullen in beslag. Die meid had me wel in de gaten, geloof ik, want ze zeurde maar door over die kwast die ze in de auto nog in mijn hand gezien had. Gelukkig kreeg ze haar kollega niet mee en we konden weg. Eenmaal buiten keken we rond of niemand ons zag, visten de kwast onder de wagen vandaan en gingen rustig door met plakken. En het komt gewoon, omdat ik noch een officiële affichesplakker noch de vergunning om zelf te plakken kan betalen. De boete, áls we eens gesnapt worden, kost nog altijd minder... De theaterbeheerders doen er ook niet veel aan. Terwijl het wel hun taak zou zijn. Ik doe het dus maar liever zelf. *Want van alle mensen vertrouw ik mezelf*

nog het meest. Ik leur met m'n affiches ook langs winkels en cafés: ze hangen bij de groenteboer, in boekhandels en kroegen. En het fijne daarvan is dat ze er veel langer blijven, niet meteen worden afgerukt, zoals buiten. En het schéélt! Ik deed 't verleden jaar voor 't eerst, toen ik begon en nog zo goed als onbekend was. Toch zat het Shaffy-theater tot de nok toe vol.

Vind je 't niet erg om aangegaapt, pooierig toegesproken of door de politie in de kraag gegrepen te worden?

Nee. Ik voel dit alles helemaal niet als leuren, als bedelen. Het hoort bij mijn werk, het is een ander aspekt ervan, een onderdeel van de organisatie. En toch weer iets totaal anders dan dansen. Het is ook mooi werk, vooral als het affiche er leuk uitziet.

Waar leef je van?

Van het lesgeven aan de Theaterschool waar ik momenteel de enige vertegenwoordigster van de richting Stuyf-Edinoff ben. De rest: subsidies, recettes, uitkoopsommen, kan ik wel vergeten. Ik bedoel: wat dus via onze uitvoeringen binnenkomt ... Mijn danseressen krijgen daarvan hun deel en vaak meer dan ik, omdat zij eigenlijk gratis werken, uit puur idealisme, en het helemaal van de optredens moeten hebben. Ik zit echter met een boel onkosten: administratie, foto's, programma's en vooral de telefoon! Ik bel me een ongeluk! Want zoals ik met affiches leur, leur ik ook nog steeds met onze groep langs vele kleine theaters, en dat betekent ontzettend veel bellen - net zolang tot direkteurs en beheerders denken: laten ze nou maar in gódsnaam komen dan houdt tenminste dat gebel op. Maar nee, ook dan blijf ik nog bellen, tot de dag van de voorstelling om te kontroleren of ze niet van alles en nog wat hebben laten versloffen, want voor mij moet een optreden tot in de puntjes áf zijn!

Het lesgeven is dus onontbeerlijk. Toch heb ik er geen hekel aan. Integendeel. Als lijfs-kunstenaar neig je erg snel naar narcisme, gewoon omdat je zo zuinig bent op je ‘instrument’. Het lesgeven konfronteert je telkens weer met de buitenwereld, de anderen, de dagelijkse werkelijkheid. Bovendien is het zeer nuttig als je gedwongen wordt je intuïtieve kijk op de moderne dans voor anderen verstaanbaar te formuleren en door te geven. Dan blijkt ook dat het geen eenrichtingsverkeer is: van je leerlingen leer je zelf ook. Ik neem net zo goed passen en bewegingen van mijn pupillen over. En zo gaat het in onze uitvoerende dansgroep ook

toe: tijdens het instuderen hebben de leden inspraak, temeer omdat ik mijn choreografieën niet alleen op muziek, maar evenzeer op de persoonlijkheid van mijn danseressen schrijf. Alleen, als ik het gevoel heb dat die inspraak zo ver gaat dat daardoor de hele oorspronkelijke struktuur in elkaar dreigt te donderen roep ik hó! Tenslotte heb ík de eindverantwoordelijkheid. Zou ik ooit, om wat voor reden ook, niet meer kunnen dansen dan kan ik altijd nog leven van het doceren. Ik verdien f. 1350.- in de maand en hoef hier niet zo'n hoge huur te betalen. Ik ben ook erg zuinig. En ik ben maar alleen ...

En dan te bedenken dat je vader één van de beroemdste en best betaalde chef-artsen van Hongarije is. Je hele familie en kennissenkring bestaat uit top-academici en -kunstenaars die het zeer vóór de wind gaat.

Jullie bewonen een prachtige flat in de begeerde 'groene zone' van de hoofdstad. Je had er een paradijselijk leven kunnen hebben. Waarom ben je toch weggegaan?

Allereerst omdat de dansrichting waarin ik verder wou daar niet gedoceerd werd. Ik ben ooit met ritmische gymnastiek begonnen die toen nog dans-elementen bevatte. Later werd dat vak echter tot sport gebombardeerd. Moderne dans kon je alleen in het Westen studeren.

Daarom trok ik - met officiële toestemming - naar Duitsland en kwam later bij Koert Stuyf en zijn Eigentijdse Dans in Nederland terecht. Ik zag Stuyf voor 't eerst tijdens het Holland Festival. Haast intuïtief ging ik op hem af en ik dacht meteen: híer moet ik zijn! Ik wilde bij Stuyf en Edinoff verder studeren omdat ik iets heel wezenlijks van mezelf, van mijn eigen ideeën bij hen herkende, ideeën die ik als jong meisje al had, nog in Hongarije, terwijl ik technisch eigenlijk nog nergens was en absoluut niets afwist van andere experimenten in de wereld. Behalve uit zichzelf haalde Stuyf zijn bewegingen ook uit New York, hét centrum van de moderne dans; geïsoleerd als wij in de jaren 50 in Hongarije leefden kón ik ze alleen maar uit mezelf halen. Toch was er een treffende overeenkomst en daarom werd ik bij hen ook onmiddellijk als gelijke opgenomen. Het enige wat ik van hen hoefde te leren was de techniek van de zog. 'totale lichaamsbe-heersing' en daarin is Stuyf echt weergaloos! Ik vind hem nog steeds de beste docent op het gebied van de eigentijdse dans.

Daarnaast vind ik hem ook een grote zák! Want hoe ‘gelijkwaardig’ wij ook waren, hij heeft zich naderhand, toen ik zelf ging choreograferen en optreden, niet één keer verwaardigd om nou eens ook naar míjn verrichtingen te komen kijken! Weet je, trouwens, wat zo typisch is? Toen ik voor mezelf begon was ik nog sterk onder Stuyfs invloed. Hij schreef nooit op muziek, muziek vormde bij hem een soort onafhankelijke, parallelle begeleiding van de al even onafhankelijke dansbewegingen. Bij ons thuis werd veel naar muziek geluisterd, veel gemusiceerd ook. Toen ik me langzaam van Stuyf begon los te maken werd muziek het uitgangspunt van míjn komposities. Bovendien merkte ik tot m'n eigen verbazing dat ik weer de bewegingen van mijn negentienjarige ik oppakte: alleen, uiteraard, op een technisch veel hoger peil. Met een wijde boog kwam ik thuis, thuis bij mijn eerste, onbewuste emoties, *thuis bij mezelf*.

Toen gingen zich ineens ook méér verschillen aftekenen. Weliswaar deel ik met Stuyf de interesse voor de integratie van architektuur en beeldende kunst in de dans, maar hij gebruikt in zijn komposities objekten als gelijkwaardige ‘partners’ van de dansers, terwijl bij mij het aspekt beeldende kunst door de danser zélf wordt belichaamd.

Bij Stuyf waren de objekten óók dansers; bij mij zijn de dansers óók objekten: het gaat om de ruimte waarvan wij allen de mobiele onderdelen zijn. En zo schep ik een soort overgangsgebied tussen dans en beeldende kunst: *abstrakte skulptuur die plotseling tot leven komt en zich strak, gekoncentreerd, zeer elementair begint te bewegen*. En dan nóg 'n verschil: Stuyf hield van bizarre objekten; ik hou van simpele, zuivere ruimtelijke vormen: lijn, cirkel, vierkant, driehoek ... Daarbij zijn voor mij, weer net zoals voor Stuyf, de traditionele dans-elementen van sekundair belang. De voornaamste taak van de danser is er te zíjn, *aanwezig te zijn* en met minimale bewegingen en verschuivingen de ruimte te moduleren, spanning op te roepen. Met grote, theatrale gebaren effekt sorteren is, volgens mij, géén kunst...

Je hebt me verteld dat je, toen je naar Nederland kwam, om maar zo gauw mogelijk zoveel mogelijk mensen te leren kennen, gewoon cafés afliep. Ik heb me over je moed verbaasd...

Wat dat betreft ben ik een ijskouwe. Ik wist van mezelf dat mijn bedoelingen ‘zuiver’ waren. Ik was niet op een vent uit, ik zocht

aansluiting en gezelschap. Het was ook een goeie manier om de taal snel te leren.

Ja, dat wou jíj, maar dacht het cafépubliek er ook zo over?

Dat weet ik niet. Ik heb eigenlijk nooit vervelende ervaringen gehad. Misschien juist omdat ik net deed alsof mijn neus bloedde. Bovendien schijn ik echt *koude* uit te stralen, iets wat de mensen op een afstand houdt. Het heeft, geloof ik, met mijn uiterlijk te maken. Men zegt dat ik streng en ongenaakbaar 'overkom'. Dat komt vaak goed uit, want het betekent dat ík de initiatieven kan nemen en de inhoud van een relatie bepaal. Soms is het ook vervelend als ik nou 'ns wél iets met iemand wil. Ik móet ook altijd zelf beginnen, want de mannen durven dat bij mij niet...

Zou 't niet mede door je lengte komen? Kleine, breekbare vrouwtjes stralen hulpeloosheid uit en daar komen mannen sneller op af, ze willen je graag 'beschermen' ...

Jee, dáár heb ik nou nog nooit aan gedacht! Nu je 't zegt. Maar ik kan er niets aan doen dat ik zo'n eind ben. Ik ben zo geboren ... hahaha. Wat ze trouwens wél intrigeert en tegelijkertijd irriteert is dat ze me niet kunnen plaatsen. Zo kwam ik de eerste tijd erg vaak in een bepaald café in Amsterdam, steeds met een vriendin. Eerst dachten ze dat we lesbies waren. Toen bleek dat mijn vriendin wel eens een man mee naar huis nam, na afloop. Dat heeft haar een niet al te positief image bezorgd, maar tevens waren de mannen gerustgesteld: díe had tenminste 'haar gezicht laten zien'. Maar van mij kregen ze geen hoogte. Ik bleef dikwijls tot sluitingstijd. Dan waren er nog maar een paar kerels over. En aller ogen waren op mij gericht: wie zou ze nu toch kiezen... Ik had het gevoel, ik hoef alleen maar een seintje te geven. En dan zei ik, nou, welterusten, allemaal, en wandelde doodkalm, alleen, naar huis. Ze voelden zich echt beledigd, vernederd. Ik kom er dan ook niet meer ... Want eigenlijk was het nooit goed. Deed ik nu 'ns wél toeschietelijk dan waren ze ook gauw pleiten. Ook daarmee overtrad ik de een of andere ongeschreven wet.

Wat voor mannen trekken jou aan? En wat voor mannen trek jíj aan?

Op mij vallen, helaas, de labiele figuren. Ze hebben mijn kracht nodig en zijn er tegelijk bang voor. De liefde duurt dan ook nooit lang. En ik voel me alleen tot sterke persoonlijkheden aangetrokken die zelf autonoom genoeg zijn om me aan te kunnen. Ik

moet het hebben van mannen die, evenals ik, hun eigen weg gaan en die mij dus niet proberen te bezitten of te veranderen. Mannen die, omdat ze zelf ook open zijn en groeien, geen angst hebben voor *de permanente groei en beweging die ik ben*. Ik kan goed tegen alleen zijn. Ik heb een eigen levensruimte nodig om te kunnen werken. Ik kan ook erg veel van een man houden, maar zou er niet tegen kunnen als-ie dag en nacht om me heen draaide. Ik heb nooit met iemand samengewoond, hooguit wel eens een week, en zelfs dát werd me op het eind teveel, terwijl ik echt op die jongen gesteld was. Het meest ideale zou zijn om met iemand van wie je houdt wel in één huis, maar niet in dezelfde woning te zitten. Alleen eten is niet altijd leuk. En er zijn meer dingen die ik graag met een ander deel: samen uit, naar de film, wat drinken, praten, vrijen. Maar verder toch ieder weer de eigen weg. De gedachte dat ergens een mens is die af en toe aan me denkt, voor wie ik echt iets beteken, vind ik belangrijker dan een heilloos, benauwend en wederzijds-verminkend samenklitten. Maar ik moet toegeven: er zijn niet veel mannen die mij - met alles wat ik ben en doe - kunnen verdragen en nóg minder met zo'n vorm van 'samenleven' akkoord zouden gaan...

Moet je partner uit je eigen wereld komen?

Nee, hoor. Als hij maar openstaat voor wat ík doe. Twee kunstenaars samen is vaak ook een ramp! En juist als ze met dezelfde dingen bezig zijn. Zo'n verbintenis heb ik ooit met Gábor Bódi gehad (jonge hongaarse filmregisseur): alle gesprekken, alle ontmoetingen waren superintensief. We 'trilden' volkomen samen, maar dat trillen hield nooit op. Het was doodvermoeiend. Ik héb die spanning nodig - en blijf er ook bij anderen steeds naar zoeken - maar niet permanent. Mijn werk brengt op zichzelf al zoveel spanning met zich mee dat ik ook vaak behoefte heb aan rust: aan *iemand als rustpunt*. Tenslotte is het huwelijk van mijn broer ook zo: hij is arts en getrouwd met een actrice. Het gaat uitstekend.

Maar je vergeet dat in Hongarije de meeste mensen met een technisch beroep ook veel afweten en doen aan A-zaken, vooral kunst. En dat is in Nederland veel minder het geval...

Ja, helaas. De algemene ontwikkeling is in Hongarije überhaupt veel groter. Ook bij arbeiders, werkende jongeren, boeren. Dat

mis je hier. En ik ben dan ook bang, bij mijn tegenwoordige nederlandse vriend, bijvoorbeeld, dat als ik dóórvraag het zal blijken dat ik van een boel dingen beter op de hoogte ben. Ik heb me allang bij deze situatie neergelegd en mijn eisen lager geschroefd, maar mannen kunnen zoiets toch wel moeilijk verdragen. Daarom hou ik liever mijn mond. Dat hij er ís en blijft vind ik belangrijker. En tenslotte ontleen ik de zin van mijn bestaan niet aan mannen noch ben ik van hun goedkeuring afhankelijk.

Hoe kom je aan die durf? De meeste vrouwen - en ook mannen! - zijn als de dood voor het alleen zijn ...

Door mijn opvoeding, denk ik. Mijn ouders hebben mij en mijn broers altijd de ruimte gegeven. En dat is des te wonderlijker omdat ze in hun hart eigenlijk heel burgerlijk waren. Vooral mijn vader. Het huiselijke leven zat aan allerlei rituelen vast. We dineerden elke avond om half negen en vader drukte dan ook exakt om vijf vóór half op de bel. Toch werd mijn afwezigheid tijdens deze séances getolereerd, om die tijd moest ik namelijk vaak trainen. Met eenzelfde mildheid werden ook onze kontakten met het andere geslacht bekeken. Mijn oudste broer kwam eens met een meisje aanzetten. We waren net aan het eten. Vader begroette ze en vroeg: ‘En, wat zijn jullie van plan te gaan doen?’ En mijn broer antwoordde lachend: ‘Nou, pa, wat dénk je ...?’- en ze verdwenen naar de slaapkamer. En wij aten gewoon door. Zoiets is toch een enorme uitzondering, vooral in Hongarije waar men zo preuts en hysterisch over deze zaken doet.

Op de een of andere manier hadden mijn ouders een soort *onvoorwaardelijk basisvertrouwen* in ons. Ze geloofden dat ik kon wat ik wilde. En omdat zij in mij geloofden geloofde ik ook in mezelf. En omdat zij voor mij openstonden kan ik dat nu ook tegenover anderen. Alleen, hun manier van leven was voor mij toch nog té konformistisch en ik voelde instinktief dat ik daar vroeg of laat op stuk zou lopen. Het is in Hongarije ondenkbaar dat je op kamers gaat. Niet alleen vanwege de woningnood, ook en vooral emotioneel. Het is verraad, ontrouw jegens je ouders. Je woont bij ze tot je trouwt en zelfs dan blijven de meesten nog bij hun eigen ouders of die van de partner inwonen. En ik wou op mezelf zitten, ongestoord werken, mijn eigen levensritme bepalen. Dus ben ik toen maar meteen héél ver weggegaan, want zo kwetste ik mijn ouders nog het minst... Deze *tweede reden* van

mijn vertrek naar het Westen is nooit met zoveel woorden genoemd, maar ik weet bijna zeker, dat ze het hebben aangevoeld ...

Je leeft nu dus non-konformistisch. Ook hoor ik vaak van je dat je druk en zenuwachtig bent. Toch zie ik in al die drukte een heel duidelijke kern van rust en orde - die tot uiting komt in je dansen, in de uitgekiende inrichting en de bewust bij elkaar gezochte kleuren van je woning. Het valt me, bijvoorbeeld, op hoezeer je van wit houdt...

Ja, dat heb ik steeds gehad, in alle woningen. Witte muren, meubels, daar, kijk maar, een witte schommelstoel, de houten vloer ook helemaal wit. Zelfs het gipskruid op tafel (dat ik altijd zelf koop). Wit schept namelijk ruimte en je weet hoe belangrijk ruimte voor mij is: zowel in de dans als in mijn privé-leven. Sommige mensen vinden wit steriel. Voor mij straalt wit juist die rust, die ongebroken eenduidigheid uit waar ik behoefte aan heb. Terwijl ik toch ook heel veel van felle kleuren hou, vooral van tinten blauw, paars of lila. Je hebt onze kostuums gezien: een féést van kleuren. En juist bij zulk slecht, somber weer vind ik het fijn om bijvoorbeeld iets blauws aan te trekken ...

Dit brengt me op een andere vraag. Voor een danser is zijn lichaam zijn belangrijkste instrument. Hoe voel je je in je lijf? Heb je het idee dat het beeld dat jij over jezelf hebt overeenstemt met het beeld van anderen over jou?

Jazeker. We hadden 't straks al over mijn ervaringen in cafés. Door de gesprekken met mensen daar - en elders - kwam ik er beetje bij beetje achter welke indruk ik naar buiten toe maakte. Later zag ik mezelf op foto's, video; mijn houding, mimiek, de sfeer die ik al dansend uitstraal werden in de kritieken beschreven. Toen begon ik me, voor eigen bestwil, met al die reakties bezig te houden. Ten eerste omdat 't altijd belangrijk is te weten hoe de mensen je zien. Maar vooral met het oog op mijn werk: ik móet weten hoe een bepaalde mimiek of bepaalde lichaamshoudingen uitwerken, óf ik er inderdaad het beoogde danstechnische effekt mee bereik.

En ben je tevreden over je uiterlijk?

Daar heb ik geen problemen mee. Ik ben niet ijdel, al vind ik het wel leuk te horen dat ik er goed uitzie. Ik weet wel dat mijn mond te groot is. Vader zei vroeger altijd: ‘Lach niet zo, want dan krijg

je zo'n scheur, én rimpels om je ogen toe!' Maar daar heb ik me nooit druk om gemaakt.

Ben je niet bang om oud te worden?

Ik heb geen tijd om daarover na te denken. Ik leef zo enorm in het heden, weet je, en ik heb nog zoveel toekomstplannen. Ik ga gewoon door zolang ik kan. Voorlopig heb ik nog méér uithoudingsvermogen dan mijn danseressen die toch allemaal stukken jonger zijn dan ik.

Toch vind je het niet prettig als je leeftijd genoemd wordt. Weet je nog, toen, voor de televisie...?

Nee, inderdaad niet. Ik wil er liever niet aan herinnerd worden dat ik de dertig al gepasseerd ben. Terwijl geen hond daarop let. Het ís ook idioot, ik weet het. Misschien komt het juist omdát ik er jonger uitzie. En waarom zou ik dan de waarheid verklappen, denk ik vaak.

In de sportwereld betekent toename van jaren verlies van waarde. Is dat bij jullie ook zo?

Nee, dat is beslist niet de reden dat ik niet graag voor mijn leeftijd uitkom. In de moderne dans kijkt men niet zo erg op de leeftijd. In het klassieke ballet proberen de dansers gewichtsloos te lijken, de aarde te ontstijgen. En dan wordt een ballerina van veertig al gauw belachelijk. De dans van de avantgarde blijft dicht bij de aarde, er zijn geen glansrollen; iedereen heeft er min of meer hetzelfde 'gewicht'. Zo is de moderne dans *een veel eigentijdser visie op de wereld en de mens!* Bij ons kan iemand blijven dansen zolang hij of zij het volhoudt en nog iets nieuws kan brengen. Leeftijd of uiterlijk tellen niet zo.

Waarom treed je eigenlijk op? Is het alleen maar exhibitionisme of heb je toch ook een 'boodschap'?

Uiteraard zijn kunstvormen als toneelspelen, mime of dans nooit helemaal vrij van exhibitionistische elementen. Maar als je danst word je in je totaliteit in beslag genomen, alles doet mee: spieren, zenuwen, hart, ziel, geest, noem maar op. Je gooit je er zo volkomen in dat het onmogelijk alléén maar exhibitionisme kan zijn. *Word je door de aanwezigheid van publiek gestimuleerd?*

Moeilijke vraag. Het enige wat ik weet is dat wij tijdens de repetities even hard en zo mogelijk nóg harder en preciezer werken dan tijdens de uitvoering. Dit heb ik nog van Stuyf: ook bij hem viel de grens tussen studiowerk en bühnewerk weg. *Je moet altijd*

en overal goed zijn! En je moet alles tot in de minste details uitgewerkt hebben voordat je een voet op toneel zet, juist omdat de aanwezigheid en de aandacht van al die mensen een grote spanning veroorzaken waardoor je minder goed op de dans kunt letten. Hun kijken put je uit!

En je 'boodschap'?

Om te beginnen: wat we doen is abstrakt. Het is geen programmakunst, niet anekdotisch. Maar afgezien daarvan zal ik met mijn choreografieën heus wel iets willen *vertellen*. Ik laat het alleen aan mijn publiek over om dat er uit te halen: ieder zijn eigen verhaal op zijn eigen manier... En nu we 't hierover hebben wil ik ook graag iets kwijt over de zog. 'geëngageerde' kunst. Daar heb ik namelijk nogal een hekel aan. Ik word vreselijk kriegel als ik in het theater met kant-en-klare ideeën, recepten, leuzen om de oren word geslagen. Het enige wat ik aan voorstellingen van agit-prop-kunst overhou is een gevoel van miskenning, het gevoel dat ik zelf blijkbaar te stom ben om uit het geziene en gehoorde mijn eigen mening te distilleren. Al die konklusies hoeven niet voorgekauwd! Wat in een politiek propagandastuk wordt gezegd kan best voor honderd procent waar zijn en misschien kan ik er ook helemaal in meegaan, toch voel ik me benauwd als het allemaal zo recht toe, recht aan, en zo agressief wordt gebracht. Ik probeer zoiets te vermijden. Natuurlijk vind ik het belangrijk dat mijn publiek van mijn dans geniet - en ik voel me dan ook een beetje een mislukkeling als ik dat niet voor elkaar krijg! - maar verder moet iedereen er maar mee doen wat hem goeddunkt. En of ik een 'boodschap' heb? *Ikzelf ben die boodschap,* denk ik. De dansen afzonderlijk én tezamen vormen de expressie van mijn persoonlijkheid, van mijn levensgevoel.

Dan moet jouw persoonlijkheid nogal veelzijdig zijn. Want in de choreografieën is een duidelijke groei te konstateren. Elementen veranderen en zelfs tegenstrijdigheden worden zichtbaar. Daarbij denk ik vooral aan het stuk uit je solo dat je de 'hoerendans' noemt...

Er zijn hier vier danseressen aan het werk die, naar de principes van de minimale dans, simpele pasjes in talloze herhalingen uitvoeren. Die herhaling is belangrijk omdat het de toeschouwer in een rustgevende roes brengt, terwijl de aandacht gevangen blijft

doordat de ruimtelijke patronen steeds wisselen. Wat het laatste betreft is de Choreografe hier goed op dreef, vooral in de tweede helft wanneer de danseressen een echt kwartet vormen ofwel als drie tegen één optreden. Heel fraai is de episode waarin ze met de armen molenwiekende bewegingen maken waarna dit wervelthema wordt voortgezet doordat ze in een kring ronddraaien. Er ontstaat dan een kaleidoscopisch lijnenspel van cirkel-patronen en rechte lijnen waarbij het centrum van het toneel zo belangrijk wordt dat de bewegingsstroom beurtelings onderhevig lijkt te zijn aan middenpuntzoekende en -vliedende krachten.

Emoties

Met haar tweede nieuwe stuk Voltage Controlled Temperaments verraste De Châtel voornamelijk door een geheel andere aanpak. Uitgangspunt zijn hier 'vijf spanningsgestuurde emoties', waarvoor Lodewijk de Boer de muziek componeerde en uitvoerde op synthesizer, sequenzer en 'Orchestrator'. Het is een expressionistische, door haar zelf boeiend gedanste solo die overkwam als een psychodrama waarin spanningen ontstaan door seksuele frustratie.

Eerst is er opgewektheid wanneer De Châtel bloemenplukkerig rondhuppelt of in kokette triomf zich meester waant van haar situatie. Dan begint de spanning zichtbaar te worden, in gewriemel en geflapper van handen en spiedend rondlopen. Vervolgens gaat ze wulps te keer met uitdagende bekkenbewegingen en andere hoerige gebaren, maar na een afwerend rondrennen komt alles tot kalmte.

(luuk utrecht, de volkskrant, 1978)

En toch ben ik dat ook! Daar heb je meteen een goed voorbeeld, trouwens - we hadden het straks over de invloed van het publiek en exhibitionisme... -: dát nummer heb ik nu louter en alleen *voor mezelf* gemaakt, daar ik benieuwd was of ik me ook als hoer zou kunnen gedragen - juist omdat ik dat normaal met kan! Ik wou mijn grenzen aftasten. Ik ben erg laat 'rijp' geworden. Ik had twee broers, veel jongens om me heen. Zelf was ik ook erg jongensachtig. Liep in een lange broek rond - tot groot verdriet van mijn vader - en gaf niks om mijn uiterlijk. En daar-

om ligt dat traditioneel-vrouwelijke me nog steeds niet en het hoerige, het vampachtige, nóg minder. Dit stuk was een zelfuit-daging. Nu weet ik dat al die smoelen en gebaren ergens diep in mij óók aanwezig zijn. Maar ik ben niet van plan in die richting door te gaan.

Bestaat er 'vrouwenkunst'?

Volgens mij niet. Volgens mij bestaan er geen wezenlijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Je hoort vaak: een vrouw is gevoeliger, een man harder, een man huilt niet, ach, allemaal vooroordelen. Vroeger dacht ik er ook zo over. Maar toen keek ik eens goed om me heen en zag, bijvoorbeeld, hoezeer ook een man kon lijden als hij door een vrouw verlaten werd... In vrouwen schuilen net zoveel 'maskuliene' trekken als 'feminiene' trekken in mannen. En vooral in de kunst merk je bijna niets van verschillen.

O.K., maar daarom is het nou net zo lullig dat de samenleving alsmaar net probeert te doen alsof er wél verschillen bestaan! Natuurlijk zal een man het ook erg rot vinden om verlaten te worden, alleen, hij is zo opgevoed dat hij dat maar amper kan laten merken.

En denk je echt dat 'vrouwenkunst' zoveel eerlijker is? Ik betwijfel 't.

Ik ben ook niet zo erg voor het kunstmatig kultiveren van al dat 'vrouwelijks', want het kan zelfverzwakkend werken. En ik vind ook heel eng dat vrouwen zo gauw geneigd zijn om afstand te doen van en zelfs neer te zien op kwaliteit. Maar ik vind wel dat juist kunstenaressen van een behoorlijk nivo op datgene de aandacht kunnen en moeten vestigen wat jij net noemde: namelijk dat er in wezen geen verschillen bestaan! Want dat is iets wat we van onze broeders-in-de-kunst heel beslist niet hoeven te verwachten. En met aandacht vestigen bedoel ik niet die doordrammerige kunst van de strijdkultuur waar jij zo'n afkeer van hebt. Nee, je doet het gewoon door je voorbeeld. Jij bewijst en bevestigt voor mij door je bestaan en de manier waarop je werkt - met nog vele andere kunstenaressen die ook zo leven en werken - dat er vrouwen zijn die hun zelfbeeld en levensloop niet door anderen laten bepalen en dat vrouwen dus hiertoe gewoon in staat zijn.

Dat antwoord, straks, dat er geen verschillen bestaan, flapte ik

er spontaan uit. Domweg omdat ik er nooit iets van bespeurd heb. Ik heb mezelf nooit minder gevoeld. Ik ben een vrouw die het fijn vindt om bemind en gestreeld te worden én ik ben kunstenares die tot exakt hetzelfde in staat is als een man. Er is in mij geen breuk, geen tweespalt.

Ik denk dat dat nu juist komt door je emotioneel-bevoorrechte start. Want je kunt niet ontkennen dat er tussen meisjes en jongens, behalve het biologische verschil, nóg een verschil bestaat: namelijk het enorme verschil in kansen: op een stimulerende opvoeding, op goed onderwijs, etc.

Dat is waar. In Hongarije was en is het heel gewoon dat ook de meisjes in de eerste plaats tot studenten en werkneemsters worden opgevoed en niet alleen tot moeder, echtgenote en huisvrouw. Voor ons was het volkomen vanzelfsprekend dat we verder gingen studeren, dat we iets bijzonders van ons leven zouden maken. Wat niet wegneemt dat de hongaarse vrouwen - die praktisch allemaal buitenshuis werken - thuis, in het gezin, toch de onderliggende partij zijn. Het machismo is er nog zeer sterk, zelfs in kringen van academici en kunstenaars. Daar helpen geen wetten en instituten aan. Tegenover mij doen al die mannetjesputters erg eerbiedig, maar dat kan ook komen door het feit dat ik in hun ogen tot 'buitenlandse' ben gepromoveerd; buitenlanders en vooral westerlingen komt in Hongarije eer en respekt toe; het snobisme is er soms weerzinwekkend.

Heb je ook jongens in je groep?

Nee. En in andere groepen zie je ze ook praktisch nooit.

Hoe komt dat?

Jongens die dansen hebben meestal iets narcistisch. Misschien passen ze zich aan de vooroordelen aan: men denkt dat een jongen die zich geroepen voelt om danser te worden eigenlijk een soort vrouw is. Maar wat, volgens mij, zwaarder telt is dat een man wil *schitteren*. Bij het klassieke ballet kan dat wel: hij kan draaien, vliegen, stralen, vrouwen optillen dat het een aard heeft. Bij ons gaat dat niet. In de moderne richting zijn de rollen gelijk. Iedereen is er even dienstbaar en ondergeschikt. Je kunt geen Ster worden.

Je maakt steeds zo'n scherp onderscheid tussen klassiek en modern. Hoe zou je dan de mentaliteit van de eigentijdse dans willen definiëren?

Bij klassiek ballet gebruik je alleen je 'uiteinden': hoofd, armen, benen. De rest blijft onbewogen, onberoerd. Kuis. Etherisch. De klassieke dans voert je naar een droomwereld. Je vliegt. Je stijgt. De moderne dans kwakt je weer op de grond. *Je gaat je hele lichaam gebruiken:* ook je 'onkuise' onderdelen: romp, heupen, buik. Je lichaam beweegt zich in alle richtingen. Je laat al je spieren werken. En alles vertrekt vanuit je centrum: je *kruis*. Je aardt je, je centreert je. Je bent *niet langer periferisch,* zoals de klassieke danser. Je houdt je met *realiteit,* met harde, intense, kompakte hoofdzaken bezig. *Je tovert niet, maar je tóónt*. Ten slotte zijn jazz- en soulballet, waar jij mee bezig bent, ook gecentreerd ...

Exakt. Soul, jazz en rock brengen zelfs spieren in beweging waarvan ik nooit vermoed heb dat ik ze hád! Ik was, zoals je weet, vroeger met hart en ziel 'volksdanseres'. En je ziet in Hongarije, nu het volksdansen er een revival doormaakt, ook erg veel jongens wild enthousiast meedoen ...

Hier toch ook...

Ja, en hoe komt dat? Omdat de man er de lakens uitdeelt, de hakken tegen elkaar mag slaan, grote sprongen kan maken, zijn spierkracht en behendigheid kan etaleren, terwijl de vrouwen maar zo'n beetje sieren en begeleiden, lief en vaag wiegend op de achtergrond. Dat is voor mij dan ook de reden geweest, destijds, om eruit te stappen ...

Misschien weten mannen niet eens wat de moderne dans inhoudt. Dans is trouwens sowieso een veel 'emotioneler' genre dan, bijvoorbeeld, schilderen of beeldhouwen - en mannen zijn daar vaak als de dood voor! Toch begin ik er best zin in te krijgen om ook eens een jongen in de groep te halen, al heb ik ze tot nog toe niet erg gemist. Als ik 't eerlijk mag zeggen...

Stel dat het je lukt. En je maakt een nieuwe choreografie. Ga je dan rekening houden met zijn 'man-zijn'?

Nee, beslist niet. Ik choreografeer voor *mensen*. Het enige waar ik rekening mee hou is hun individualiteit, hun persoonlijkheid. *Hoe worden je ontwerpen geboren? Wat zie je vóór je als je aan een projekt begint?*

De toekomstige opstelling van mijn dansers en de manier waarop ze, door minimale verschuivingen, de oorspronkelijke verdeling van de ruimte wijzigen. Daarna ga ik de bewegingen ont-

werpen: mijn spieren treden in werking. De gewenste beweging komt ineens in me op en geeft me een gevoel van grote *evidentie,* zoiets van: op déze muziek en op dát punt in de ruimte en in díe kombinatie kán die en die danser alleen maar díe ene beweging maken. Dit scheppingsproces dat mijn spieren automatisch op de juiste wijze stuurt, is volkomen onbewust. Ik máák de dans niet, ze overkómt me. En volgens mij is dit ook de enige juiste manier om te choreograferen. In Duitsland had ik een kollega, een man, die alles met zijn hoofd wilde oplossen. Rationeel uitkienen. En het werd niks.

Maar dat dans-embryo in jezelf, waar komt dat vandaan? Wie is de vader? De muziek?

Weet ik niet. Het embryo is er toch eerst. De muziek zoek ik er later bij. En daarna kan het gebeuren dat het originele plan zich naar de muziek voegt en daardoor iets verandert. En tijdens het instuderen verandert het nog meer: het wordt door mij en de anderen echt dansbaar gemaakt, gepolijst.

Voel je je tijdens het komponeren ánders dan normaal?

Ja. In zulke periodes koncentreer ik al mijn energie op het scheppen. Word dan ook een beetje asociaal en asexueel. Ik ben namelijk 's avonds het beste in vorm, dan krijg ik ook mijn beste ideeën. Door al die opwinding kan ik daarna een hele tijd niet in slaap komen, het proces gaat door. Fysiek is zo'n tijd ook zeer uitputtend: je springt op, probeert een bepaalde beweging, het lukt niet, je gaat zitten, probeert het wéér, geeft het op, de volgende dag ga je er opnieuw tegenaan, want die ene pas die ergens diep in je pezen en zenuwen schuilt moet met geweld tevoor-schijngelokt worden; pas als je al murw bent schiet hij er ineens uit. Dan kom ik thuis, ga koken, en het piekeren gaat maar door, waar ik ook ben, in de tram, in de bus, op straat, overal zit en loop ik eigenlijk te ‘dansen’. En daar kan ik een man écht niet bij gebruiken, hoe lief hij verder ook is. Ik kan me nog herinneren hoe verstoord ik eens op de komst van een overigens erg aardige vriend reageerde toen ik met een projekt voor Bewth bezig was. Voor mijn gevoel zat ik met hem mijn tijd te verknoeien, want wie weet, was een bepaalde beweging waar ik om verlegen zat, nét in die paar uur geboren, die ik met hem al etend en keuvelend en vrijend doorbracht...

Ja, hoe sta je eigenlijk tegenover sex?

Net zoals tegenover mannen in het algemeen: het is allemaal prettig als het er is, maar geen ramp als ik het een poos zónder moet doen. Bij mij staat er zo'n boel tegenover. Bovendien is het dansen op zich al een behoorlijk erotische bezigheid. En zelfs als het met een man goed gaat komt sex bij mij niet op de eerste plaats. Als ik soms iets mis dan is het meer de *aandacht,* het feit dat iemand aandacht schenkt aan mijn lichaam, het koestert en werkelijk bemint. Als ik erg verliefd ben op iemand die echte persoonlijkheid bezit kan ik soms niet eens klaarkomen, vooral niet als ik heel lang en heel ongeduldig naar een ontmoeting heb uitgekeken. Dan ga ik helemaal op in het samenzijn; *de pure aanwezigheid van de geliefde is mijn grootste ervaring*.

Vreemd, eigenlijk, dat bij jou het streven naar radikale onafhankelijkheid en het verlangen naar intensief samenzijn met iemand niet botsen. Misschien komt het omdat inderdaad alleen werkelijk vrije mensen die niet in een machtsstrijd of wederzijdse chantage-situatie verwikkeld zitten een echte goede relatie met elkaar kunnen hebben...

Precies. Een typisch voorbeeld: een tijd geleden kreeg ik ineens vreselijk veel last van mijn knie. Vroeger, in Boedapest, had ik er ook al problemen mee. Het leek er zelfs even op dat ik geopereerd zou moeten worden en nooit meer zou kunnen dansen. Ik raakte in paniek. Ik ben natuurlijk, wat dat betreft, geen uitzondering. Mensen die zo met hun lichaam bezig zijn krijgen vroeg of laat allemaal wat en vooral je knieën zijn erg kwetsbaar. Tenslotte rust je hele gewicht erop, bij sprongen en zo. Dus ergens hield ik altijd al rekening met deze mogelijkheid en toch schrok ik me een ongeluk. Want daar gáát je hele loopbaan, je toekomst, je plannen, alles! Ik had toen een relatie met mijn dekorontwerper. En ik begon me aan te stellen: ik werd sentimenteel, schreef hem kleffe briefjes, klampte me ontzettend aan hem vast, met het gevolg dat hij er als een haas vandoor ging. Hij had me via het werk leren kennen en hield van me juist vanwege mijn kracht en zelfstandigheid. En nu kénde hij me niet meer...

Een gek geval, inderdaad; heeft een vrouw werk waarin ze helemaal opgaat dan wordt zo gauw gezegd: die kan geen vent krijgen. En nu blijkt dat de zaken net zo goed andersom kunnen liggen: niet het werk vormt een kompensatie voor het ontbreken van een paarrelatie, maar een paarrelatie kan juist een kompen-

satie worden voor het ontbreken van een eigen taak óf problemen daarbij.

Ja, en ik denk dat iets dergelijks zich in de toekomst ook nog eens kan voordoen als ik weer wat krijg; ik zal me er dus goed tegen moeten wapenen.

Als je een dans maakt, heb je dan niet het gevoel dat je toch anders te werk gaat dan een man?

Nee. Absoluut niet. Ik zei je al. ons vak strijkt de verschillen juist glad. Bij ons moeten man en vrouw allebei zowel hun spieren als hun gevoeligheid ontwikkelen. En wat wij doen is zo lichamelijk, zo enorm konkreet; al dat ploeteren, zweten, kreunen, springen, je totale inzet, je vermoeidheid zijn faktoren die binden. Dansers van over de hele wereld kennen die solidariteit, zelfs in het klassieke genre. Al moet ik weer zeggen dat er niet veel mannen zijn die zich door deze vorm van *vermenselijking* aangetrokken voelen ...

Jij hebt zelf eerst ook als eenvoudig lid van een grotere groep gedanst: bij Stuyf en later bij Bewth. Had je nooit het gevoel dat de jongens er het laatste woord hadden?

Nee, echt niet. Vooral het Bewegingstheater is een enorm demokratisch ensemble, met alle voordelen en ook alle nadelen vandien. Ik ben er ook weggegaan omdat ik dat ellendige gediskussieer zat werd: er was een permanente chaos, iedereen móest zijn of haar ei kwijt, er werd naar iedereen geluisterd, wat voor nonsens de mensen soms ook uitkraamden. En binnen dat geheel had ik mijn eigen autonome en gerespekteerde plaats. Zij hadden mij ooit juist aangenomen omdat ik gemotiveerd en bewust voor hén had gekozen en toch ook omdat ik al tijdens de auditie kritiek begon te spuien. Ik vertelde ze onomwonden wat ik allemaal fout vond, maar ook, hoe ík het dacht te kunnen veranderen, uit bewegingstechnisch oogpunt. Nou en dát imponeerde! Normaal wordt er na een auditie ruggespraak gepleegd - de demokratie, nietwaar ... - en dan hoor je later of je al of niet bent aangenomen. Bij mij keken de leden elkaar alleen maar aan en toen zei één van hen: ‘Nou... zo is het dan wel in orde. Je kunt beginnen.’

Je vat je werk erg serieus op ...

Ja en nee. Immers, hoewel ik ontzettend fanatiek ben kan ik er ook met evenveel gemak afstand van nemen. Als ik straks in de

kerstvakantie naar Afrika ga dan zal mijn enige zorg zijn: mijn buik mooi bruin te laten bakken in de zon. Je mag je ook niet van je eigen vak afhankelijk maken! En dan nog iets. De avantgarde heeft in de samenleving de funktie van *denkgist:* ze moet de mensen schokken en uitdagen, verkalkte ideeën, normen, gevoelspatronen, rollen doorbreken, de zaken voortdurend van vraagtekens voorzien, de betrekkelijkheid van alles zichtbaar maken. *Maar ook haar eigen betrekkelijkheid!* En daarom moeten eigentijdse kunstvormen tevens *hun eigen parodie* kunnen zijn. Dat is ook mijn ideaal. Ik word altijd kwaad als men ons verwijt dat we te serieus en te somber bezig zijn, want het is gewoon niet waar! Het publiek merkt alleen vaak niet hoeveel humor en zelfspot in ons genre schuilt. *Want een mens - en ook een stroming! - kan zichzelf alleen maar au sérieux nemen als hij of zij ook uitbundig om zichzelf kan lachen*.

Fabienne de Quasa Riera Ayats
Curriculum vitae, 1976-77

4 foto's uit een serie van 21
40 × 30 cm elk.

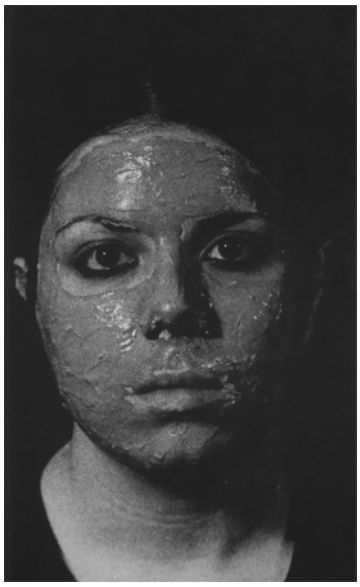

Ethel Portnoy
Drie dromen

Ik ben op weg naar een vriendin die in een modern flatgebouw woont.

Ik stap in de lift (een heel smalle, eenpersoons - ik kan er net in staan) en druk op de knop met het cijfer 3. Tot mijn verbazing gaat de lift de derde verdieping voorbij en blijft stijgen, steeds hoger - hoewel ik weet dat het flatgebouw niet meer dan zes verdiepingen telt!

Eindelijk stopt hij, op wat naar mijn berekening de twaalfde verdieping moet zijn. Ik maak dat ik de lift uitkom.

Ik stap regelrecht een grote, vensterloze, met flauw kunstlicht verlichte ruimte binnen. Er zit her en der verspreid (als in de hal van een vliegveld) een groot aantal mensen, met een gemelijke, troosteloze uitdrukking op hun gezicht. De meesten zitten aan kleine tafeltjes; een aantal loopt rond tussen wat stalletjes aan het uiterste eind van de hal.

Niet wetend wat ik moet doen neem ik plaats aan een tafeltje, en op slag verschijnt er aan mijn zij een serveerster met een blad in haar handen. Zij zet een glas Coca-Cola voor mij neer en een bord waarop een lamskotelet en een blaadje sla liggen. Het vlees ziet er moe uit, alsof het de tocht van en naar de keuken op hetzelfde bord al vele keren heeft gemaakt. Het slablad lijkt oud, alsof er al eens op gekauwd is. Er naast ligt het kadaver van een vlieg. Mijn oog valt op de Coca-Cola en ik zie dat er een grote vlieg in drijft. Met een verontschuldigende blik doopt de serveerster twee vingers in het vocht en schept hem er uit.

Ik kijk om mij heen, vol verontwaardiging.

Iedereen in de hal staart mij meelevend aan.

Ik begin te begrijpen waarom dit voedsel voor mij is neergezet. Het was de bedoeling dat de aanblik ervan mij op mijn gemak zou stellen. Nu besef ik waarom niemand anders zit te eten, waarom ikzelf geen eten wens. Ik keer mij tot de serveerster en zeg: ‘Ik ben dood, is het niet? U kunt het me gerust vertellen.’ Ze knikt van ja.

Dus ik ben dood! Het moet ergens tussen de derde en twaalfde verdieping zijn gebeurd. Nu zit ik hier samen met al die anderen

die waarschijnlijk ook dood zijn. Ik kijk naar ze. Er zullen hier, denk ik, vast wel een paar mensen zijn met wie je een soort van gemeenschap zou kunnen opbouwen. Maar ze hebben allemaal iets apatisch en moedeloos over zich.

Ik sta op en loop naar de stalletjes achterin de hal, om te kijken wat ze er te koop hebben. Een massa prullaria. Ik voel in mijn zakken en ontdek dat ik nog wat geld bij me heb - ongeveer zeshonderd frank.

Ik denk: ik moet zuinig zijn met dit geld, want ik zal er negenhonderd jaar mee voortmoeten. Negenhonderd jaar voor ik weer word geboren.

Dan word ik wakker.

Ik kom een kamer vol mensen binnen, het is een of andere receptie.

Een bevallige jonge vrouw staat met haar rug naar me toe. Ze draagt een witte blouse en een zwarte rok; haar slanke welgevormde benen zijn gehuld in beige nylons; ze heeft schoenen aan van glanzend, duur leer, met heel hoge hakken.

Ik word aan alle mensen in het vertrek voorgesteld, de een na de ander.

De jonge vrouw die met haar rug naar mij toestond keert zich nu om en reikt mij de hand.

Ik onderdruk een opkomende schreeuw. Haar gezicht is wit als perkament; de huid is verkreukeld tot een netwerk van rimpels; in plaats van ogen zitten er zwarte gaten.

Ik wil in doodsangst de kamer uitrennen, maar doe mijzelf in plaats daarvan met de grootste inspanning geweld aan om mij beleefd te gedragen. Ik druk de toegestoken hand (die in tegenstelling tot haar gezicht jeugdig en vlezig is) en prevel een begroetingsformule.

Terwijl ik dat doe voel ik dat ik juist handel.

Ik word wakker en begrijp wat er is gebeurd. Ik heb een onsterfelijk wezen ontmoet, een godin. Ik heb mijn vrees bedwongen, ik heb het gepaste respect betoond, en om de een of andere reden weet ik dat zij daarom ingenomen is met mij.

Wat is het donker! Het komt omdat ik diep onder de grond zit, in een grot.

Ik ben aan het eten - erger, aan het schrokken, ik prop mijn mond vol grote brokken vlees. Ik kan ze amper zien, maar de rauwe roodheid ervan dringt als een kleurstof door in het duister om mij heen.

Ik kauw gulzig, bloed kwijlend, kreunend van genot.

Ik word wakker, en mijn mond schokt nog na. Maar waarom voel ik schaamte?

Met stijgende ontzetting daagt me wat ik zat te eten.

Unica Zürn
Notities van een bloedarme vrouw

Ermenonville, 26 dec. 1957

Het grootste deel van mijn leven heb ik slapend doorgebracht - op één na het grootste deel wachtend op het Wonder, mediterend over het onbereikbare. Ik schijn maar weinig tijd te hebben besteed aan bezigheden die zich niet onderscheiden van die van andere mensen.

Kinderjaren die, wat de buitenkant betreft, in één enkel uur werden afgebroken, willen maar niet ophouden in mij door te werken. Hoe dikwijls wilde ik niet dat mijn zoon mijn vader, dat mijn dochter mijn moeder was. Telkens, telkens weer. Ik kom met dit volwassen-zijn maar niet klaar, ik kan mezelf niet meer veranderen met mijn altijddurende dwaze verwachting, dat het Wonder zal komen. Het Wonder, dat ik niet kan omschrijven, het Wonder waaraan deze bladzijden gewijd zijn. Ik zal voor mijn Wonder moeten betalen. Zijn neerdalen, zijn genade te verschijnen, zal veel kosten. Het zal een kort bestaan hebben, zoals alles wat wonderbaarlijk is. Waarschijnlijk zal ik, om het te beleven, met mijn leven moeten betalen. Mijn noodlotsgetal - 99 - heb ik pas deze maand ontdekt, eigenlijk ontdek ik het pas op dit ogenblik waarop ik begin te schrijven. Het draagt ertoe bij dat ik mezelf steeds heviger ga wijsmaken dat het Wonder op het punt staat mijn dood als betaling op te eisen. Verrukkelijke, pathetische droom!

100 is kinderachtig. Als je tot 100 kunt tellen, dan kan je al heel wat; 99 is alsof je ademschept - of liever: alsof je je adem inhoudt. Je weet niet wat daarna komt. Zal eindelijk de deur opengaan, het gordijn opgetrokken worden? Zal het ontstellend-schone binnenkomen? En dan in welke, welke gestalte? Een gestalte die bewijst dat het leven heel wonderbaarlijk is geweest en dat nu het einde is gekomen, omdat immers het menselijk-mogelijke, het mij-mogelijke, is gebeurd. Volgend jaar wordt 99, 100.

Ja, in 1958 zal op een of ander moment - ik weet de datum niet - mijn mooie 99 een onnozele 100 worden. Wat die 99 aangaat - hem verklaren, uitleggen hoe ik hem ontdekte, hoe ik hem doorgrondde - daarover wil ik hier niets zeggen. Dat blijft mijn ge-

heim. Als een mens krankzinnig wordt zal de arts, in een poging hem te genezen, zijn geheim blootleggen. Als ík krankzinnig word komt het wel door die 99.

Maar ik ben er vrijwel zeker van dat ik het Wonder in deze laatste dagen van het jaar niet meer moet verwachten. Volgend jaar, op een dag die ik niet weet, zal de 99 tot 100 worden. Als dat eenmaal is gebeurd, zal het voorbij zijn: het Wonder, het wachten - het gevaar dat die 99 me gek zal maken - alles is dan voorbij. Mijn Wonder heeft iets van een verschijning die een dodelijke uitwerking heeft. Ik zou het op geen stukken na willen beschrijven - ik zou me er voor schamen. Je zou zien - neen, je zult helemaal niets zien. ‘Ja, zo'n zielig hoofd vol hersenschimmen kan niet veel hebben.’ Dat is van Hans Christiaan Andersen.

Sedert 1949 waren mijn dromen vol ongeluk en angst. Ergens is er een berg van gebeurtenissen waaronder ik 's nachts, iedere nacht weer, bijna bedolven word. Met het opruimen van die berg kom ik nooit klaar. Zo gaat dat, als je met hangende armen in het leven staat. Dat is het: dat is mijn karakteristieke houding. Maar sedert een half jaar neem ik een slaapmiddel hoewel ik over 't algemeen geweldig goed slaap. En wat gebeurt er? Dat kleine medicament snijdt alle dromen door, al die draadjes waaraan ik al 8 jaar lang als een marionet hing en die me 's nachts zo griezelig lieten dansen. Sindsdien zijn apotheken in mijn achting gestegen: médication Hypnotique Supponeryl. Slapen zonder dromen, leven zonder pijn. Voor frs. 2,- per doosje kun je dat al hebben.

27 ***december 1957***

Over 5 dagen loopt dit jaar ten einde. Een jaar van grote ontmoetingen. Met Hans Bellmer mocht ik naar al zijn portretzittingen meegaan: Man Ray, Gaston Bachelard, Henri Michaux, Matta, Wilfredo Lam, Hans Arp, Victor Brauner, Max Ernst. Het is een hoogst belangrijk jaar geweest - waarbij me dat woord ‘belangrijk’ niet erg bevalt. Ik heb me dikwijls overgegeven aan het genot dat die gezichten en dat werk me gaven. Mijn oude verlangen mensen te ontmoeten die ik kan bewonderen, werd vervuld. Het heeft me gegrepen - het heeft bijna pijn gedaan, zó gelukkig was ik dit jaar. Heel bijzondere mensen waren het allemaal. De meeste van hen zijn - hoe kan ik het sterk genoeg uitdrukken - de meeste van hen heb ik, zonder dat ze het weten,

tot mijn broer of tot mijn vader gemaakt. Er zijn mensen die aanbeden moeten worden en andere die moeten aanbidden. Ik heb altijd tot de laatsten behoord. Verbazing, bewondering, aanbidding - altijd door. Op de achtergrond blijven, toezien, niet meedoen - dat is mijn passieve levenshouding. En hen die ik bewonder, neem ik in mij op en zij voegen zich bij de weinige schatten die nog zijn overgebleven uit mijn kinderjaren. Daar brandt het, daar is het in beweging, daar vormt zich iets; en af en toe komt het terug, het stroomt naar buiten in een tekening of in een anagram - gemetamorfoseerd. En naarmate die schatten tot rust brengen, verontrusten zij ook. Allerlei verlangens, hoop op gemeenschap, een gedroomde kameraadschap, een gedroomde orde en een grootse reiniging en toenadering - onder gedachten aan de verachtelijke complicaties die ontstaan juist als men elkaar teveel benadert. En de liefde - ik heb me van het bestaan van de liefde in een heel bepaalde vorm weten te overtuigen, een vorm waartegen bijna iedereen, bijna alles in opstand komt - ik bedoel de liefde in afstandnemen, de liefde waarvan de krachten niet verbruikt worden, maar groeien tot in het beklemmende en beangstigende toe.

De laatste dagen ben ik een beetje schuw geworden. Dat was ik altijd al, maar nu wordt het erger. Er is iets in me, dat niet aangeraakt wil worden en daar aldoor voor moet vechten. Alsof ik wachtte ... Altijd heb ik zo gewacht. Alsof het bewijs van een zaligmaking toch ooit nog eens zou komen. Ik heb er geen zin in dat nader te omschrijven. Het legt je het zwijgen op - dat is het. Het komt of het komt niet. Daarom noem ik het het Wonder. Tegenwoordig geloof ik er nog vertwijfelder aan dan vroeger. De som van alle gezichten die zich in mijn leven hebben voorgedaan, zie ik nu vóór me. Het bestaat, dit gezicht! Eindelijk dan heb ik het in zijn geheel gezien en begrepen. Bij de een is er een aanduiding om de slapen en de ogen, aan de binnenzijde van de handen en in de manier van lopen waarin iets van duizeligheid tot uitdrukking komt - (bij mijn zoon) - bij de ander zit het in de mond en kin en in de hoekigheid van de schouders - (bij mijn dochter). Maar dat zijn er maar twee, twee van al die steentjes die het beeld opbouwen. Hoe lang? Zo lang ik denken kan. Waardoor toch ontstond mijn ongeluk? Doordat ik gezichten met dat éne gezicht verwisselde. Doordat mijn kinderjaren op-

hielden op het ogenblik dat ik het drama van mijn ouders doorhad, brak toen ook het wonderbaarlijke instinkt voor het onvervangbare gezicht?

Toen begonnen de vergissingen. Bij iedere vergissing een vreugdekreet: *dit* is het gezicht? Mis! Er was iets om de mond en om de neus - weer iets anders in de buurt van het voorhoofd en de slapen. Nooit meer dan een aanduiding. Nooit het beeld als geheel. Driemaal trok ik me heftig terug, in een bed in het ziekenhuis. Iedere vergissing eindigde in het ziekenhuis, bezorgde me koorts, verstijfde mijn botten en liet me als opnieuw geboren achter, maar onnozeler dan ooit. Maar nu zal ik er wel voor oppassen, ooit weer achter een gezicht aan te jagen ...

Nu pas, nu mijn leven bijna afgelopen is, bereiken me weer de onmiskenbare waarschuwingen zoals ik ze in mijn kinderjaren ervaren heb. Het is de oude overgevoeligheid, die als een prachtige engel aan de puinhoop heeft weten te ontkomen. Een gevoel van verzet in al mijn vezels behoedt me voor bepaalde mensen, zoals vroeger voor volwassenen. Eindelijk heb ik de verschrikkelijke tijd van vergissingen, het jagen op het ongeluk - mijn kinderjaren - eindelijk heb ik die jeugdjaren overwonnen. Ik word oud. Ouderdom en kinderjaren beginnen op elkaar te lijken. Ik ben nooit echt jong geweest. Ik ben een oud kind. De volwassenheid bereikt me niet meer vóór mijn dood. Wat een onverdiend geluk! Maar ik zou blij zijn als er geen nieuwe dag meer kwam. Iedere morgen weer wakker worden - liever niet.

De verdeeldheid van ons bestaan - sinds augustus tussen Ermenonville en Parijs, is als een reizen tussen dood en leven - heen en terug. Met de bus doe je er een uur over om naar Parijs het leven in te rijden. Ermenonville, het stilste plaatsje dat je je kunt voorstellen, kan alleen maar de dood zijn. Een dood, waarvoor ik niet bang ben, waarmee ik sinds lange tijd rekening houd omdat ik van hem alle poëzie verwacht waarnaar mijn romantisch gemoed maar kan verlangen. Mijn waarheidsliefde neemt toe. Ik zou nooit willen liegen - liever zwijgen. Wat wordt er veel verzwegen! Het belangrijkste bijna. Een waarachtig gesprek is haast onmogelijk. Welke partner zou de smart van de waarheid kunnen verdragen? De waarheid die jij hem toevertrouwt. Iedereen weet toch dat waarheidsfanatici schipbreuk lijden zodra ze hun tegenspeler uitdagen tot een duel. Zwijgen is de beste verstandhouding.

Ook het spreken over een willekeurig onderwerp is onthullend voor opmerkzame oren. Waarheid is mogelijk in een monoloog - wie spreekt er nu over zijn geheim? Dat zou de ander immers kwetsen. Geen kind, geen dier babbelt over zijn geheim. Uit gevoel voor takt misschien? ‘Afstand’ is voor mij altijd de enige mogelijke verstandhouding, het intiemste zich uitspreken, de innigste verbondenheid geweest. Maar is die mogelijk?

De tegenzin om me te bewegen neemt toe. Ik heb een hekel aan snelheid. Beweging en snelheid zijn in Parijs, Parijs is leven! Hier is alles onbeweeglijk: nevel, kou, stilte. Ik sta op, loop rond, scharrel wat door de kamers, de dag is gauw om. Nu is het nacht geworden en intussen weet ik niets meer te schrijven ... In de koppige hoop dat er iets zal gebeuren ga ik me steeds landeriger voelen. Kalmte wisselt af met tranen en ik heb 't te kwaad met mijn slechte geweten, ik heb een slecht geweten omdat ik me te veel terugtrek. Wat me iets doet, is het uitzicht uit het raam, het landschap en het weggetje naar de bakker, de weg die langs het Jean-Jacques Rousseaupark loopt. We hebben het er dikwijls over om in dat park te gaan wandelen, om dat graf te bezoeken waaruit ze hem weer hebben weggehaald, maar ik geloof niet dat we er ooit toe zullen komen. Veel wat we zouden willen doen, veel waarover we praten, hebben we nooit gedaan. Zo zijn we nu eenmaal en dat verbindt ons sterk. Het is voldoende om je iets voor te stellen. De realisatie van die voorstelling zou niet mooier kunnen zijn. Maar muziek te moeten ontberen - dat is zo erg ...

28 december 1957

Na lange tijd weer een droom. In de verklaring van die droom komt het woord onsterfelijkheid voor. Maar op wat voor een griezelige manier!

Ik had in een tijdschrift foto's bekeken die in een operatiezaal gemaakt waren. De meeste waren van organen van iemand die pas overleden was en ze werden ingevroren om in geval van nood te worden ingeplant bijv. bij iemand die een ongeluk heeft gehad. Ik geloof dat die foto's aanleiding waren tot mijn droom.

Ik droomde dan vannacht van een prachtig, gevaarlijk wezen, half meisje, half slang. Een moordlustig wezen! Daarom werden haar alle organen waarmee zij onheil zou kunnen aanrichten, afgenomen. Ogen, tong, hart en zo werden haar afgenomen om

haar maar onschadelijk te maken. Maar omdat zij zo mooi was, wilde men haar uiterlijk onaangetast laten en zij werd zó vakkundig gemummificeerd, dat het leek of zij nog levend was. Toen dat gebeurd was, merkten wij tot onze verbijstering, dat het wezen sprak zonder tong, kon zien zonder ogen, leefde zonder hart, enorm sterk was zonder bloed, en blijkbaar zonder hersens plannen smeedde. Ze was zelfs nog veel vitaler, vuriger, intelligenter geworden, bezeten van haat- en wraakgevoelens, vervuld met onmenselijke kracht en woede. Wij zelf konden er alleen maar door te vluchten aan ontkomen, door dit ontzettende en toch bewonderenswaardige wezen volledig te worden vernietigd. Ik werd wakker met nog dat gevoel van onverholen bewondering voor haar. Ik vond het jammer dat de droom uit was, anders had ik waarschijnlijk nog meegemaakt op welke wijze het wezen mij zou hebben vernietigd. Of was ik zelf dat wezen? Of was het een beeld voor mijn wachten op het Wonder?

De avond is nu gevallen. Ik heb niets te noteren... Niets dan alleen de onrust van mijn hart, die toeneemt als het donker wordt. Onrust van mijn hart, van mijn lichaam - hij ontspringt ergens midden in mijn lichaam, van links naar rechts, en nog meer van bovenaf uit mijn hoofd, dat pas tot rust komt door liggen op een kussen, door het sluiten van mijn ogen en slapen.

De eetlust van onze kater Tibert is kolossaal. Met zijn hele wezen concentreert hij zich op het suizelende petroleumstel waarop de soep staat te trekken. Hij slaapt, hij eet, hij slaapt, hij eet. De tussenpozen vult hij met aanhalen. Ik ben bijzonder op hem gesteld. Wat heeft hij een behoefte aan gezelschap en gezelligheid! De slechte benauwde lucht in onze kamers, die door de beide kachels verspreid wordt, brengt hem er dikwijls toe, de koude voorkamer op te zoeken, waar hij zich in het lege kinderbed installeert om verder te slapen. Het regent de hele dag - het zal de hele nacht regenen. Ik ben zo lusteloos, bang voor elke beweging, zó zonder enig plezier van binnen, dat ik 't land krijg aan mezelf. Ik ben het zo zat, zo ontzettend zat - en het wordt steeds erger. Ik ben onbeleefd, niet toeschietelijk - mijn lichaam is één grauwe brij. Ik verlep - ik bén al verlept - ik verrot, ik stink, zó rot is alles. Ik vergeet dat ik benen heb. Ik kan niet meer tot in mijn voeten toe denken en ik zou met de grootmoeder van Hans kunnen zeggen: ‘Jesses wa-bin-ik toch misjelek ...’ Het is alle-

maal niet in orde en ik weet niet, hoe het weer in orde moet komen.

29 december 1957

Nog twee dagen en dan is het jaar om. Hoe zou in deze twee dagen het Wonder zich nog moeten voltrekken? Het Wonder en de dood die er mee samengaat? Ik ben bang dat ik mijn dood ontluister.

Ik voel me beter, als de zon schijnt. Ermenonville in zonneschijn - de hanen kraaien. Buiten de straatweg met toeristenauto's - van Senlis naar Parijs en omgekeerd. Ermenonville: 12 letters. De som van de cijfers van 12 is 3 ... en 3 maal 3 is negen. Grunewald, waar ik als kind woonde, heeft 9 letters. Ik geloof dat ik sedert mijn kinderjaren niet meer zo gelukkig ben geweest als nu in Ermenonville. Ik voel me dadelijk veel beter als de zon schijnt. Als de zon schijnt, gaat mijn treurige stemming een paar stappen naar achteren en blijft in afwachting op de achtergrond staan, wachtend op de zonsondergang. Dan, als ik in bed lig en Andersens sprookjes lees of 'Het Grote Avontuur' van Alain Fournier - vooral Henri Alain Fournier - dat zijn 18 letters - de som van die cijfers is 9 - (1 plus 8 is 9). Speciaal dit boek altijd weer. Dan is mijn treurige stemming helemaal bij mezelf en de treurige stemming van mijn zoon Christian - 9 letters - en de treurige stemming van Henri Alain Fournier - en samen met mij lezen ze over het vinden en over het verdwijnen van het Wonder en alle drie samen slapen we in. Maar vóór die tijd gebeurt er nog iets, iets wat ook Tibert merkt, ja het schijnt dat hij ziet wat Hans en ik niet zien, iets, dat 'spookt', in deze kamer. Alsof een handvol erwten, een handvol kralen tegen de muur wordt gegooid en Werner Heldt heeft in Berlijn eens tegen me gezegd dat dat een onmiskenbaar teken is dat het 'spookt' in een kamer. Ik denk vaak aan Werner Heldt, ik denk haast iedere dag aan hem en op die manier help ik mijn dode vriend onsterfelijk te worden. Als hij van dag tot dag in ons tot leven komt, dan doet het er niet toe, of zijn lichaam ergens in de aarde ligt begraven.

Over twee dagen is het jaar afgelopen en met dat jaar, geloof ik, het teken 99. Wat ben ik toch kinderachtig en eigenwijs in bijgeloof gevangen en ik wil er niet eens meer van bevrijd worden. Dat lijkt veel op wat ik mezelf 's zaterdagmiddags in Grunewald

opgaf. Ik moest proeven van moed afleggen: 3 maal van de hoogste muur springen, 3 maal zo hard mogelijk om het huis hollen - (en hollen is nooit mijn sterke kant geweest) - tot mijn hart bijna oversloeg. 3 maal 3 is 9! Maar ik kan er niet mee ophouden, met die 9 - met die 99 - niet nu - misschien in 't voorjaar - maar niet nu! Ik verlang en ik hunker naar het Wonder. Hoe het er dan ook zal uitzien ... ach, kan er dan niets, helemaal niets gebeuren? Wat een schrikbeeld, eentonigheid! Als altijd maar weer hetzelfde gebeurt, als tevredenheid en gewoonte, die twee dikke onuitstaanbare varkenshoeders, het heft in handen nemen. Het bekende, het overbekende - ik word er misselijk van.

Ik ben onproduktief geworden. Nauwelijks heb ik het over de zon gehad, of hij gaat al onder. De lucht wordt grauw, je hoort geen vogel meer. De grauwe, snel duister wordende middag was tenminste nog een soort nest. Nest van vertrouwd-zijn, van vriendschap, waarin we elkaar omhelzen, ons aan elkaar vastklampen: bij elkaar zijn, bij elkaar horen. Bang als we allebei zijn, verwacht de een van de ander dat hij hem steunt en omhult, want alleen-zijn is vreselijk!

Nu is de nacht gekomen. ‘Het’ gaat weer door me heen - van mijn hart naar mijn buik, van links naar rechts, moeizaam haal ik adem van de beklemmende druk op mijn borst tot in mijn hersens toe. Het verstand zwijgt in alle talen - desondanks probeert het me wijs te maken, dat ik me vergis, dat ik me moest schamen om me zó in de war te laten brengen door wat ik me alleen maar verbeeld! Voorgevoelens zijn het niet. Misschien sta ik op het punt het te overwinnen. Mijn bewustzijn, dat zich als van ouds maar al te graag van zijn hinderlijk lichaam losmaakt, komt een beetje terug bij mezelf, bij mijn benen en handen en bij mijn hoofd. Maar ik laat me niet wijsmaken dat zoiets als ‘rondspoken’ - zoals ik dat noem - niet bestaat. Ik word ‘belaagd’, geteisterd, alsof ik voor iets onbekends de enige toevlucht was. Er is een aanwezigheid om me heen - zelfs Tibert weet dat: hij kijkt naar boven, sluipt van het bed naar de schoorsteen, staart in de lege ruimte - het ruist en ritselt, het knarst en kraakt. Maar dat zijn toch zeker ratten! Ratten op zolder - ratten in de schoorsteen.

Daarnet stond ik voor het open raam. Achter me de verlichte kamer, vóór me de donkere tuin, de zwarte straatweg - een

blaffende hond, een loeiende koe op de hoge muur. Ik zei ‘ik stond voor het open raam’. Soms voel ik veel voor detectives. De man, die niet buiten staat om op mijn gestalte tegen de achtergrond van de verlichte kamer te schieten - om daarna het wapen op zichzelf te richten, de man dus, die niet bestaat, maar die op dit ogenblik doet alsof hij daar buiten in het donker staat - wie? wat? Wat is er in 's hemelsnaam in me gevaren? Het is het Wonder! Wie? Hij of liever HET! Dit HET, dat me de laatste dagen van alle kanten aankijkt, dat overal om me heen is, waar ik middenin zit, dat overal met me meegaat, op de trap, in de tuin, het hek door, op straat, in het bos en naar de slager - HET, dat mij moet hebben en dat ten slotte wel zal overgaan - het zal verdwijnen, dat zal dan de verlossing zijn. Ja, zó zal het gebeuren: ik zal het nooit meer ontmoeten en ik zal het vergeten. Om het uit te wissen om het niet te laten bestaan, zal ik ooit een naam ervoor moeten vinden. Het nameloze is erger dan dat waarvoor men een naam (desnoods een verkeerde) heeft gevonden: wintermelancholie - voorgevoelens van de dood - verbeeldingen - dat is zijn naam! Het omsingeld-worden, het op grote afstand geobserveerd-worden, de nabijheid, overal, de laatste tijd, dat alles zal voorbijgaan en dan zal ik weten dat mijn Wonder niet is gekomen - zoals een kind waaraan Kerstmis is voorbijgegaan - bij alle andere kinderen is het Kerstmis geweest, maar bij dit *éne* kind niet.

30 december 1957

Het is al over de helft van de dag, om 3 uur begint het donker te worden. Een zwaar lichaam, zwaar hoofd op pijnlijke schouders - niets deugt er, alles staat me in de weg, ik struikel over mezelf. Als ik hoest, denk ik aan tuberculose, als ik hoofdpijn heb, denk ik aan een hersentumor. De dood komt niet - niet meer in dit jaar. Slapen en eten, bezig-zijn zonder fut of animo tussendoor. Geen Wonder komt als je het verwacht. Dat - dus dát was ik helemaal vergeten. Een Wonder komt onverwacht. Ermenonville en Grunewald zijn allebei plaatsen om over sprookjes te peinzen. Hoe zou het me in Ierland te moede zijn? Het komt uit flarden nevels tevoorschijn, uit altijd groene vochtigheid. Wat een melancholiek klimaat!

‘Verleen flets water klank van stilte -

‘mijn geest is één met u.
‘Verga tot as, aan 't beeld van stilte -
‘Mijn leven bleef verlangen naar uw aandacht...’

31 december 1957

Ik heb keelpijn en mijn wervels kraken, dat noemen ze geloof ik spondilosis of spondilitis? En als je daarmee oud wordt, kan je je plezier wel op - van je 60ste af, zegt de dokter - liever van je 54ste af, want 4 plus 5 is 9.

Tibert heeft vanavond royaal gegeten en is gaan wandelen in de tuin. De druppels van mijn natte pullover vallen in de teil. Ik brei en lees in ‘Het Grote Avontuur’ en ik klets met Hans van de ene kamer naar de andere. Al gauw - nu dadelijk is het jaar 1957 om. We praten met elkaar van de ene kamer naar de andere en drinken wijn. Het is warm. Alles is goed, zo. Deze dag, aan het eind van het jaar, heeft voor mij altijd iets unheimlichs, en toch tegelijk ook iets plechtigs. Zouden de inwoners van Ermenonville deze avond knallend en herriemakend vieren? In Berlijn moet je op dit uur maar liever niet op straat komen - een dronken raket zou je neus kunnen verschroeien. Als 't jaar 2000 komt, zijn onze kinderen 50 en zijn wij dood. Is het waarschijnlijk dat onze kinderen 50 worden, nu de mensheid klaarblijkelijk zo vooruitgaat? De postbode heeft ons vanmorgen een gelukkig nieuwjaar gewenst. De laatste dagen deed ik vanbinnen niets dan jammeren, alarm slaan, me verzetten. Wat er toch in me gevaren was? De 99 is al bijna tot 100 afgerond. Wat was ik toch diep afgegleden, wat was ik vergrijsd, met spookachtige ogen. Een zieke keel aan een waggelend hoofd. Is er zó veel verdriet en verwarring voor nodig om van jezelf aan de dood te mogen denken? De kleine speldeprikken - zijn ze voldoende? Ik heb genoeg van zijn enthousiasme voor het sterven. Als het eenmaal zo ver is, zal ik het met klapperende tanden tegemoet zien. Ook uit mijn stapelgekke verlangen naar het Wonder is de spanning weg. Ik heb me in mezelf omgedraaid en omgedraaid, ik heb mezelf beluisterd en bekeken. Daarbij heb ik zo schoon genoeg van mezelf gekregen. Als ik een man was geweest, dan zou ik misschien deze toestand in een groot werk hebben omgezet. Maar zoals ik ben - en ik zou niet anders willen zijn - heb ik alleen maar geleuterd. Toen ik negen was zou ik op dit papier fijntjes in schuinschrift

getallen hebben geschreven en een grote zwingelzwangel, en ook een grote inktmop. Een smeerboek van inkt en boter, een beetje drek uit de tuin (of uit m'n neus), ezelsoren en vlekken, en dan maar haasten om op een of andere manier de bladzijden vol te krijgen. Want als kind verdraag je geen lege bladzijden. Als je van A tot Z alle letters kunt schrijven, dan zou je eens - als je maar moedig genoeg was - alle verzwegen woorden uit je hoofd kunnen opschrijven, een heel gedicht zelfs. Als 'je *dat* zou kunnen' een gedicht schrijven!

Ik lees de eerste bladzijden nog eens over: erg breed opgezet! Ik wou toch geen roman gaan schrijven. Als ik me nu goed bedenk hoe ik begon, dan wou ik toch alleen maar bewijzen dat ik, als ik het wil, kan sterven. Maar dat schijnt moeilijker te zijn dan ik dacht. Ongemerkt heb ik er zo genoeg van gekregen. Het schijnt dat mijn hysterische neigingen nu langzamerhand zijn afgezakt. Maar toch blijft het me puzzelen: wat was er met me aan de hand? Wat dan toch? Maar als iets waarmee je bezig bent je begint te vervelen, moet je het wegleggen en met iets anders beginnen. Dat ga ik nu doen. 'En het kwam in de krant en het werd gedrukt en vast en zeker kan één veertje vijf kippen worden' (H. Chr. Andersen).

1 *Naschrift. 2 januari 1958*

Zo geruisloos heb ik nog nooit een jaar horen verdwijnen. Ermenonville bleef doodstil. We wisten niet wanneer het 12 uur was. Buiten bleef het donker en stil. Zó heb ik het nog nooit beleefd. We praatten met elkaar van de ene kamer naar de andere, lazen en dronken wijn. We hebben niets gehoord. Het had evengoed kunnen zijn, dat er helemaal geen nieuw jaar was begonnen. Maar je ziet overal nieuwe kalenders en daarom moet het nu wel 1958 zijn. Kalenders hebben altijd gelijk. De Chinees in de sigarettenkiosk heeft ons gisteren nieuwjaar gewenst. Ik ben dankbaar voor het oude jaar - voor alles... alles!

II *Naschrift. 2 maart 1958*

Eindelijk weet ik nu, wat er in me gevaren was: *bloedarmoede* - een miljoen rode bloedlichaampjes waren *uit* me gevaren! Waarheen, waarheen? En het Wonder, het Wonder waarop ik zo hartbrekend gewacht heb - dat Wonder was niets anders dan een

grote kartonnen doos met 60 glazen buisjes vol leverbloed. Dat slik ik nu. Iedere dag zaag ik zorgvuldig 2 buisjes door en ik slik het goede, het gezegende leverbloed opdat die miljoen rode bloedlichaampjes weer hun intrek in mij nemen.

Zo zie je dat er mensen zijn die van een mug een olifant, van een veertje vijf kippen en van bloedarmoede een Wonder maken.

III *Naschrift en slot*

Ermenonville, 5 juli 1958 - aan de vooravond van mijn 42ste verjaardag.

Ik heb nu dus de 'Notities van een bloedarme vrouw' nog een keer zorgvuldig overgeschreven en ik ben er naar mijn zin mee klaargekomen. Intussen is alles al lang veranderd. Het is zomer geworden en Tibert heeft een vrouw gevonden. Terwijl ik dit laatste opschrijf, ligt het paar op het bed en slaapt. Het is avond. De rozen bloeien en de jasmijn, waarvan de geur al in mijn kinderjaren zoiets heerlijks voor me was. Mevrouw Tibert wacht haar bevalling af. Ze heeft een andere slaapplaats opgezocht, haar buikje rust nu op mijn voet, en mijn voet voelt kleine stootjes van de kindertjes die bewegen in het lichaam van mevrouw Tibert.

Sinds 26 december 1957, sinds de dag waarop ik deze notities begon, zijn er 192 dagen voorbijgegaan - de som van die cijfers is 12 - en daarvan weer de som = 3. Wat in deze notities is neergelegd, werd (deze dag meegerekend), wanneer ik het optel - in 9 dagen geschreven. Dat heb ik niet met opzet zo gedaan. Ondanks de 60 leverbloedbuisjes heb ik mijn manie, om tot elke prijs op 9 te willen komen, gehouden. Maar al lang is alles veranderd. Het is heerlijk om de vogels te horen, de bloemen te zien, van elkaar te houden, niet buiten elkaar te kunnen. Het is heerlijk, als een miljoen rode bloedlichaampjes langzaam, vreedzaam en hulpvaardig, van lieverlee weer als een onzichtbare zwerm engelen in de mens hun intrek nemen - het is een Wonder!

Vertaling: Caroline Bos-Everts.

Wendela Gevers Deynoot
Les Conditions Littéraires

Les Conditions Littéraires

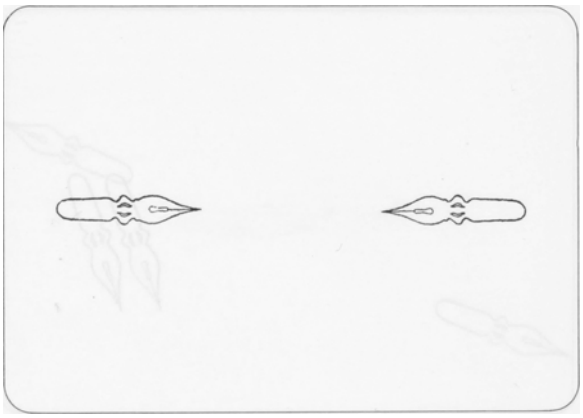

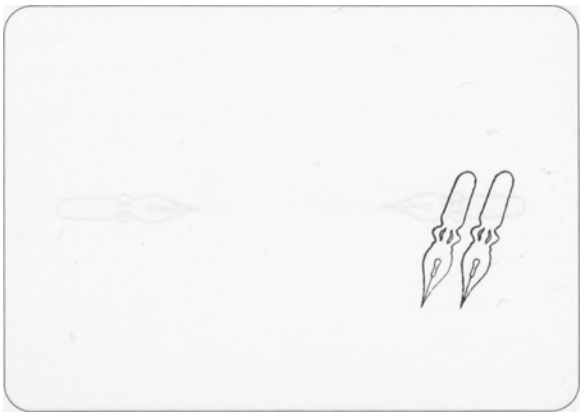

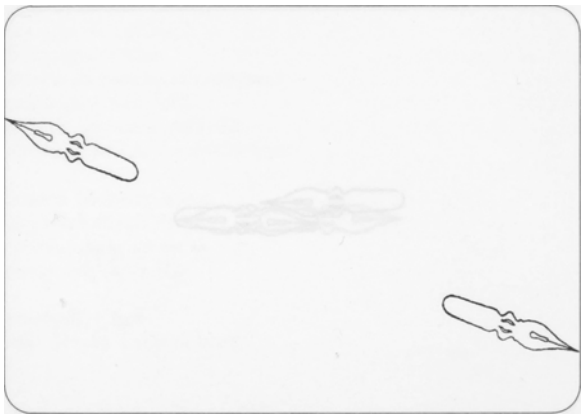

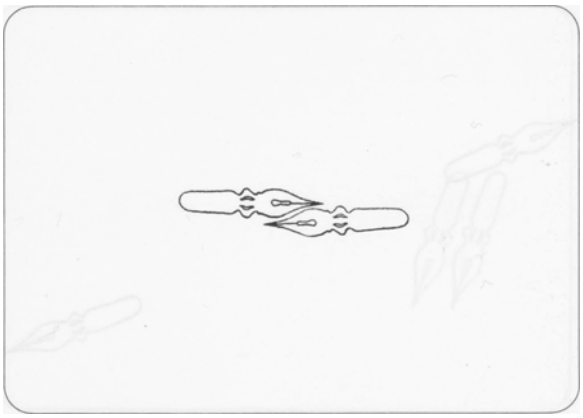

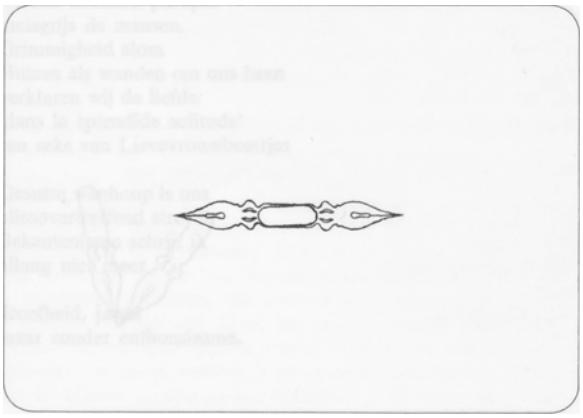

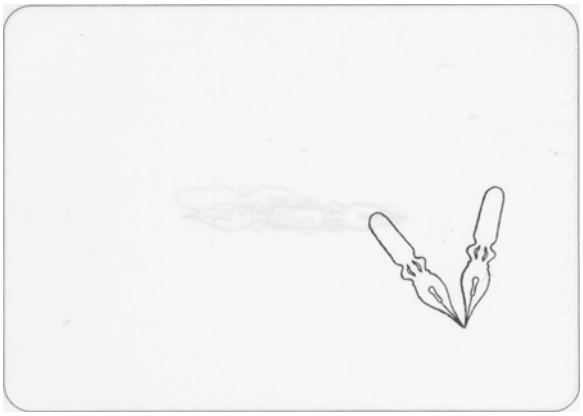

Monika van Paemel

[Terwijl de zon]

Terwijl de zon steeds schuiner
over de lage landen marcheert
(schuinmarcheert de zon)
Bomen worden strukturen
Velden donkere partijen
muisgrijs de mensen.
Grimmigheid alom
Huizen als wanden om ons heen
verklaren wij de liefde:
‘dans la splendide solitude’
een seks van Lievevrouwbeestjes

Gesuste wanhoop is ons
allesovertreffend streven
Bekentenissen schrijf ik
allang niet meer

droefheid, jawel
maar zonder enthousiasme.

[Het ijzertijdperk begint]

Het ijzertijdperk begint
waar prompt de bossen eindigen
soms staan er nog daken overeind
als zeventiendeeuwse hoeden
groet ik Charleville
als een seigneur

Monsieur, de titel voor mijn troebele élégance
een personage van enkele uren vlucht
daarna borstel ik weer watervallen lang
dit stil vervloekte haar
geboren om te heersen of te behagen

Welnee, geboren omdat er geen andere uitweg was.

Rimbaud, verdwaalde wolf
geniale puber
tussen dezelfde lakens,
eens -
Ach, Charleville.

Henri Stroet
Herinneringen aan Yvette

Als ik mij Yvette probeer te herinneren dringen zich beelden op die in woorden omgezet voldoende zouden zijn voor een smeuïg verhaal, mits ik er ook wat uit de duim gezogen feiten door heen klopte en de zaak wat opblies; ik zie daar uit morele overwegingen vanaf, omdat een mens nu eenmaal de waarheid hoort lief te hebben; ik beloof me niet mee te laten slepen door mijn verbeelding.

Wat ik mij van Yvette eerst en vooral herinner is haar kamer, die, naar ik schat, iets van drie bij drieëneenhalf geweest moet zijn; een danseresje van Degas aan de binnenkant van de deur (ze hield van het impressionisme in de schilderkunst, dat, zo ze zei, de wereld in haar verschijningsvorm zo exact mogelijk probeerde te benaderen - in de tekening waren zowel lelijke hoekige als snelle vloeiende lijnen); een fonteintje met tandenpoetsgerei in een houdertje, cosmetica, dat soort dingen, afgeschermd door een gehaakt gordijn; een divan met oranje chenille sprei; aanstuwende contrastvolle muziek, vooral Vivaldi; een dakraam niet groter dan een meter, waaruit ik graag naar buiten keek, naar de grijze en blauwe luchten en een kerktoren in de verte, terwijl er beneden de altijd lege straat was met de stille witte huizen - ik hield van het uitzicht en als ik daar zo voor het venster stond, mijmerde ik hardop, ook als Yvette in de kamer was. Eén stuk wand was volgeplakt met grauwe krantenfoto's van oorlogstaferelen - ik weet niet zeker meer of de collage alléén uit bombardementen, executies, atoomexplosies, tijgerende soldaten, tanks in straten en dergelijke bestond, of dat er ook afbeeldingen bij waren van hardhuidige politici (Johnson), sexbommen (Marilyn Monroe), modeshows (Cardin) en dat soort tijdsverschijnselen. Ik herinner me ook nog een vraag aan Yvette:

'Waarom plak je al die ellende ... al dat negatieve op?'

'Vind je dan niet dat de wereld zo is?' speelde ze luchtigjes terug. 'Je hebt gelijk,' gaf ik toe en ik schaamde me een beetje over die vraag, 'maar er is toch ook nog wel iets anders dan dit?' Ik probeerde zo de indruk te geven dat ik toch wel over die dingen had nagedacht.

‘De rest is toch onbelangrijk als dit er is, vind je niet?’ Ze keek me schuin aan, maakte opgewekt een pirouette en vroeg, terwijl ze me met haar wijsvinger bijna in mijn buik prikte:

‘Zullen we iets leuks gaan doen?’

(Natuurlijk liep de dialoog niet letterlijk zo, mijn geheugen is geen taperecorder, maar iets dergelijks staat me wel voor de geest, in elk geval had het zo kunnen lopen toen we een gesprek over de collage hadden, of, als we misschien nooit een gesprek over de collage gehad hebben dan zou een dergelijk gesprek toch wel mogelijk geweest zijn en zou het ongeveer zo gelopen kunnen zijn, als we het gehad hadden.)

Yvette kampte al jaren met aangezichtspijnen - althans ik herinner me dat ze in mijn aanwezigheid, elke keer weer klaagde over een branderig en zeurderig gevoel opzij van haar neus en vlak onder haar ogen. Uit Frankrijk schreef ze later dat de huisarts van de ‘patron’ het ‘sinusite’ genoemd had. Ze had er medicijnen voor gekregen. Over die ‘patron’ ben ik trouwens nooit iets te weten gekomen. Ze schreef over hem niets anders dan dat ze bij hem werkte: ‘... toute la journée c.a.d. à partir de 8h jusque à 5h30.’ Meer niet. Hoewel ik deze simpele informatie altijd wel heb proberen te combineren met wat ze eerder in een brief gezegd had, nl. dat ze een vaderfiguur zocht, dat ze graag getrouwd zou zijn met een leuke man en dat ze speciaal bij déze man wilde werken, is het me nooit gelukt iets over een eventuele verhouding te verifiëren. Zekerheid heb ik daar nog altijd niet over. En wat die aangezichtspijnen betreft, herinner ik me dat ik die toen altijd al als psychosomatisch beoordeelde en ik vanaf het moment dat ik daarover hoorde ze al direct vergeleek met de zachte aandrang in mijn rechtertestikel waarvan ik vaak last had. Ik beschouwde zulke pijnen als een signaal voor teveel zenuwen, maar omdat ik niet altijd een direct verband zag, had ik daar soms ook wel weer mijn twijfels over. Soms had ik pijn terwijl ik toch niet achterhalen kon waar ze vandaan kwam - ik zag niet dat ik me druk gemaakt of iets tegen mijn zin gedaan had. Maar om op Yvette terug te komen, haar pijnen dus - misschien heeft het ermee te maken - ze zei me eens dat ze gekweld werd door gevoelens van ‘benadeeld en gekwetst zijn’, - maar wie haar benadeelde en wat haar gekwetst had, ik weet het nog steeds niet, ik durfde het haar toen ook niet te vragen, mis-

schien was ze wel niet tevreden met haar uiterlijk, God weet het. Ze was klein, maar ook weer niet veel kleiner dan ik, had halflang sluik haar, blauwe ogen en bijpassende lichtblauwe dunne veegjes op haar oogleden, een zacht min of meer bleek gezicht, helrood gestifte volle lippen die haar wijde mond tekenden en voortanden die, omdat ze te ver uit elkaar stonden, verenigd waren met een extra stifttand, welke weleens losging waar ik bij was. Ze huilde en vloekte dan: 'Godverdomme... Godverdomme!' Ik drukte haar tere lichaam tegen mij aan en zei dat er in Jezusnaam toch wel belangrijkere dingen dan tanden waren en zelf zei ze dan niets terug maar ze moet toch zoiets hebben gedacht als: wat weet jij ervan, als ik vloek dan vloek ik, als ik huil dan huil ik. Zulke zinnen zou ze nooit hardop gezegd hebben, zinnen met 'wat-weet-jij-ervan' als bestanddeel. Ik kan me het van haar niet herinneren en het me ook niet voorstellen trouwens. Wel liggen me andere zinnen over heel andere onderwerpen nog vers in het geheugen: 'Meestal is het leven zo gecompliceerd, zelfs onder vrienden,' en 'Elke dag brengt onverwachte dingen'. Deze zinnen vond ik mysterieus omdat hun betekenis versluierd was, omdat ze steeds iets anders konden betekenen afhankelijk van de kontekst, begeleidende stemintonatie en gezichtsuitdrukking - tenminste dat idee had ik toen.

Verder herinner ik me nog levendig zinnen die heel wat begrijpelijker waren, zinnen die onze verhouding tot onderwerp hadden: 'Je moet niet verdrietig zijn'; 'Je bent erg lief, maar je moet je geen illusies maken om mij'; 'Wees alsjeblieft niet verliefd op mij, want daar kan ik niet tegen'; 'Ik geloof in je, maar ik ben niet verliefd op je'; 'Lieverdje, je brief was somber - niet nodig'; 'Ik hou van jouw gezicht'; 'Ik hou van jou, omdat jij dingen opmerkt die jongens van jouw leeftijd doorgaans niet zien'. Dit soort zinnen klonken mij als muziek in de oren, omdat ze betrekking op mij hadden en er woordencombinaties als 'ik-geloof-in-je', 'je-bent-erg-lief' en 'ik-hou-van-jou' in voorkwamen en ik in het geheel niet teleurgesteld was door wat er na het 'maar' kwam; de zinnen gingen over mij, waren voor mij alleen bestemd en konden als een bewijs voor onze verhouding beschouwd worden. Een andere zin: 'Vrouwen zijn slecht en gevaarlijk' vond ik de meest prikkelende van alle, hoewel die zeker niet zo bedoeld was, dat besefte ik ook wel, integendeel, ze wilde er een afschrik-

wekkend effect mee sorteren. Ik was er echter in 't geheel niet door uit het veld geslagen. De onbedoelde uitwerking ervan zou bij de bemoeizucht van mijn moeder gezocht kunnen worden. Haar bemoeienissen leken er speciaal op gericht de gedachte bij mij ingang te doen vinden dat vrouwen slecht en gevaarlijk zijn: achter schermen van zelfopoffering en weekhartigheid, baatzuchtigheid en meedogenloosheid te leren herkennen. Het was mijn moeder die telkens als er van Yvette een brief was, deze van de mat raapte en mij overhandigde wanneer ik 's avonds thuis kwam.

'Kijk maar uit, ze zijn er op uit je te gebruiken zolang ze dat uitkomt ... ze willen je beheersen en bezitten ... ze kunnen je aan het lijntje houden zolang ze dat willen,' zei ze dan. (Ik moet tot mijn schande bekennen, dat ik niet precies meer weet wat mijn moeder zei, het is eigenlijk wel zeker dat ze deze gedachten zo niet geuit kan hebben, maar hoe ik ook in mijn geheugen wroet, de herinneringen blijven schemerig. Wat me weer wel bij staat - ik merk nu dat iets ervan toch op wil lichten - zijn de woorden 'Kijk maar uit', ja, dat staat me nog heel goed bij, als vlak na een heldere droom, en nu ik me concentreer ook de uitdrukking 'aan het lijntje houden' en het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord 'ze', nooit 'vrouwen' of 'meisjes' of 'meisjes als Yvette' en ik weet ook nu nog waar ze die zinnen uitbracht: ze stond rechts naast me, terwijl ik aan mijn bureautje zat te 'leren', zoals zij het altijd noemde en hoewel mijn moeder die brieven nooit openmaakte en ze zeker ook nooit las, ze slechts overhandigde bij mijn thuiskomst of als reactie op mijn vraag: is er nog post voor me gekomen? antwoordde dat er een brief was gekomen die ze op de radio had gelegd, en ook niet naar de inhoud nieuwsgierig was, heeft ze toch verschillende keren, zinnen die de strekking hadden van 'vrouwen zijn slecht en gevaarlijk' in mijn nabijheid uitgebracht.)

Ik herinner me dat ik door deze zinnen van mijn moeder niet van gedachten veranderde wat mijn plannen met Yvette betrof, ik weersprak ze ook niet, zweeg er in alle talen over - mijn theorie was en dat is als het ging om mijn zelfstandigwording misschien wel het beste geweest, ook als die achteraf misschien wel lariekoek was, is die misschien toch mijn redding geweest: mijn moeder is jaloers en het kost haar pijn en moeite aan de ge-

dachte te wennen dat haar enige zoon zich los gaat maken en op zoek naar vervanging is. Ik bedoel maar, zinnen als ‘vrouwen zijn slecht en gevaarlijk’ werkten averechts; als ik zulke zinnen hoorde wist ik dat ik op de goede weg was.

Eens in de zoveel weken, ik schat, eens in de vier of vijf weken, misschien waren het er toch meer, schreef ik Yvette een brief die onveranderlijk dezelfde kop had: ‘Lieve Yvette’ - de meest veilige aanduiding - en dat herinner ik me ook nog, voornamelijk gingen die brieven over de keer daarvoor, over mijn spijt- en schuldgevoelens en gevoelens van liefde die altijd de vorm hadhen van: ik weet niet waarom, maar misschien daar en daarom hou ik van jou. Het leek wel alsof die gevoelens pas zin hadden wanneer ze ook een oorzaak hadden en ik die noemen kon. Wat ik precies verder schreef, ik weet het niet, ik ben het straal vergeten. Ik herinner me nog wel weer de moeite die het me kostte goede formuleringen te vinden die de omtrek van mijn gevoelens moesten weergeven zonder ze concreet te hoeven noemen. Mijn brieven eindigden altijd zo: ik kom zaterdagavond zeven uur. Een ander tijdstip kwam gewoon niet in me op. Ik schreef niet: wat zou je ervan vinden als ik zaterdagavond om zeven uur of zo kwam? of zou je willen dat ik binnenkort weer eens kwam? of lijkt het je leuk als ik eerstdaags weer eens langskom? - zulke zinnen niet. Ik dacht waarschijnlijk, en nu moet ik daar steeds weer hartelijk om lachen, dat het initiatief van mij moest uitgaan, maar hoe eigenlijk? Zo gauw ik in haar sfeer kwam gedroeg ik me altijd bedeesd, was ik doodverlegen en sprak in raadselen. Ik bedacht dagen van te voren hoe ik haar bij het openen van de deur zou kunnen begroeten - eerst een kus op haar mond en dan vragen: hoe gaat het met je? of eerst vragen hoe het met haar ging en dan een kus proberen? Moest je in dat laatste geval eerst het antwoord afwachten of kon je deze vraag als een beleefdheidsvraag opvatten? Op zulke vragen vond ik nooit bevredigende antwoorden en ik voelde dat als een ernstig tekort mijnerzijds. Ik geloof dat het gebrek aan doortastendheid en sociabiliteit nou precies de eigenschappen waren die ze misschien nog wel lief en grappig kon vinden, maar uiteindelijk kon ze er toch niet mee uit de weg; uit zo'n karakter konden geen spannende dingen voortkomen, in ieder geval geen huis vol vrienden. Haar aanmerkingen op mij combineerde ze altijd met een onheus

soort van zelfkritiek die haar afwijzing alleen maar moesten versterken: ‘ik ben geen goede huisvrouw’, en ‘ik hou niet van stofzuigen’ en ‘ik heb een sanguinisch karakter’. Alsof ik dat niet besefte, en alsof mij dat wat schelen kon, ik hield mijn mond maar of mompelde zo onduidelijk mogelijk: ‘Ik begrijp wat je bedoelt’, of soms knikte ik alleen maar, of soms deed ik net of ik niets gehoord had. Ik vond het wel goed zo: dat een huwlijk niet im Frage was, dat ze me niet als toekomstige echtgenoot zou vragen. Ik vond het voldoende als ik door haar allerlei dingen leerde, zoals: hoe ga je om met een meisje; wat kan je wel en wat kan je niet tegen een meisje zeggen; hoe is het om het vriendje van een meisje te zijn. Geen moment kwamen in mij verlangens naar boven die in de trant van ‘bezitsdrang’ of ‘behoefte aan geborgenheid’ geduid moesten worden, ik hield mijn mond over zulke onderwerpen. Eigenlijk zweeg ik over alle onderwerpen die wat persoonlijker van aard waren. Zo vroeg ze bij mijn eerste bezoek wat mijn plannen waren, wilde ik, zoals elke man die zij kende, haar alleen maar in bed krijgen of waren mijn verwachtingen hoger gestemd? Ze keek me lang in de ogen, alsof daar mijn wezen zou kunnen zetelen, alsof ogen niet konden liegen. Ik bleef verlegen zwijgen en drukte haar in mijn angst hardhandig op bed, (ik wilde zoiets al lang met meisjes doen en in deze situatie had ik het gevoel dat ik iets moest doen en ook: nu of nooit) zoog haar lippen op de mijne en ging ermee door tot ik met mijn hand onder haar blouse haar kleine tieten heen en weer kon wiebelen en zij ruimte kreeg om aan een stuk door ‘nee’ te schudden.

‘Ik hou van je! Ik hou van je!’ riep ik, om mijn opdringerige gefriemel wat aanvaardbaarder te maken. Mijn verdere betastingen onderging ze als een dooie pier. En in de eerstvolgende brief schreef ze: ‘Ik heb gezworen je nooit te kussen.’ Verder spraken we er nooit meer over. Wel probeerde ze alle keren dat ik bij haar op bezoek was, erachter te komen, wat er in mij nou eigenlijk omging. Van mijn kant kwamen nooit antwoorden op vragen. Als ze vroeg wat ik nu eigenlijk wilde, werd ik schuw. Als ze me aankeek, keek ik terug, soms minutenlang tot ze haar ogen afwendde en ik het idee van een overwinning had. Soms leek het haar alsof ik iets ging zeggen.

‘Zeg het dan!’

Ik keek bedremmeld.

Ze bleef aandringen. ‘Zeg het nou!’

En als al haar pogingen op niets uitliepen en ze zag dat het deze keer niet zou lukken, zei ze heel streng: ‘Wanneer zeg je het me?’ Dan zei ik, met een gevoel van opluchting dat ze het althans voor vandaag had opgegeven:

‘Misschien volgende keer’ of ‘dat komt nog wel... later.’

Zo won ik tijd om te bedenken wat ik tegen haar zeggen kon, wat in die situaties de gewoonte was. Zo herinner ik me dat ik hiertoe van films trachtte te profiteren die het thema ‘omgaan met vrouwen’ behandelden. Het staat me nog voor de geest hoe ik met Yvette een film bezocht die, geloof ik, Le Baiser heette en waarin allerlei soorten kussen te zien waren: een verraderskus, een liefdeskus, enfin dat moet duidelijk zijn. Van de film zelf weet ik verder niets meer, wel herinner ik me hoe ik tijdens de hele duur van de film mijn hand op haar blote knie had gelegd zonder die er ook maar één oogwenk vanaf te halen of die ook maar één centimeter te verschuiven. Films die het onderwerp van een liefdesverhouding behandelden bekeek ik liever alleen. Ik herinner me uit die tijd Le Bonheur en Een Liefde van Zeven Weken, of was het Een Liefde van Zeven Ochtenden, nou ja, in ieder geval ben ik zeker van de naam van de regisseur - de titel en de inhoud zijn dus eenvoudig te achterhalen. Uit Le Bonheur herinner ik alleen nog hoe in de banlieu van Parijs een jonge vrouw en een man in een rose- of groenachtige met bloemenbehang gedecoreerde kamer in een bed liggen met dikke grote kussens en van die tweede film alleen nog één enkele zin: een man zegt tegen een vrouw die hij blijkbaar liefheeft: ‘Je moet niet weggaan, ik kan niet zonder jou, ik heb je nodig.’ (Het kan zijn dat de eerste twee stukjes van dit citaat niet exact zo gezegd zijn, het derde stukje klopt woordelijk.) Ik vond het een handig zinnetje, omdat je met deze vier woorden een heel verhaal uit kon sparen, het leek me de ideale samenvatting van elke liefdesverklaring. Ik gniffelde dan ook toen ik onlangs in Girlfriends de vriend van Susan de nieuwste slagzin hoorde uitroepen: ‘Ik heb je niet nodig ... ik wil je hebben.’ Tijden veranderen, in het nieuwe gaat het oude nooit verloren.

Had ik nu iets opgestoken voor de praktijk van de liefde? Misschien. En terwijl ik over die vraag nadacht liep ik naar de boek-

winkel voor een krant en wat leesmateriaal. Als een controlecamera zocht ik het litteratuurrek af en kreeg plotseling een warm gevoel toen ik de titel ‘Yvette’ las op een boek dat van Guy de Maupassant bleek te zijn. Ik betaalde en rende naar huis, benieuwd als ik was naar de Yvette van De Maupassant - misschien kon het me helpen mijn geheugen op te frissen; als men maar intens genoeg associeert schijnt men het verleden opnieuw te kunnen beleven. Beter was het natuurlijk geweest, dacht ik op de terugweg, als ik indertijd alles had genoteerd, ook de dingen die zo gewoon leken, maar wie weet er van te voren wat hem later nog eens zal bezighouden?

Vijfmaal poëzie

Francine Rijkegras

spelletje

als ik bij jou ben
speel ik dat
ik bij jou ben
maar eigenlijk
ben ik nergens
noch bij jou
noch bij mezelf:
in een nevelig niemandsland
met vervagende grenzen
onduidelijke gebruiken
en tekens vol vervreemding.

verzand in het wrevelig
misverstand van mensen
die zich bijna als minnaars
gedragen maar het niet zijn.

Boccarossa

ik sta voor de spiegel
hij liefkoost mij
en lacht terug
zoals ik graag
toegelachen zou worden

als een lichtbundel
glijdt hij over mijn
lichaam en hult mij
in parelmoer en roze
bloedkoraal

deze spiegel houdt
van mij als een camera
en ik beweeg mij
langzaam op zijn
aanwijzingen

deze spiegel bemint mij
elke morgen en vervangt
de ene droom
door de andere

Sophie van Bijsterveld

Haiku's

Gewoon water is
hij nu, de regendruppel
die viel in een plas.

Een roze bloesem
viel in mijn waterteil en
bleef rustig drijven.

Kijk, een bloesem valt;
ik houd op met werken en
nog een bloesem valt.

De aanwezigen
maakten onze begroeting
kort, en zakelijk.

Terwijl ik lig te
denken over die en die,
kwijl ik een beetje.

Meggie Staal

Andromeda

m'n weidende blik heeft zich gehecht aan haar
zoals zij boven menig ander is verheven
kaarsrecht en fier een standbeeld van gratie
ik nader en drink haar schoonheid in
het bronzen lichaam in haar naakte luister
het zwartkrullend haar de donkere ogen
verloren in de verte onverstoorbaar
is zij van marmer deze starre vrouw
een levende godin een koningsdochter

ik heb de ban verbroken op 't laatst
en haar naar de naam gevraagd Andromeda
vernoemd - zij spreekt niet onze taal
gebaart slechts met onbekende klanken
dat zij hier staat tot slavendienst gedwongen
eens prinses in het verre Nubia
aan haar zusters in de strijd ontschaakt en buitengaats
met zware ketens aan dek geklonken
door kapers als een prooi besprongen

ik heb haar verkoren ongeacht haar staat
en nu zij onze gastvrijheid heeft gesmaakt
vergunt zij ons de duistere tover van haar kunst
onweerstaanbaar is Terpsichora's talent
wanneer mijn Drom zachtjes als ingetoomd dansante
wiegend op de maten van haar trom plots kreten slaakt
en als geducht Amazone aan 't krijgsdansen slaat
veroverend al wie haar boosaardigheid niet kent

ik heb haar bemind ach mijn ziel vond geen verwante
(O Eros je hebt me bedrogen met het aanzicht
van een ijs'lijk Gorgoonse -)

m'n verwonde vriendin
niet verwend met tedere kussen schenkt mij
een oogwenk lang de schaduw van een glimlach
dan treft mij haar boze oog koel en hard
als steen verstil ik zit daar gevangen in
vuur en schaamte bij de vloek aan mij gericht
jij vraagt erom mij laat dit koud

(- ik kreun overzacht
verbijt mijn gram peur trots zelfs uit een geminacht hart
ik kan mijn meerdere toch niet erkennen
in een barbaars priesteres die liefdeoffers smaadt)

zelfgenoegzaam zwijgend dan wel met argumenten
strijdend is zij mij 't meest nog welgezind (maar ach
hoe ijl toont mijn minnezang zonder haar dans)
alleen Artemis in haar uitheems gewaad
heeft zij haar lievelust gewijd de jacht op mannen
als zoenoffer weliswaar en voor 't nageslacht
mij mishaagt zulk eerbejag als minnares nochtans

welaan blijft zij gereserveerd en pijnt mij haar naam
mijn dierbaar hartevuur zal niet bedaren
maar oplaaien van hiel tot hoofd voor haarlief
die in een reidans Afrodit' ter ere
eigen gewichtigheid ontspringen wil en haar zang
in harmonie wil laten klinken met mijn snaren
want Afrodite's feest geniet bijzondere faam
daar elke nimf bacchante of hetare
Haar gunst verkrijgt die bevrijdt van angst en dwang

Leopold van den Brande

De nabijheid van spiegels

als vrouwen in de nabijheid van
spiegels. benader ik je. neem gedaanten
aan, en toon plots duizenden kleuren,
als bij het splijten van ruw diamant.

baltsend nader ik. en je spint mij in,
in webben van crystal, en ontpopt, tot
ik je dooraderd parfum doorzie. je handen
hun eroties schimmenspel in je ogenschaduw.

als de geur van vergane vrouwen in de
nabijheid van spiegels, de deur van het
landschap dicht gaat, het licht vergeelt,
en woorden urnen werden waarin je
wacht op de wind.

je navel leg ik, als een juweel van vlees,
in een doosje, met zwart satijn bekleed.

Klein makaber sprookje om kinderen eeuwig slapen te laten

wagenwijd staat de ruimte open.
een kind loopt erin, de bal achterna.
geen geluid, geen stilte. het weet
van vrouw, noch man. duwt met zijn
kleinste handen al het water
van zich af:

ik ben uit een, uit één en
eenzelfde breken. geen ogenblik
of het verlichtte mij in een
volmaakt duister.

ook de dagelijkse dingen ontstaan
bij dageraad. en eindigen in de droom
in het ontwaken. zo het jongetje uit
Mexico, parels uit de suikeren schedel
snoept. het meisje uit Vlaanderen,
schuift men zand op de ogen.

in een stilleven denkt over dit alles
de okkernoot na. en over de schaal
en haar overige dode vruchten, de
velden bloedovergoten maiskolven:
uit de wouden treden dieren en
vogels plots even naderbij.

Olive Schreiner
Uit: 'The Story of an African Farm'

Lyndall

Zij leek meer een prinses, vond Em, veel meer net een prinses dan de dame die altijd nog in Tant' Sannie's slaapkamer aan de muur hing. Ze leunde achterover in de kleine fauteuil, ze droeg een grijze peignoir en het lange haar was uitgekamd en hing tot op de grond. Em zat aan haar voeten en keek met bewondering en respect naar haar op.

Lyndall was moe na haar lange reis en was al vroeg op haar kamer. Ze liet haar ogen over de bekende voorwerpen glijden. Vreemd om na vier jaar terug te komen en dan te zien dat de kaars op de toilettafel nog steeds in de hoek achter het droogrekje een schaduw maakte van de kop van een oud wijf. Vreemd dat zelfs een schaduw bestendiger was dan een mens. Alles was er nog, alleen zij zelf was niet meer de oude.

'Wat zie je?' vroeg Em.

'Niets, en alles. Ik dacht dat de ramen hoger waren. Als ik jou was zou ik de muren hoger maken als je het huis krijgt. Er is geen ruimte om adem te halen, je stikt hier.'

'Gregory gaat een heleboel veranderen,' zei Em. En terwijl ze vol respect dichter op de grijze peignoir toeschoof: 'Vind je hem aardig, Lyndall? Is hij niet knap?'

'Hij is vast een mooie baby geweest,' zei Lyndall, kijkend naar het witte diemiten gordijntje boven het raam.

Em begreep het niet.

'Er zijn mannen,' zei Lyndall, 'van wie je niet geloven kunt dat ze ooit een baby geweest zijn, en andere bij wie je er elke keer aan moet denken dat ze er met sokjes en roze sjerpen vast en zeker leuk uitzagen.'

Em bleef zwijgen. Toen zei ze met enige waardigheid 'Als je hem leert kennen, zul je van hem houden net als ik. Als ik andere mensen met hem vergelijk, lijken die zo zwak en klein. Onze harten zijn zo koud, onze liefde is vermengd met zoveel andere dingen. Maar hij - niemand is zijn liefde waardig. Ik ben het niet waardig. Het is zo groot en zuiver.'

‘Je hoeft het je niet aan te trekken, hoor, dat je zijn liefde zo gebrekkig beantwoordt,’ zei Lyndall. ‘De liefde van een man is net een vuur van olijfhout. Het springt steeds hoger, het snort, het laait op, de rode vlammen schieten eruit, het dreigt je te pakken en te verslinden, en jij staat er als een ijspegel bij in de gloed van die felle hitte, vol zelfverwijt over je eigen koelheid en gebrek aan wederkerigheid. De volgende dag als je je handen een beetje wilt warmen, vind je alleen nog wat as. Een lange liefde die koel is, staat tegenover een korte liefde die heet is. Mannen hebben trouwens hoe dan ook niets te klagen.’

‘Je praat alleen maar zo omdat je de mannen niet kent,’ zei Em, zich hullend in de waardigheid van iemand die het beter weet, zoals algemeen vertoond door verloofde en getrouwde vrouwen in een discussie over de aard van de man met hun gezusters zonder vrijer. ‘Jij zult ze ook eens leren kennen en dan zal je er anders over denken,’ zei ze, met neerbuigende grootmoedigheid, het voorrecht van beter weten tegenover onkunde.

Lyndall's kleine lip trilde, een teken dat ze zich zeer vermaakte. Ze draaide aan een zware ring die ze aan haar wijsvinger droeg - een ring die meer geëigend was voor een mannenhand en opvallend van vorm - een diamanten kruis in goud gevat met daaronder de initialen R.R.

‘Oh, Lyndall,’ riep Em, ‘misschien ben je zelf wel verloofd - daarom lach je zo. Ja, ik weet het zeker. Kijk die ring eens!’ Lyndall trok snel haar hand los.

‘Ik heb er niet zo'n haast mee om mijn nek onder de voet van een man te leggen, en ik ben niet zo dol op het huilen van babies,’ zei ze, terwijl ze haar ogen gedeeltelijk van vermoeidheid sloot en terugleunde in de stoel. ‘Andere vrouwen zijn blij met zulk soort werk.’

Em voelde zich terechtgewezen en schaamde zich. Hoe kon ze Lyndall nu het witte linnen en de krans en het borduurwerk laten zien? Ze was een tijdje stil en begon toen te praten over Trana en de oude gedienstigen van de boerderij, totdat ze zag dat de ander vermoeid was. Toen stond ze op en liet haar alleen. Maar toen Em weg was bleef Lyndall nog zitten kijken naar het oudewijvengezicht in de hoek, met een vermoeide uitdrukking, alsof het gewicht van de hele wereld op die tengere jonge schouders rustte.

De volgende morgen toen Waldo voor het ontbijt op weg ging met een zak maïs over zijn schouder om de struisvogels te voeren, hoorde hij een lichte tred achter zich.

'Wacht op mij, ik ga met je mee,' zei Lyndall en toen ze hem ingehaald had: 'Als ik je gisteren niet was gaan zoeken, zou je me nog steeds niet begroet hebben. Vind je me niet meer aardig, Waldo?'

'Jawel - maar - je bent anders.'

Het was zijn oude, onhandige, aarzelende manier van praten. 'Vond je de kinderschorten leuker?' reageerde ze snel. Ze droeg een jurk van een eenvoudige katoenen stof, maar heel modieus gemaakt en ze had een brede witte hoed op. In Waldo's ogen was ze voornaam gekleed, begreep ze. 'Mijn kleren zijn een beetje veranderd,' zei ze, 'en ik ook. Maar niet voor jou. Hang die zak eens over je andere schouder, dan kan ik je gezicht zien. Je zegt zo weinig dat je voor iemand die niet naar je kijkt, niet te ontcijferen bent.' Waldo verwisselde de zak en ze liepen naast elkaar verder. 'Jij bent in je voordeel veranderd,' zei ze. 'Weet je dat ik af en toe wilde dat ik je kon zien, toen ik weg was? Niet vaak, maar toch wel af en toe.'

Ze waren nu bij het hek van het eerste kamp. Waldo gooide zijn zak met maïs gedeeltelijk leeg en ze liepen verder over de bedauwde grond.

'Heb je veel geleerd?' vroeg hij onnozel en dacht eraan hoe ze eens gezegd had: 'Als ik terugkom dan weet ik alles wat een mens maar weten kan.'

Ze lachte -

'Denk je aan mijn grootspraak van toen? Ja, ik heb wel iets geleerd, maar niet wat ik verwacht had en niet zo veel. Ten eerste heb ik geleerd dat een van mijn voorouders een heel grote dwaas geweest moet zijn. Ze zeggen toch immers dat een mens geen enkele eigenschap vertoont die een van zijn voorvaderen niet ook al had? Ten tweede heb ik ontdekt dat een meisjeskostschool de meest vervloekte plek is ter aarde waar een hongerige ziel nauwelijks een paar graantjes kennis op kan pikken. Ze heten "finishing schools", en die naam geeft precies weer wat het zijn. Ze maken een eind aan alles behalve stommiteit en zwakheid, en die worden gecultiveerd. Het zijn apparaten, volmaakt geschikt om te experimenteren met de vraag "Wat is de kleinste ruimte waar een

menselijke ziel in geperst kan worden?" Ik heb zielen gezien, zo ingesnoerd, dat ze makkelijk in een kleine vingerhoed hadden gekund, met nog ruimte te over. Een vrouw die daar vele jaren gebleven is, draagt het merkteken van het beest met zich mee tot haar dood, al ontplooit ze zich misschien nog enigszins naderhand als ze weer in de vrije wereld adem kan scheppen.'

'Was je heel ongelukkig?' vroeg hij opeens ongerust.

'Ik? - Nee, ik ben nooit ongelukkig. Ik wou dat het wel zo was. Als ik had moeten leven zoals de rest van die troep, was ik na vier dagen weggelopen en in dienst gegaan bij de eerste de beste Boer-vrouw wier boerderij ik bereikte, om onder haar zeepketel het vuur aan te maken. Kan je je voorstellen, Waldo, wat het is om met kakelende oude wijven opgesloten te zitten, die het leven niet kennen, die geen liefde voelen voor wat mooi is, die krachteloos zijn, om door hen je ziel te laten verfijnen? Om dezelfde lucht in te ademen als zij, is al verstikkend. Maar ik heb ze gedwongen mij ruimte te geven. Ik zei tegen ze dat ik anders weg zou gaan, en omdat ze wisten dat ik uit eigen beweging daar was, gaven ze me een slaapkamer voor mezelf, zonder één van die wezens wier hersens langzaam werden verdund en uitgeknepen. Muziek heb ik niet geleerd want daar had ik geen talent voor, en als de hele troep kussens zat te maken en afschuwelijke bloemen waar de rozen om zouden lachen, en een krukje in zes weken dat door een machine veel beter gemaakt kan worden in vijf minuten, dan ging ik naar mijn kamer. Met het geld dat ik daarmee spaarde, kocht ik boeken en kranten, en 's nachts bleef ik op. Dan las ik en maakte uittreksels van wat ik las, en ik had tijd om een paar toneelstukken te schrijven en te ontdekken hoe moeilijk het is om je gedachten zo op papier te krijgen dat ze niet volkomen belachelijk schijnen. In de vakanties leerde ik heel wat meer. Ik kreeg vrienden, ik reisde en zag een paar plaatsen en veel mensen en maakte kennis met verschillende levensstijlen, wat meer is dan je uit boeken kunt halen. Over het geheel genomen ben ik met mijn vier jaar niet ontevreden. Ik heb niet geleerd wat ik verwachtte, maar ik heb iets anders geleerd. Wat heb jij ondertussen gedaan?'

'Niets.'

'Dat kan niet. Ik merk het nog wel.'

Ze liepen nog steeds naast elkaar over de bedauwde begroeiïng. Plotseling draaide zij zich naar hem toe.

‘Zou je niet graag een vrouw willen zijn, Waldo?’

‘Nee,’ antwoordde hij meteen.

Ze lachte.

‘Dat dacht ik al. Zelfs jij bent daar te wereldwijs voor. Ik heb nog nooit een man ontmoet die dat wel wilde. Dit is een mooie ring,’ zei ze, en strekte haar kleine hand uit om de morgenzon de diamanten te doen schitteren. ‘Minstens vijftig pond waard. Ik geef hem aan de eerste man die tegen me zegt dat hij wel een vrouw zou willen zijn. Misschien is er wel iemand op Robbeneiland* die hem zou kunnen winnen, maar zelfs daar twijfel ik aan. Het is verrukkelijk om een vrouw te zijn, maar elke man dankt God op zijn blote knieën dat hij er niet één is.’

Ze trok haar hoed scheef om de zon uit haar ogen te houden tijdens het lopen. Waldo bekeek haar zo ingespannen, dat hij over de begroeiïng struikelde. Ja, dit was zijn kleine Lyndall die vroeger de geruite schortjes droeg. Nu zag hij het wel, en hij kwam dichter naast haar lopen. Ze kwamen bij het volgende kamp.

‘Laten we hier even blijven en naar de vogels kijken,’ zei ze; een struisvogelvrouwtje kwam op ze af springen met haar fluwelige vleugels uitgestrekt terwijl ver weg achter de bosjes de kop van het mannetje te zien was die op de eieren zat te broeden.

Lyndall leunde met gekruiste armen op het hek en Waldo gooide zijn lege zak op de muur en ging naast haar staan.

‘Ik vind die vogels sympathiek,’ zei ze, ‘ze werken samen en ze zijn elkaars kameraden. Ben je geïnteresseerd in de positie van de vrouw, Waldo?’

‘Nee.’

‘Dat dacht ik al. Dat is niemand, behalve als men iets nodig heeft om grapjes over te maken. En jij, jij was altijd al alleen geinteresseerd in wat een paar miljoen mijl ver is, en gehuld in mysteriën. Als vrouwen bewoners van de planeet Jupiter waren, waar je toevallig iets over gehoord had, zou je je dag en nacht in ons verdiepen. Maar omdat we hier zijn, vlak voor je neus, kijk je niet naar ons om. Het kan je niet schelen dat dít rafelig en lelijk is,’ en ze legde een vingertje op zijn mouw, ‘maar je slooft je geweldig uit om een denkbeeldig blad op een oude stok

* Op de Kaap worden krankzinnigen naar Robbeneiland gestuurd.

mooi te maken. Het spijt me dat de positie van vrouwen je niets kan schelen. Ik had graag vrienden willen zijn, en dat is het enige waar ik veel over nadenk of sterke gevoelens over heb - als ik tenminste iets voel over wat dan ook,' voegde ze er luchtig aan toe en verschikte tegelijkertijd haar tengere armen. 'Toen ik een baby was, hebben mijn ouders me op een nacht in de vrieskou buiten gelaten, stel ik me zo voor, en toen ben ik van binnen verkleumd, zo voelt het tenminste!'

'Ik heb maar een paar oude gedachten,' zei hij, 'en die gaan steeds maar door mijn hoofd, steeds maar in een kringetje rond. Ik kom nooit verder, en ik heb er genoeg van.'

'Zoals een oude kip die maand in maand uit op haar eieren zit die nooit uitkomen?' zei ze snel. 'Ik word zo belaagd door nieuwe dingen dat ik ze steeds terug moet dringen, anders lopen ze elkaar voor de voeten. Het duizelt me soms. Maar één gedachte blijft steeds onwrikbaar overeind - kon ik maar in de toekomst geboren zijn: dan zal het misschien geen brandmerk zijn om als vrouw geboren te worden.'

Waldo keek haar aan. Het was moeilijk te zeggen of ze het meende of dat ze grapjes maakte.

'Ik weet wel dat het onverstandig is. De wijze schopt niet tegen de muren van ijzer die toch niet om te krijgen zijn,' zei ze, 'maar we zijn vervloekt, Waldo, vervloekt geboren vanaf het ogenblik dat onze moeders ons op de wereld zetten totdat ons het doodskleed wordt aangetrokken. Kijk me nu niet aan alsof ik onzin sta te praten. Alles heeft twee kanten - de buitenkant die belachelijk is, en de binnenkant die doodernstig is.'

'Ik lach niet,' zei de jongen, inderdaad heel kalm, 'maar waardoor zijn jullie vervloekt?'

Hij dacht dat hij geen antwoord kreeg, zo lang het ze hem wachten.

'Het gaat er niet om wat ons aangedaan wordt, maar wat er uit ons gemaakt wordt,' zei ze tenslotte. 'Dat doet ons onrecht aan. Een mens wordt alleen werkelijk beschadigd door wat hem essentieel verandert. We komen allemaal op de wereld als kleine kneedbare wezens, met een bepaalde mate aan natuurlijke energie misschien, maar verder - blanko. En de wereld laat ons weten wat we moeten zijn, en vormt ons door het doel dat ze ons stelt. Tegen jullie zegt de wereld: Werk! en tegen ons: Schijn! Tegen jullie:

Naarmate je 's mensen hoogste ideaal van God benadert, naarmate je arm sterk is en je kennis groot, en de kracht om te werken in jou aanwezig, zul je alles verkrijgen wat het menselijk hart begeert. En tegen ons zegt de wereld: Kracht zal je niets baten, noch kennis, noch werk. Je zult verkrijgen wat de mannen verkrijgen, maar langs een andere weg. En zo maakt de wereld mannen en vrouwen.

'Kijk eens naar dit kinnetje van mij, Waldo, met het kuiltje er in. Het is maar een klein onderdeel van mezelf, maar al bezat ik kennis van alle dingen onder de zon, en de wijsheid om het te gebruiken, en het grote liefdevolle hart van een engel, het zou me in mijn leven niet zo tot steun zijn als dit kleine kinnetje. Ik kan er geld mee winnen, en liefde. Ik kan er macht mee winnen, en roem. Wat zou kennis mij baten? Hoe minder een vrouw in haar hoofd heeft, des te lichter is ze om omhoog te klimmen. Ik hoorde een keer een oude man zeggen dat in zijn ervaring een vrouw altijd meer had aan slanke enkels dan aan intelligentie. En dat is de waarheid. Ze beginnen ons al voor ons vervloekte doel geschikt te maken,' zei ze, en ze vertrok haar mond in de schijn van een glimlach, 'als we nog heel klein zijn met schoentjes en sokjes aan. We zitten bij het raam met onze voetjes opgetrokken en kijken naar buiten waar de jongetjes lekker spelen. Wij willen ook. Dan wordt er een liefdevolle hand op onze schouder gelegd en ze zeggen: "Je kunt daar niet naar toe, kleintje. Je gezichtje zou verbranden, en je mooie witte jurk zou vuil worden." We hebben het gevoel dat het voor ons bestwil is, zo liefdevol wordt het gezegd, maar we kunnen het niet begrijpen en we blijven daar geknield met één wang verlangend tegen de ruit gedrukt. Later gaan we blauwe kralen rijgen en we maken een snoer voor onze hals, en we gaan voor de spiegel staan. We zien onze teint die niet bedorven mocht worden, en de witte jurk, en we kijken in onze eigen grote ogen. Dan begint de vloek op ons in te werken. Het doel is bereikt als we volwassen vrouwen zijn die niet langer verlangend reikhalzen naar een gezonder soort leven: we zijn tevreden. We passen in ons wereldje, zoals de voet van een Chinese vrouw in haar schoentje past, precies alsof God beide geschapen had. Maar God heeft van geen van beide weet. Bij sommigen van ons heeft het proces zich volledig voltrokken. De delen die we niet mogen gebruiken zijn volledig afgestorven, zelfs

afgevallen. Maar bij anderen - en wij zijn niet minder beklagenswaardig - zijn die delen verzwakt en nog aanwezig. We dragen de zwachtels, maar onze ledematen hebben zich niet aangepast. We weten dat we ingesnoerd zijn en verzetten ons ertegen.

'Maar wat helpt het? Een beetje bitterheid, wat verlangen zolang we jong zijn, wat vruchteloos zoeken naar werk, wat hartstochtelijke strijd om ruimte voor het ontplooien van onze krachten - en dan gaan we met de kudde mee. Een vrouw moet met haar regiment meetrekken. Uiteindelijk moet ze of onder de voet gelopen worden, of meegaan. En als ze verstandig is, gaat ze mee.

'Ik zie wel in die grote ogen van je wat je denkt,' zei ze en keek hem even aan. 'Ik weet altijd wat degene met wie ik praat, denkt. "Hoezo is deze vrouw die zo'n drukte maakt, er slechter aan toe dan ik?" Ik zal het je met een klein voorbeeld duidelijk maken. We staan hier vanmorgen bij dit hek, beiden arm, beiden jong, beiden zonder vrienden, er is werkelijk niet veel verschil tussen ons. Laat ons ieder ons weegs gaan precies zoals we zijn, om in het leven onze weg te vinden. Vanavond bereik jij een boerderij. Al kom je ook alleen en te voet, de boer zal je een pijp tabak geven en een kop koffie en een bed. En als hij geen dam heeft te bouwen, en geen kind dat les moet hebben, dan kan je morgen met een vriendelijke groet je weg weer vervolgen. Maar als ik vanavond diezelfde boerderij bereik, dan worden mij vreemde vragen gesteld, dan kijken ze mij vreemd aan. De Boer-vrouw zal haar hoofd schudden en me te eten geven bij de Kaffers en toestemming om bij de honden te slapen. Dat zou de eerste stap zijn op onze weg - een hele kleine weliswaar, maar elke stap tot het einde zou een herhaling zijn. Wij waren elkaars gelijken toen we als nieuwgeborenen bij de baker op schoot lagen. En we zullen weer elkaars gelijken zijn op het moment dat ze onze kaken vastbinden voor de laatste slaap.'

Waldo keek met verwondering naar het trillende gezichtje. Hij ving iets op van een wereld van hartstocht en gevoel die helemaal nieuw voor hem was.

'Het is wel zo,' zei ze, 'dat we op jullie voor hebben dat we op ieder moment een comfortabel en goed bestaan kunnen beginnen terwijl jullie er geduldig en hard voor moeten werken. Een beetje huilen, een beetje flikflooien, een beetje zelfvernedering en een beetje goed gebruik maken van wat we meegekregen hebben en

dan is er wel een of andere man die zegt: “Wil je niet mijn vrouw worden?” Als je er goed uitziet en jong bent is het makkelijk om getrouwd te raken. Er zijn mannen genoeg. Maar een vrouw die zichzelf verkocht heeft, al is het voor een ring en een nieuwe naam, hoeft heus haar neus niet op te trekken voor een meid van de straat. Ze verdienen allebei hun brood op dezelfde manier. Uit liefde trouwen is het mooiste uiterlijke symbool van de eenwording van twee zielen, maar trouwen zonder liefde is het smerigste handeltje dat de wereld bevuilt.’ Ze veegde met haar vingertje woest langs de bovenste dwarsbalk en schudde daarbij het dozijn kleine dauwdruppeltjes af dat daar nog hing. ‘En dan zeggen ze tegen ons dat de mannen ons ridderlijk bejegenen!’ riep ze uit. ‘Als we graag dokter willen worden, advocaat, wetgever, wat dan ook, als het maar niet een onderbetaalde sloof is, dan zeggen ze: “Nee, maar jullie worden ridderlijk bejegend, denk daar eens aan en wees tevreden! Wat zouden jullie moeten beginnen als het niet zo was!”’

Haar bittere lachje, zo zelden gehoord, klonk als een zilver klokje over de struiken. Ze klemde haar tandjes op elkaar.

‘Onlangs reisde ik met *Cobb and Co*. en bij een klein hotelletje langs de weg moesten we van de grote koets overstappen op een kleine. We waren met z'n tienen, acht mannen en twee vrouwen. Terwijl ik binnen zat, kwamen de heren en fluisterden tegen mij: “Er is geen plaats genoeg in de nieuwe koets, ga er vlug in zitten.” We haastten ons naar buiten en ze gaven me de beste plaats en dekten me toe met dekens omdat het motregende. Toen kwam de laatste passagier naar de koets toe gerend - een oude vrouw met een fantastische muts op en een zwarte sjaal, dichtgespeld met een gele speld.

“Er is geen plaats”, zeiden ze, “u moet wachten op de koets van volgende week.” Maar ze klom op de treden en hield zich met twee handen vast aan het raampje.

“Mijn schoonzoon is ziek,” zei ze, “en ik moet er naar toe.”

“Mijn beste mevrouwtje,” zei één van de heren, “het spijt me werkelijk verschrikkelijk dat uw schoonzoon ziek is, maar er is hier absoluut geen plaats meer voor u.”

“U kunt beter afstappen,” zei een ander, “anders wordt u door het wiel gegrepen.”

Ik stond op om haar mijn plaats te geven.

“Oh, nee, nee!” riepen ze, “dat kunnen we niet toestaan.”

“Ik ga nog liever op mijn knieën zitten,” zei één van hen en kroop aan mijn voeten, en toen kon die vrouw binnenkomen.

We waren met z'n negenen in die koets, en er was er maar één ridderlijk - en dat was een vrouw jegens een vrouw.

Eens zal ik ook oud en lelijk zijn, en dan zal ik ridderlijke hulpvaardigheid verwachten van de kant van mannen, maar krijgen zal ik het niet.

De bijen zijn heel attent jegens de bloemen totdat hun honing op is, en dan vliegen ze aan hen voorbij. Ik weet niet of de bloemen de bijen dankbaar zijn, maar in dat geval zijn ze wel heel dom.’

‘Maar sommige vrouwen,’ zei Waldo, en hij sprak alsof hij de woorden niet langer in kon houden, ‘sommige vrouwen hebben macht.’

Ze hief haar mooie ogen naar hem op.

‘Macht! Heb je ooit gehoord dat aan een man gevraagd werd of een ander macht mag hebben of niet? Ze worden ermee geboren. Je kunt de bron van water indammen en er een stilstaand moeras van maken, of je kunt het zijn vrije loop laten zodat het zijn werk kan doen. Maar jij kunt niet bepalen of het er mag zijn: het *is* er. En het zal ook zijn invloed hebben, is het niet openlijk ten goede, dan in het verborgene, ten kwade. Als Goethe als kind gestolen was en diep in de Duitse bossen was opgegroeid bij een roversbende, denk je dat de wereld dan de Iphigeneia of de Faust had gehad? Maar daarom was hij nog wel Goethe geweest, sterker en wijzer dan zijn makkers. En 's nachts rond het kampvuur zou hij wilde liederen van roven en moorden gezongen hebben tot de donkere gezichten rondom van ontroering begonnen te beven. Zijn liederen zouden van vader op zoon hebben doorgeklonken en zouden hart en arm gesterkt hebben, ten kwade. Denk je soms dat als Napoleon als vrouw geboren was hij genoegen had genomen met theevisites en roddel? Hij zou wel omhoog gekomen zijn, maar de wereld zou niet op dezelfde manier van hem gehoord hebben als nu - een groot, vorstelijk man, ondanks zijn zonden. Hij zou één van die namen hebben achtergelaten waarmee elke bladzijde van de geschiedenis bevlekt is - namen van vrouwen, in het bezit van macht, die, omdat hen het recht om openlijk die macht uit te oefenen is ontzegd, in het

duister regeren, stiekem en heimelijk, via de mannen wiens hartstocht hen voedt en door wie ze klimmen kunnen.

'Macht!' zei ze opeens en sloeg met haar kleine hand op de dwarsbalk. 'Ja, we hebben wel macht. En omdat we het niet mogen gebruiken om tunnels te graven of om ziekten te genezen, of om wetten te maken, of geld te verdienen, of wat dan ook in de buitenwereld, gebruiken we het op jullie. Jullie zijn onze goederen, onze koopwaar, ons materiaal om mee te werken. Jullie worden door ons gekocht en verhandeld en voor gek gezet. We spelen de sluwe oude jood, we laten er zes tegelijk aan onze voetjes kruipen, smekend om een aanraking van onze kleine hand. En men zegt met recht dat er nooit verdriet of pijn of een gebroken hart heeft bestaan, waar niet een vrouw achter stak. We mogen geen rechten studeren, noch wetenschappen, noch kunsten, en daarom bestuderen we de man. Geen zenuw of vezel in jullie mannennatuur die wij niet kennen. Een vrouw laat er zes tegelijk dansen op de palm van haar kleine hand,' en terwijl ze dit zei, hield ze haar arm bevallig uitgestrekt alsof kleine wezens daar op haar handpalm ronddartelden. 'En, hupla, we gooien je weg, en je gaat naar de verdommenis,' en ze kruiste rustig haar armen. 'Er is geen man die een woord spreekt ten gunste van de vrouw, die er niet twee spreekt ten gunste van de man en drie ten gunste van de hele mensheid.'

Zij keek naar de vogel die bezig was de laatste korreltjes op te pikken, maar Waldo keek alleen naar haar.

Toen ze weer sprak was het heel gelijkmatig.

'Als we vragen om volledige vrijheid voor vrouwen, komen ze met zwaarwichtige argumenten aandragen,' zei ze, 'maar als je de bezwaren goed bekijkt, zijn het pompoenenduivels met een kaarsje erin - uitgehold en de tanden kunnen niet echt bijten. Ze zeggen dat vrouwen de ruimte en vrijheid waar we om vragen, niet hebben willen, dat ze er geen gebruik van zouden maken.

'Als de vogel zijn kooi dan zo prettig vindt, en de suiker zo lekker, waarom moet het deurtje dan zo stevig dicht blijven? Maak het open, al is het maar op een kier. Ze moeten beseffen dat menige vogel zijn vleugels niet stukslaat tegen de tralies, maar wel weg zou vliegen als het deurtje open was.' Ze fronste haar voorhoofd en leunde verder naar voren over het hek.

'En dan zeggen ze: "Als vrouwen de vrijheid krijgen, waar jij

om vraagt, zouden ze dingen gaan doen waar ze niet geschikt voor zijn!" Als twee mannen dezelfde ladder opklimmen, dan is het toch altijd de zwakste die aan de voet van de ladder terecht komt? Het beste bewijs dat iemand ergens geschikt voor is, is succes. Zwakheid overwint nooit, tenzij er bezwarende condities geschapen worden. Als men de natuur haar gang laat gaan krijgt ieder even schitterend naar zijn mogelijkheden zijn werk toebedeeld, als eeuwen geleden de kleuren op de borst van een vogel zijn geschakeerd. Als we niet geschikt zijn, krijgen we van jullie tevergeefs het recht om te werken. Het werk zal ons uit de hand vallen in de handen van hen die wijzer zijn.'

Ze praatte sneller op den duur als iemand die na lang piekeren praat over wat hem na aan het hart ligt.

Waldo keek haar ingespannen aan.

'Ze zeggen dat voor vrouwen één groot en nobel werk is overgebleven, en dat ze het slecht doen. Dat is ook zo, ze doen het afschuwelijk slecht. Dat werk vereist ook de meest brede beschaving, en zij zijn nog niet eens minimaal beschaafd. Het inzicht van een advocaat hoeft niet dieper te zijn dan zijn wetboeken, een chemicus hoeft niet verder te kijken dan de ramen van zijn laboratorium, en dan kunnen ze hun werk nog heel goed doen. Maar een vrouw die vrouwenwerk doet heeft een veelzijdige, veelvormige beschaving nodig. Ze moet oog hebben voor de hoogten en diepten van het menselijk leven, ze moet bekend zijn met mensen en dingen in velerlei vorm, ze moet veelzijdige sympathieën hebben, de kracht die uit kennis ontspringt en de grootmoedigheid die uit kracht komt. *Wij* dragen de wereld, *wij* maken het. De zielen van kleine kinderen zijn wonderlijk gevoelig en teer, en ze behouden voor eeuwig de schaduw die het eerst op hem valt, die van de moeder of tenminste die van een vrouw. Er is geen groot man wiens moeder niet groot was - dit is nauwelijks een overdrijving. We worden bepaald door de eerste zes jaren van ons leven en alles wat daarna komt zijn laagjes vernis. En toch zijn er die zeggen dat als een vrouw zich goed kan kleden of een maaltijd klaar kan maken, dat ze dan beschaafd genoeg is.

'Het allergrootste en edelste werk is voor ons, en we doen het slecht. Zet eens een zeebonk in een kunstenaarsatelier om te werken en kijk wat daar uitkomt! Maar God zij dank dat we dit

werk hebben,' voegde ze er snel aan toe. 'Het is het enige raam met uitzicht op de grote wereld waar serieus gewerkt wordt. Het meest eenvoudige meisje dat dansen kan en zich kleden, wordt op een ander plan getild op het moment dat haar kinderen naar haar opkijken en haar vragen stellen.'

Ze glimlachte flauwtjes. 'Ze zeggen dat we er over klagen dat een vrouw gedwongen is het huwelijk als een beroep te beschouwen, maar dat ze toch de vrijheid heeft om het naar believen aan te gaan of af te breken.

'Ja, inderdaad; en een kat die ze in een vijver laten dobberen, heeft de vrijheid om in de tobbe te blijven zitten tot ze sterft, ze is absoluut niet verplicht om haar poten nat te maken, en een drenkeling kan zich vastgrijpen aan een strootje of niet, net waar hij zin in heeft. Wat een heerlijke vrijheid! Laat een man vijf minuten nadenken over wat het voor een vrouw betekent om een oude vrijster te zijn, en zich dan verder stil houden.

Is het zo makkelijk om een leven lang een naam te dragen die op zichzelf al een nederlaag inhoudt, om, zoals negen van de tien ongetrouwde vrouwen onder de plak van een andere vrouw te moeten leven? Is het zo makkelijk om het vooruitzicht te hebben op een ouderdom zonder eer, zonder het loon van nuttige arbeid, zonder liefde? Ik vraag me af hoeveel mannen alles wat dierbaar is in het leven zouden opgeven omwille van de zuiverheid van een hoog ideaal.'

Ze lachte een lachje dat helder was maar niet vrolijk. 'En als ze dan geen ander tegenargument meer hebben, zeggen ze: "Ga je gang dan, maar als de vrouwen zo geworden zijn als je wenst, en als haar kinderen haar beschaving erven, dan heb je zelf je eigen graf gegraven. De mens zal dan langzamerhand uitsterven door een teveel aan intellect, de hartstochten waardoor de soort weer aangevuld wordt, zullen verdwijnen!" Stommelingen!' zei ze en krulde haar mooie mond. 'Een Hottentot zit langs de kant van de weg en kauwt op een stinkend bot dat hij daar gevonden heeft, en hij haalt zijn fles Cape-smoke tevoorschijn en lurkt eraan en knort van genoegen. En het produkt van de negentiende eeuwse beschaving zit in zijn leunstoel en nipt als een kenner aan uitgelezen wijnen en proeft met zijn verfijnde smaak van verfijnde schotels en smaakt genoegens waar de Hottentot geen weet van heeft. Zware kaken en terugwijkend voorhoofd zijn ver-

dwenen met het groeien van het intellect: maar de lichamelijke begeerten zijn er nog - verfijnd, gescherpt, maar oneindig versterkt. Stommelingen! Nog voor de tijd dat mensen vergiffenis of eerbied voelen konden, toen ze nog wankel stonden op hun achterbenen, aten en dronken ze toch ook al, en vochten om een vrouw? Als al de latere toevoegingen aan de mensheid verdwenen zijn, zal dan niet de basis waarop ze zijn gebouwd nog blijven staan?'

Ze zweeg een tijdje en zei toen ietwat dromerig, alsof ze meer tot zichzelf sprak dan tot hem:

'Ze vragen: "Wat bereik je ermee zelfs al sterft de mens niet uit? Je hebt dan gelijkheid en gerechtigheid op aarde gebracht en liefde uitgebannen. Als mannen en vrouwen gelijk zijn, zal er tussen hen geen liefde meer zijn. Die hoog-beschaafde vrouw van jou zal liefde geven noch ontvangen."

Zien ze dan niets? Begrijpen ze niets? Tant' Sannie is degene die achter elkaar haar echtgenoten begraaft en berustend de handen vouwt - "De Here heeft gegeven en de Here heeft genomen, gezegend zij de Naam des Heren" - en ze zoekt weer een ander. De nuchtere, diepe denker is degene die, als de vrouw die met hen mee gedacht en gewerkt heeft komt te sterven, geen rust vinden kan, en wegkwijnt in haar nabijheid, tot hij tot rust komt naast haar.

Een grote geest wekt en voelt een fellere hartstocht dan een bekrompen geest. Bij elke centimeter groei van het intellect wortelt onze liefde dieper en spreidt de armen wijder uit. Omwille van de liefde juist meer dan om iets anders, kijken we naar die nieuwe tijd.' Haar hoofd leunde nu tegen de stenen, en ze volgde met haar zachte, treurige blik de aftocht van de vogel. 'En als die tijd daar is,' zei ze zacht, 'als de liefde niet langer verhandeld wordt, als het niet langer een manier is om brood te verdienen, als het leven van elke vrouw is vervuld van serieus, onafhankelijk werken, - dan zal de liefde tot haar komen, een onverwachte, vreemde heerlijkheid, die haar bij haar ijverig werken overvalt. Niet nagejaagd, maar gevonden. Dan, maar niet nu -'

Waldo wachtte tot ze de zin zou afmaken, maar ze scheen hem vergeten te zijn.

'Lyndall,' zei hij en raakte haar aan - ze schrok op - 'als je meent dat die nieuwe tijd zo groots, zo goed zal zijn, jij die zo

makkelijk spreken kunt -'

Ze onderbrak hem.

'Spreken! Spreken!' zei ze, 'de moeilijkheid is om niet te spreken. De moeilijkheid is om te zwijgen.'

'Maar waarom probeer je die tijd niet tot stand te brengen?' zei hij met erbarmelijke onnozelheid. 'Als jij zo spreekt, geloof ik alles wat je zegt. Andere mensen zouden ook naar je luisteren.'

'Dat betwijfel ik,' zei ze glimlachend.

Toen kwam op het gezichtje weer die vermoeide uitdrukking van de vorige avond toen ze naar de schaduw in de hoek keek. Zo moe! 'Ik, Waldo, ik?' zei ze. 'Ik kan voor mezelf niets goeds doen, en niets voor de wereld. Totdat iemand mij wekt, slaap ik nog, omhuld, in mijzelf besloten. Totdat ik zelf verlost ben, kan ik niemand verlossen.'

Hij keek haar verwonderd aan, maar zij keek niet naar hem.

'Het goede en het schone zien,' zei ze, 'maar niet de kracht hebben om er naar te leven, is om slechts Mozes te zijn op de berg Nebo, met het land aan je voeten maar niet de kracht om er binnen te gaan. Kom,' zei ze, naar hem opkijkend en zijn uitdrukking van onbegrip ziend, 'laten we gaan, het wordt laat. Doss wil ook graag ontbijten,' en ze keerde zich om en riep de hond die pogingen deed een mol op te graven. Een bezigheid waar hij sinds hij drie maanden oud was aan verslaafd was, maar waarbij hij nog nooit, bij geen enkele gelegenheid succes had gehad.

Waldo nam zijn zak op zijn schouder en Lyndall liep zwijgend vooruit met de hond vlak naast haar. Misschien dacht ze eraan hoe nauw de grenzen zijn waarbinnen een mens zich kan uitspreken en begrepen kan worden door zijn naaste geestverwant. Hoe snel dat eenzame gebied van de individuele ervaring wordt bereikt, waarbinnen nooit een broederlijke voetstap wordt gehoord. Wat haar gedachten ook waren, ze werd al gauw onderbroken. Waldo kwam vlak bij haar, en stilstaande, haalde hij onhandig een klein, met houtsnijwerk versierd doosje uit zijn borstzak tevoorschijn.

'Ik heb het voor jou gemaakt,' zei hij terwijl hij het haar toestak.

'Ik vind het mooi,' zei ze en bekeek het aandachtig.

De afwerking was beter dan die van de grafstijl. De bloemen waar het mee bedekt was waren fijn, en hier en daar waren er kegelvormige uitsteeksels tussen gezet. Ze draaide het onder-

zoekend rond. Waldo boog zich er liefdevol overheen.

'Er is iets vreemds aan,' zei hij ernstig, en legde een vinger op een van de kleine pyramiden. 'Ik had het eerst zonder die dingen gemaakt en ik voelde dat er iets niet goed was. Ik probeerde van alles en uiteindelijk zette ik deze ertussen en toen was het goed. Maar waarom? Op zichzelf zijn ze niet mooi.'

'Ze doorbreken de eentonigheid van de vlakke bladeren zeker.' Hij schudde zijn hoofd alsof het een gewichtige zaak betrof.

'De lucht is eentonig,' zei hij, 'als hij blauw is, maar toch mooi. Ik heb daar vaak aan gedacht. Schoonheid wordt niet bepaald door eentonigheid en niet door afwisseling. Maar wat is het dan? De lucht, jouw gezicht en dit doosje - alle drie hebben ze hetzelfde, de lucht en jouw gezicht alleen meer. Maar wat is het?' Ze glimlachte.

'Dus het oude "Waarom, waarom, waarom? Wat is de reden?" houdt je nog steeds bezig. Voor mij is het genoeg,' zei ze, 'als ik er achter kan komen wat mooi is en wat lelijk, wat echt is en wat niet. Waarom het er is, en de grondoorzaak van de dingen in het algemeen, daar bekommer ik me niet om. Er moet natuurlijk een oorzaak zijn, maar wat heb ik daarmee te maken? Al jankte ik tot in de eeuwigheid, ik zou er nog niet achter komen, en al zou ik, dan was ik misschien nog niet beter af. Maar jullie Duitsers worden geboren met een aanleg voor wroeten, jullie kunnen er niets aan doen. Je moet redenen opspeuren, zoals die hond mollen. Hij weet best dat hij er nooit één vangen zal, maar hij is onderworpen aan de dringende noodzaak om ernaar te graven.'

'Maar het *zou* kunnen dat hij er één vindt.'

'Het *zou* kunnen, maar het is nooit gebeurd en het zal ook nooit gebeuren. Het leven is te kort om achter "zou kunnen" aan te hollen, we moeten zekerheden hebben.'

Ze klemde het doosje onder haar arm en wilde net doorlopen toen Gregory Rose in snelle vaart voorbij kwam galopperen, met glimmende sporen, een struisvogelveer op zijn hoed en een zweepje met zilveren knop. Hij maakte een galante buiging in het voorbijgaan. Ze bleven wachten tot het stof van de paardehoeven weer zou zijn gaan liggen.

'Daar gaat een echte vrouw,' zei Lyndall. 'Eén die geschapen is voor het wereldje waar sommige vrouwen in moeten leven zonder

er voor geschapen te zijn. Wat zou het hem gelukkig maken om roesjes aan de jurk van zijn dochtertje te naaien, en wat zou hij er lief uitzien op een stoeltje in de salon terwijl een ruwe man hem het hof maakte! Denk je niet?'

'Ik blijf hier niet als hij de baas is,' antwoordde Waldo die moeilijk wat voor schoonheid dan ook met Gregory in verband kon brengen.

'Dat zou ik ook niet denken. Een vrouw aan de macht is een tyran, maar een man-vrouw aan de macht betekent volledige onderdrukking. Waar ga je heen?'

'Het geeft niet waar.'

'Om wat te doen?'

'Kijken - alles bekijken.'

'Het zal je tegenvallen.'

'Jou ook?'

'Ja, en jou nog meer. Ik heb behoefte aan een paar dingen die de wereld en de mensen te bieden hebben, jij niet. Als jij een paar meter grond hebt om op te staan, een stukje blauwe lucht boven je, en iets dat je niet zien kunt om over te dromen, dan heb je alles wat je nodig hebt, alles wat je weet te gebruiken. Maar ik zie graag echte mensen. Al zijn ze nog zo vervelend, ze interesseren me meer dan bloemen of bomen of sterren of wat dan ook onder de zon. Soms,' zei ze en terwijl ze doorliep schudde ze sierlijk het stof van haar rokken, 'als ik het niet te druk heb met het zoeken naar een nieuwe manier om mijn haar te doen waardoor mijn nekje voordeliger uitkomt, of met iets anders in die trant, soms vind ik het geweldig vermakelijk om de overeenkomst tussen mensen na te gaan. Om te zien hoe Tant' Sannie en ik, jij en Bonaparte, de heilige Simon op zijn pilaar en de keizer die dineert met zwaluwtongetjes, één en dezelfde verbinding zijn, alleen in verschillende verhoudingen gemengd. Wat microscopisch klein is bij de één is sterk ontwikkeld bij de ander. Wat bij de één rudimentair is, is bij de ander een actief orgaan. Maar alle dingen zijn bij alle mensen aanwezig, en één ziel heeft model gestaan voor allemaal. De menselijke natuur bergt voor ons geen geheimen meer als we eenmaal het enige wezen dat we ooit werkelijk zullen kennen met zorg hebben ontleed en geanalyseerd: onszelf. Het Kaffer-meisje gooide vanmorgen in bed een beetje koffie over mijn arm. Ik vond het niet leuk, maar ik zei

er niets van. Tant' Sannie had haar met het schoteltje gegooid en een uur lang gevloekt, maar ze zou daarbij hetzelfde geërgerde misnoegen hebben gevoeld als ik. Als een enorme buik op benen zoals Bonaparte onder de loupe werd genomen door een vakkundig geestelijke microscopist, zou blijken dat zelfs hij ergens een embryonale plooi heeft die de aanwezigheid van een hart aanduidt, en rudimentaire kiemen die geweten en oprechtheid hadden kunnen worden. Ik wil graag je arm nemen, Waldo. Wat zit je vol stof van de maïs. Nee, dat geeft niets, het kan er zo afgeborsteld worden. En soms, wat nog leuker is dan het nagaan van de overeenkomst tussen mensen, is het nagaan van de overeenkomst tussen de ontwikkelingsweg van één individu en een heel land, of ook tussen één enkel land en de hele mensheid. Het is plezierig als het je gaat dagen dat het één eenvoudig het ander is maar dan in het groot, en heel vreemd om al de kleine dwaasheden en deugden, de ontwikkelingen en terugslagen die je in je eigen kleine innerlijk ziet, opgetekend te vinden in het boek van de grote wereld. Het is het vermakelijkste wat ik ken, maar als vrouw heb ik natuurlijk niet vaak tijd voor zulke pleziertjes. De beroepsmatige plichten hebben voorrang, begrijp je wel. Het kost heel veel tijd en aandacht om er altijd volmaakt verrukkelijk uit te zien, zelfs voor een knappe vrouw. Bestaat het oude rijtuigje nog, Waldo?'

'Jawel, maar het tuig is kapot.'

'Dan zou ik graag willen dat je het maakte. Je moet me leren mennen. Ik moet iets leren in de tijd dat ik hier ben. Ik heb het Hottentotmeisje mij vanmorgen laten voordoen hoe je "sarsarties" maakt en Tant' Sannie gaat me leren "kappjes" maken. Ik zal vanmiddag bij je komen zitten terwijl je het tuig repareert.'

'Dank je wel.'

'Nee, bedank me niet: ik kom voor mijn eigen plezier. Ik kan nooit iemand vinden om mee te praten. Vrouwen vervelen me, en mannen, daar praat ik zo tegen: "Ga je naar het bal vanavond? Wat heb je daar een leuk hondje. Schattige oortjes. Ik ben dol op jonge staanders!" En dan vinden ze me boeiend en charmant! Mannen zijn als de aarde en wij de maan: we keren ze altijd één zijde toe, en ze menen dat er geen andere is omdat ze die niet zien - maar die is er wel.'

Ze hadden nu het huis bereikt.

‘Laat het me weten als je aan het werk gaat,’ zei ze en liep naar de deur.

Waldo stond haar na te kijken, en Doss stond naast hem, met een uitdrukking van pijnlijke onzekerheid op zijn gezichtje en één poot opgeheven. Moest hij bij zijn baas blijven of gaan? Hij keek naar de gestalte met de wijde strooien hoed die in de richting van het huis ging, en hij keek omhoog naar zijn baas. Toen zette hij zijn pootje neer en ging. Waldo bleef kijken totdat ze beiden door de deur naar binnen waren gegaan, en liep toen alleen weg. Hij was blij dat zijn hond tenminste bij haar was.

Vertaling: Mary Duyvendak.

Document:

Anonymus (13e / 14e eeuw)
Van de ontmande edelvrouwe

Gij edele heren die een vrouw hebt en haar op een te hoog voetstuk plaatst zodat zij te veel macht over u heeft, gij verliest uw eer en laat u met schande overladen. Luister goed naar het leerzame voorval waarvan ik hier ga verhalen. Ge kunt er zeer wel lering uit trekken. Gij behoeft uw vrouw niet in alles ter wille te zijn uit angst dat zij u anders minder zal liefhebben. Gij dient een dwaze vrouw te kastijden. Ja, leer haar zich niet hoogmoedig te gedragen tegenover haar heer en meester, hem niet de wet voor te schrijven, maar hem hoog te achten, lief te hebben, te gehoorzamen en te eerbiedigen. Doet zij dat niet dan strekt dat haar tot schande.

Nu wil ik het relaas aanvangen van het leerzame voorval dat ik zou vertellen en degenen die hun vrouw tot hun meester hebben gemaakt en zo hun eer verloren hebben moeten goed luisteren. Ik kan alvast zeggen dat een verhaal altijd het best is als het waar gebeurd is, zoals ge ook hier zult ontdekken.

Lang geleden was er eens een vermogend man die grote rijkdommen bezat. Hij was een edelman en beschikte over vele aardse goederen, doch hij hield zoveel van zijn vrouw dat hij haar boven zichzelf had gesteld en aan haar het beheer van zijn landerijen en huis overliet en haar in alles ter wille was, zodat zijn vrouw zoveel minachting en zo weinig eerbied voor hem had dat zij hem in alles wat hij zei tegensprak en alles wat hij deed ongedaan maakte.

Zij hadden een buitengewoon mooie dochter. De faam van haar schoonheid verbreidde zich wijd en zijd en er werd zo hoog van opgegeven dat een graaf erover hoorde spreken. Onmiddellijk vatte hij een grote liefde voor haar op. Hij had haar nooit gezien en toch hield hij van haar. Dat gebeurt vaak. Men heeft ongezien lief omdat men lovend over iemand heeft horen spreken. Dat lijkt goed.

De graaf nu had geen vrouw. Hij was jong, hij was kieskeurig

en hij was buitengewoon verstandig, een eigenschap die meer waard is dan welk bezit ook. Hij zou haar graag willen zien, dat meisje waar hij zoveel over had gehoord, om te kijken of wat hij had gehoord waar was. Toen zag hij haar ook. Luister hoe.

De graaf ging op jacht en drie edellieden vergezelden hem. Een dienaar belastte zich met de zorg voor de honden. Ze jaagden de gehele dag tot na de nonen. Maar dan stijgt het water, het dondert en bliksemt en regent hard. De vrienden van de graaf zijn een eind verderop aan het jagen en kunnen hem niet meer vinden en verdwalen, behalve de vierde. De zon zou al ondergaan. De graaf zegt:

'Wat raadt ge mij? Ik weet niet wat wij moeten doen. Op dit moment kunnen we zelfs geen van hun huizen bereiken. De zon gaat onder. En ik weet ook niet waar onze mensen zijn, ik denk alleen dat zij zijn weggegaan. We moeten onderdak zoeken maar ik weet niet hoe of waar.'

Terwijl de graaf zo zuchtte en steunde reden zij een pad af dat naar een tuin met een visvijver leidde die behoorde bij het huis van de edelman wiens dochter zo schoon was.

En zo reden zij daarheen. Het regende die dag, het weer was niet mooi. Onder een jonge iep stegen zij van hun paarden. De brave man aan wie het huis toebehoorde zat op een steen. De graaf groet hem, hij groet vriendelijk terug en staat op.

De graaf vraagt hem om gastvrijheid.

'Edele heer,' zegt de edelman, 'ik had u graag onderdak verleend want ge hebt rust nodig, maar ik durf niet.'

'Ge durft niet? Waarom niet?'

'Om mijn vrouw, die het nooit of te nimmer eens is met wat ik zeg of doe. Zij heeft mij in haar macht, heerst over mijn huis en heeft zeggenschap over alles. Het kan haar niet schelen dat ik daaronder lijd. Ik ben slechts een voetveeg voor haar. Ze doet wat zij wil en nooit wat ik wil. Ze zou nooit iets doen dat ik haar vroeg.'

De graaf moest lachen en zei tot hem:

'Als ge wijs waart geweest was het nooit zo ver gekomen.'

'Edele heer, zij heeft zich alle macht toegeëigend en wil dat het altijd zo blijft - als God zich niet over mij erbarmt. Wacht nu hier een ogenblik. Ik ga naar boven. Kom me dan achterna. Vraag mij om onderdak, dring vooral aan en ik zal het u weigeren. Als

zij dat hoort weet ik zeker dat ge onderdak krijgt, juist omdat ik u wegstuur.'

Ze blijven wachten en de ander loopt naar het huis.

Als hij binnen is volgen zij hem.

De graaf zegt:

'Moge God de heer des huizes beschermen. Moge hij U en ons Zijn beloning geven.'

'Heer graaf, God zegene u en uw metgezel!'

Dan zegt de graaf iets heel anders:

'Heer, wij hebben onderdak nodig. Verleen ons gastvrijheid.'

'Dat zal ik niet doen.'

'Waarom niet, heer?'

'Dat wil ik niet doen.'

'Laat uw goede hart spreken.'

'Nee, ik doe het in geen geval.'

'Ik bid en smeek u, verleen ons onderdak tot het aanbreken van de dag.'

'Ik doe dat in geen geval, bidden en smeken helpt niets.'

De edelvrouwe hoort hem. Zij springt op. Zij haast zich naar de deur, gereed om haar eigen wil door te drijven.

'Heer graaf, wees welkom. Wij zullen u met vreugde ontvangen. Stijgt u onmiddellijk van uw paard.'

Zij stegen af en dienaren voorzagen hen van alles wat zij nodig hadden want zo had de vrouw des huizes het bevolen.

De edelman zei:

'Ik wil niet dat zij van mijn vis eten noch van mijn heerlijk wildbraad noch van mijn wijnen noch van mijn wilde dieren noch van mijn gevogelte noch van mijn pasteien.'

De edelvrouwe sprak:

'Kom, maakt het u gemakkelijk. Trekt u niets aan van wat hij zegt want mijn echtgenoot is alleen in woorden vreesaanjagend.'

Zij zijn zeer tevreden over deze ontvangst en de vrouw des huizes getroost zich veel moeite. Zij bedient hen zo goed ze kan. De paarden krijgen haver in overvloed want zelfs dat had de heer des huizes durven weigeren.

De edelvrouwe geeft opdracht zo snel mogelijk een maaltijd te bereiden. Zij laat wild en gevogelte in overvloed klaarmaken. Haar dochter verborg zij in een ander vertrek. Zij wilde niet dat de graaf haar zou zien, maar de edelman wilde dat juist wel.

‘Vrouwe,’ sprak hij, ‘laat mijn dochter daar in dat vertrek bij onze eigen mensen eten en niet hier. Zij is zo mooi, zij heeft een aantrekkelijk figuur. De graaf is jong. Als hij die prachtige bloem ziet zal hij haar onmiddellijk begeren.’

De vrouw des huizes zegt:

‘Welnee, zij komt bij ons eten. En hij krijgt haar juist wel te zien.’

De edelvrouwe kleedt haar dochter prachtig. Zij had een heel mooi figuur en een helderroze, gezonde teint. Haar moeder brengt haar binnen. De graaf nam haar bij de hand en deed haar aan zijn zijde plaatsnemen. Hij had veel over haar schoonheid gehoord, doch zij leek hem nog mooier dan hij had kunnen denken. Hij vond haar buitengewoon mooi. De liefde laait op in zijn hart, een liefde die zo groot is dat hij haar als levensgezellin wil hebben.

Toen wasten zij zich en schaarden zich aan de dis. De graaf, in de ban van zijn liefde, zit naast het mooie meisje.

Het maal was zeer overdadig. Ze dronken in overvloed, wijnen gemaakt van druiven en van moerbeziën. Dat alles beviel de graaf heel goed. Na de maaltijd vermaakten zij zich met genoeglijke kout en vervolgens aten zij nog vruchten. Na het maal wasten zij hun handen. Schildknapen droegen water aan. Vervolgens dronken zij uitstekende wijn en daarna nam de graaf het woord. Hij sprak:

‘Edele heer, ik vraag u mij uw schone dochter tot vrouw te geven. Een schoner wezen heeft mijn oog nooit aanschouwd. Geef mij haar tot vrouw want ik begeer haar.’

De vader sprak:

‘Dat doe ik niet, want ik wens een huwelijk met een man van lager stand voor haar. Ik zal haar aan een man van haar eigen stand tot vrouw geven.’

De vrouw des huizes hoort dit en springt op.

‘Edele heer,’ zegt zij, ‘u krijgt haar, want het is niet aan hem om hierover te beslissen. Ge zult nooit ontevreden zijn. Ik schenk u haar en ook schenk ik u veel goud en zilver. Ik bezit vele kostbaarheden. Ik schenk u haar. Neem haar dus tot vrouw.’

De graaf antwoordt:

‘Heb dank. Ik ben u zeer erkentelijk. Ik houd zoveel van haar dat ik haar om haar schoonheid en niet om haar rijkdommen

tot vrouw wens. Degene die haar bezit, bezit genoeg.'

Vervolgens werden de bedden gereedgemaakt. Zij gingen te ruste. Allen slapen. De graaf wordt gekweld door zijn verliefde hart. Hij slaapt een weinig maar brengt meer tijd wakend door. De liefde fluistert hem van alles in.

Als zij 's morgens zijn opgestaan gaan zij onmiddellijk ter kerke. Zij nemen het meisje mee. De graaf schenkt haar zilver. De edelvrouwe geeft hem geschenken: kostbare stoffen, zilverstukken en vazen die in dozen zijn verpakt. De graaf zegt dat hij vele rijkdommen bezit en dat zij dus de hunne zelf moeten houden. Hij spreekt de waarheid. Degene die een goede vrouw trouwt heeft veel. Die een slechte trouwt heeft niets.

De vader zegt:

'Dochter, luister. Als ge in eer en deugd wilt leven eerbiedig dan uw heer en meester, de graaf. Doet ge dat niet dan zal schande over u komen.'

De moeder zegt:

'Schone dochter, ik wil met u spreken, maar hier, onder vier ogen.'

'Zeker, moeder,' zegt de dochter.

Zij fluistert haar in het oor:

'Schone dochter, hef fier uw hoofd, toon uw trots tegenover uw meester. Neem een voorbeeld aan uw moeder die uw vader immers in alles weerstreeft. Nooit zei hij iets dat zij niet tegensprak of beval hij iets dat door haar werd gedaan. Als ge eergevoel hebt spreek dan uw meester tegen. Schuif hem naar de achtergrond en plaats uzelf op de voorgrond. Trek u niets aan van wat hij wil. Als ge zo handelt zijt ge een echte dochter van mij. Doet ge het niet dan zal het u duur te staan komen.'

'Ik zal het doen,' zei zij, 'als ik kan, als ik in de gelegenheid ben.' De vader draalt geen moment, loopt op zijn dochter toe en smeekt haar:

'Schone dochter,' zegt de vader, 'hecht geen geloof aan de woorden van uw moeder. Als ge in eer en deugd wilt leven, eerbiedig dan de wil van uw meester de graaf opdat niemand u verwijten kan maken. Wees het altijd met hem eens. Doet ge dat niet dan hebt ge ongelijk en zal men overal schande van u spreken.' De graaf wil niet langer blijven, hij wil vertrekken. En de edelman richtte het woord tot hem.

‘Heer graaf,’ zegt de rijke man, ‘ik heb u mijn dochter geschonken. Neem, zo verzoek ik u, heer graaf, ook dit fraaie en kostbare ros en deze twee jachthonden die mooi, dapper, oplettend en snel zijn.’

De graaf aanvaardt de geschenken en dankt hem. Hij neemt afscheid en voert zijn vrouw met zich mee. De graaf vertrekt en tracht intussen een list of manier te bedenken om te bereiken dat zijn vrouw zich tegenover hem zal gedragen zoals het behoort en niet op haar hoogmoedige en onhandelbare moeder zal gaan lijken.

Zij kwamen bij een open veld. Een haas springt voor hen in het gras. De graaf zegt:

‘Vort, hazewinden, lopen! Pak hem! Jullie zijn immers snel en dapper. Ik beveel jullie onmiddellijk die haas te vangen, anders zal het jullie de kop kosten.’

De jachthonden rennen zo hard ze kunnen. Ze kunnen hem niet inhalen. Ze komen terug en de graaf onthoofdt hen met zijn vlijmscherp zwaard. Vervolgens zegt hij tegen zijn goudkleurig ros:

‘Knabbel aan geen enkel twijgje of grasprietje.’

Het paard luisterde niet naar hem. Even later staat het stil en knabbelt aan een twijg. De graaf stijgt af. Hij slaat het paard het hoofd af. Hij bestijgt een ander paard.

‘Heer,’ zegt de edelvrouwe tegen de graaf, ‘dat paard en die honden hadden voor u van grote waarde moeten zijn vanwege mijn vader en anders wel vanwege mij. Ge hebt hen gedood. Ik begrijp niet waarom.’

De graaf zegt:

‘Uitsluitend omdat zij niet gehoorzaamden aan mijn wil.’

De graaf rijdt verder en voert zijn vrouw mee. Deze zaak van list en bedrog bezwaart zijn hart. Hij komt in de hoofdstad van zijn gebied aan. Daar vond hij zijn baronnen en achterleenmannen verzameld en in diepe rouw gedompeld omdat zij hun heer verloren achtten. Nu zijn ze naar de brug gekomen. Ze gaan hem tegemoet. Ze heten hem hartelijk welkom. Enkelen vragen hem wie die schone dame is.

‘Edele heren, zij is uw wettige vrouwe.’

‘Onze vrouwe!’

‘Zo is het. Ik zweer het want ik heb de ring aan haar vinger ge-

schoven. Bereidt haar een groots welkom, uw vrouwe!'

Zij ontvingen haar vol vreugde. De graaf treft voorbereidingen voor zijn bruiloftsfeest. Hij roept de kok en spreekt met hem. Hij vraagt hem de spijzen zo toe te bereiden dat ze hem tot eer strekken en heerlijke sauzen te maken opdat de mensen ter ere van de nieuwe gravin een goed onthaal zullen vinden aangezien zij haar allen zo hartelijk ontvangen hebben.

De graaf zegt:

'Ik ga me kleden.'

De edelvrouwe neemt de kok apart.

'Wat heeft de graaf tegen je gezegd?'

'Dat ik veel en lekkere sauzen klaar moet maken.'

'Wil je weten wat ik vind?'

'Natuurlijk, vrouwe.'

'Zorg dat er geen enkele is waar geen knoflook in zit.'

'Dat zou ik niet durven.'

'Jawel, dat moet je doen. Hij zal het je zeker niet kwalijk nemen als hij weet dat ik je die opdracht heb gegeven. En je moet doen wat ik wil. Want ik kan je maken of breken.'

'Vrouwe, ik zal doen wat ge wenst,' zei hij, 'maar ik hoop dat ik er niet voor gestraft word. Ik sta geheel tot uw dienst.'

De kok gaat naar de keuken. Tenslotte heeft hij zijn gerechten klaar. Hij heeft zijn knoflooksauzen toebereid.

Dan wordt er voor het water gebeld. Iedereen staat op en zet zich aan de dis. De spijzen voor de baronnen en de mensen van het kasteel worden onmiddellijk opgediend. En over elke schotel wordt knoflooksaus gegoten. Maar er is ook goede wijn in overvloed. De graaf was verbijsterd. Hij wist niet wat hij moest doen. Hij wachtte tot de gasten vertrokken waren. Toen liet hij zijn kok bij zich roepen. Deze komt, maar met angstig hart. Hij was bang en kwam bevend binnen.

'Dienaar,' sprak de graaf, 'in opdracht van wie hebt ge zoveel knoflooksauzen gemaakt terwijl ik u toch had gevraagd om heel andere sauzen?'

De kok hoort hem. Hij weet niet wat hij moet doen.

'Sire,' zegt hij, 'ik zal het u zeggen. Ik heb dat gedaan, Sire, in opdracht van mijn vrouwe. Van uw vrouwe eigenlijk, Sire, want ik durfde het haar niet weigeren.'

'Bij alle heiligen in de hemel! Niets mag u ervan weerhouden

mijn bevelen te gehoorzamen!'

De graaf geeft de kok zijn gerechte loon. Hij steekt hem een oog uit, snijdt hem een oor en een hand af en verbant hem uit zijn gebied opdat hij er niet blijft.

Vervolgens spreekt hij met zijn vrouw.

'Vrouwe,' zegt hij, 'wie heeft u op het idee gebracht om die sauzen te laten toebereiden?'

'Ik zelf, Heer, en ik heb een fout begaan.'

'Bij Sint Dionysios, nee! Zo is het niet gegaan. Het was zeker niet uw eigen idee. Zeg me nu, lieve vriendin, wie u die raad heeft gegeven.'

'Heer, mijn moeder heeft mij de raad gegeven mijn afkomst niet te verloochenen, me door u geen bevelen te laten geven, maar mijn eigen wil door te drijven. Op die wijze zou ik aanzien en bezit verwerven. In die overtuiging heb ik dat gedaan. Maar ik heb er spijt van en hoop dat God erbarmen met mij heeft.' 'Schone,' sprak de graaf, 'zonder kastijding zal dat u door God nooit worden vergeven.'

Hij staat op. Hij pakt haar bij haar haar en werpt haar voorover op de grond. Hij slaat haar zo hard met een doornenstok dat zij voor dood blijft liggen. Bewusteloos draagt hij haar naar bed. En daar moest ze wel drie maanden blijven omdat zij niet kon zitten. En de graaf deed haar genezen, want hij liet haar zeer goed verzorgen.

Ik zal u nu nog een leerzaam verhaal vertellen. De hoogmoedige vrouw van de rechtschapen man voelt het verlangen in zich opkomen haar dochter te bezoeken. Zij wil de volgende dag vertrekken. Zij nam zes edellieden mee en vertrok in staatsie naar het hof. Zoals gewoonlijk zei ze tegen haar echtgenoot dat hij haar kon volgen als hij wilde. Zonder dralen besteeg deze zijn paard omdat zijn vrouw dat immers had gezegd. En zo volgt hij zijn vrouw. Hij neemt slecht één jonker mee, die een klein gebied van hem in leen had, en nog een voetknecht, maar verder niemand.

De edelvrouwe is onderweg, in overdreven pracht en praal. Ze laat de graaf berichten dat zij in aantocht is. De graaf vindt het van dwaze overmoed getuigen dat zij haar komst laat aankondigen en niet haar heer en meester die hem ook komt bezoeken, naar hij heeft gehoord. Niettemin laat hij wel licht ontsteken en eten klaarmaken.

En de edelvrouwe wordt ontvangen. Maar ze wordt niet al te hartelijk ontvangen. Ze vindt bij de graaf een slecht onthaal.

En dan komt de vader. De graaf haast zich naar buiten om hem te begroeten.

'Wees welkom,' roept hij luid.

Hij haast zich naar de stijgbeugel. De ander protesteert. En de graaf zegt:

'Edele heer, sta toe dat men u in mijn huis dient.'

'Gaarne, als ge dat wilt.'

Hij neemt hem bij de hand. Hij doet hem naast zich plaatsnemen. Hij laat zijn laarzen uittrekken en hem van verfrissingen voorzien. De gravin, die diepe genegenheid voor haar moeder koesterde, kwam uit haar kamer. Ze is bang voor de graaf, want ze herinnert zich de stok maar al te goed. Zij begroette eerst haar vader, die van zijn kant ook haar begroette en vervolgens omhelsde. Daarna begroette zij haar moeder. Zij zou graag naar haar zijn toegegaan, maar de graaf deed haar naast haar vader plaatsnemen. De moeder keek boos en beledigd.

De koks maakten zo snel mogelijk de maaltijd klaar. Voor de tafels legden zij een flink vuur aan. De mensen staan op en zetten zich aan tafel om te eten. De graaf houdt veel van de edelman en heeft hem een ereplaats naast zich gegeven. De maaltijd was bijzonder overdadig. Ze aten heerlijke spijzen en dronken goede oude wijnen, moerbeziënwijn en uitstekende Bordeaux. De trotse edelvrouwe en haar zes metgezellen zitten op een bank een eind verderop. Zij werden niet zo uitvoerig onthaald. De graaf deed dat met opzet omdat zij zich altijd verzette tegen haar heer en meester.

Ze zijn klaar met eten. Ze laten de tafels afruimen. Ze maken plezier en zijn genoeglijk samen. Ze nemen vruchten en begeven zich daarna te ruste.

De nacht verstrijkt. De dag breekt aan. De graaf staat op. Hij is treurig omdat de edelman een slechte vrouw heeft. Hij roept hem in zijn vertrek.

'Edele heer, ga toch in mijn park jagen met honden, met netten of met pijl en boog. Ga jagen en breng een overvloed aan wild mee terug. Laat elke dienaar en edelman meegaan op jacht. Ik blijf bij de dames hier. Ik voel mij niet wel, mijn hoofd doet pijn.' Zij dralen niet en stijgen onmiddellijk op. Allen gaan jagen. Nie-

mand blijft thuis behalve de graaf en vier sterke, robuuste, indrukwekkende, grote mannen. Hij fluistert tegen één van zijn Moren:

'Haal de teelballen van een stier, de teelballen en de buik en breng die aan mij. En ook een mes en een scheermes, goed geslepen. Breng mij die zonder dat iemand het ziet.'

En deze deed dat zonder talmen.

De graaf nam de edelvrouwe bij de arm, deed haar aan zijn zijde plaatsnemen en zei:

'Antwoord, en moge God u daarbij helpen, antwoord op wat ik u ga vragen.'

'Natuurlijk, edele heer, als ik het antwoord weet.'

'Ik zou graag willen weten hoe ge aan die hoogmoed komt, die trots die maakt dat ge uw heer en meester zo minacht en alles wat hij zegt tegenspreekt en opdracht geeft het tegengestelde te doen? Minachting voor haar echtgenoot is de verderfelijkste eigenschap die een vrouw kan hebben.'

'Edele heer, ik weet meer dan hij en hij doet niets dat mij bevalt.'

'Vrouwe, ik weet wel hoe dat komt. Die hoogmoed zetelt in uw lendenen. Aan uw blik heb ik gezien dat gij onze trots hebt. Gij hebt teelballen zoals wij en in uw hart zijt ge daar trots op. Ik ga u daar laten betasten. Als ze er zijn zal ik ze laten weghalen.' De edelvrouwe zegt:

'Zwijg, edele heer. Zulke grappen geven geen pas.'

De graaf wil niet langer wachten. Hij roept zijn mannen.

'Leg haar uitgestrekt op de grond. Ik zal haar lendenen laten onderzoeken.' Zij leggen de edelvrouwe voorover op de grond. Zij roept uit:

'O wee, ongeluk en ellende!'

Eén van de mannen neemt het scheermes. Hij snijdt haar bil over een lengte van een halve voet open. Hij steekt zijn hand erin en trekt één van de teelballen van de enorme stier eruit. Hij trekt en zij krijst. Hij doet of hij hem uit haar lichaam trekt, loopt naar een schaal en legt hem daarin. En zij gelooft nu tenslotte dat het waar is. Hij gaat terug naar haar en zij zegt:

'Ik ongelukkige, ellendige, ik ben door mijn geboorte voorbestemd voor het ongeluk. In het vervolg zal ik verstandiger zijn. Als ik kans zie hier weg te komen zal ik mijn heer en meester

nooit meer tegenspreken.'

En de man snijdt haar andere bil gedeeltelijk open en doet of hij de andere teelbal uitrukt. Druipend van bloed gooit hij hem in de schaal. De edelvrouwe zwijgt en bezwijmt.

Als ze weer bijkomt zegt de graaf tegen haar:

'Vrouwe, nu hebben we de trots die u zo overmoedig maakte uitgerukt. In het vervolg zult ge een heel onderdanige vrouw zijn. Maar ik ben bang dat er misschien nog een wortel blijft zitten als ik de wonden niet uitbrand. Snel! Maak een mes heet om de wortels dicht te schroeien.'

De edelvrouwe zegt:

'Heer, wees genadig! Ik zweer u met heel mijn hart, bij alles wat me lief is en ik beloof u plechtig bij alle heiligen dat ik mijn heer en meester niet meer zal tegenspreken en hem zal dienen zoals het betaamt. Ik geef u mijn erewoord.'

'Wacht dan tot hij terugkomt. Zweer het hem, als ge wilt dat hij u gelooft.'

'Heer, ik beloof het,' zei ze.

De gravin had veel verdriet over dit alles. Zij huilde erg om wat er met haar moeder gebeurde.

'Kom,' zei de graaf, 'ge moet me juist dankbaar zijn om wat ik met uw moeder heb gedaan, want ik heb haar verlost van haar hoogmoed. Ik hoop dat gij niet op haar lijkt en ook die trots in uw lendenen koestert. Sta toe dat ik die betast en als ik ze aantref zal ik ze wegnemen.'

'Om Gods wil, Heer, heb medelijden! Heer, ge hebt mij reeds zo vaak betast dat ge moet weten of ze er zijn of niet. O nee! Bij God, ik heb niet de aard van mijn moeder, die hoogmoedig en hard is. In de grond lijk ik meer op mijn vader dan op mijn moeder. Ik heb u slechts één maal tegengesproken en dat is me duur te staan gekomen, want ge hebt wraak genomen. Ik verzeker u dat ik alles zal doen wat gij wilt en van alles zal houden waar gij van houdt. Doe ik dat niet, sla mij dan het hoofd af.' De graaf sprak:

'Schone, weet dan dat ik nog zal wachten, maar als ik zie dat ge u tegen mij wilt verzetten zullen wij uw teelballen wegnemen zoals bij uw moeder is gebeurd. Want weet goed dat het door die zaadballen is dat vrouwen dwaas en hoogmoedig worden.'

De rijke man keert terug van de jacht. Hij heeft veel wild gescho-

ten. Hij hoort zijn vrouw huilen en gaat onmiddellijk naar haar toe en vraagt wat er met haar aan de hand is. De graaf gaat hem tegemoet en zegt:

'Edele heer, dat komt omdat ik heb weggenomen wat haar zo onhandelbaar maakte, die twee teelballen die in haar lendenen zaten en haar zo hoogmoedig deden zijn. Zie, daar liggen ze in die schaal. Anders was er nooit een einde aan gekomen. Ik wil de wortels nog bij haar uitbranden, maar zij is bereid bij alle heiligen te zweren dat zij u nooit meer zal tegenspreken en u in liefde en volgzaamheid zal dienen. Als zij na die eed te hebben afgelegd toch weer weerspannig wordt, open dan de wonden en schroei met een gloeiend ijzer de wortels en zenuwen dicht.' Hij denkt dat het hele verhaal echt waar is omdat hij die teelballen daar ziet. En hij gelooft dat zijn vrouw, die hij gewond ziet neerliggen, werkelijk genezen is.

Even later legt de edelvrouw haar eed en gelofte af. Zij laten haar wonden verbinden, een draagbaar klaarmaken, leggen die op twee paarden en nemen haar zo mee naar huis. Haar wonden zijn niet dodelijk. Een goede arts heeft haar volledig genezen. Zij had haar heer en meester lief en diende hem en verzette zich nooit meer tegen zijn wil.

De graaf was in zijn opzet geslaagd. Moge God hem zegenen en met hem al diegenen die hun slechte vrouwen straffen. Maar de anderen, die zich, zoals de rijke man, aan hun vrouw onderwerpen zijn eerloos en met schande overladen. Een goede vrouw dient gij lief te hebben, hoog te achten en te belonen. En moge ziekte en ongeluk komen over de minderwaardige, ruziezoekende haaibaai.

Dat is de moraal van dit verhaal: *ongeluk over de vrouw die de man minacht*.

Vertaling: Nelleke van Maaren

(Uit *Contes pour rire? Fabliaux des XIIIe et XIVe siècles,* traduits par Nora Scott, Paris, Union Générale d'Editions, 1977.)

Madelon Hooykaas - Elsa Stanfield
Zee van licht

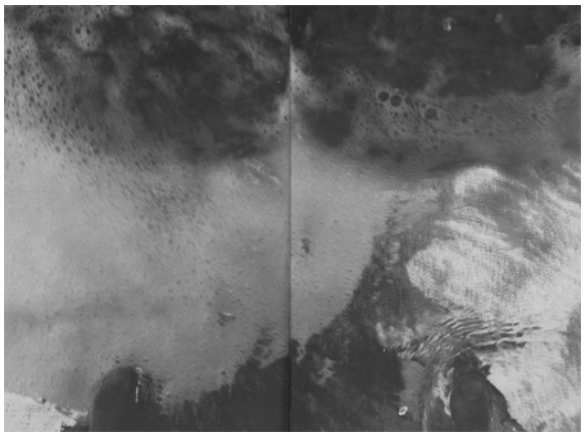

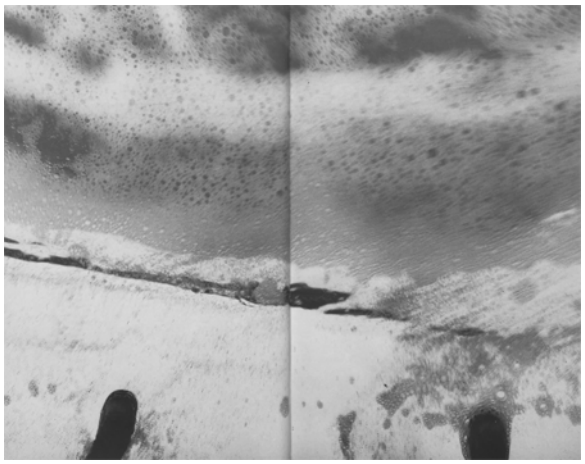

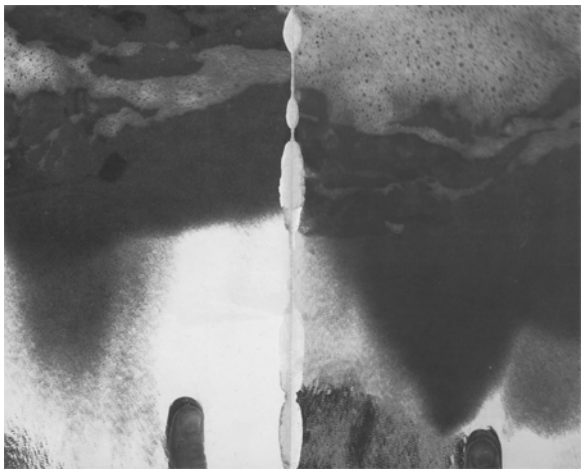

Dagboeken en brieven:

Margaretha Ferguson
Brokstukken van een reis

Java, midden 1978

De geur van kruidnagelsigaretten. Vertrouwde lichte bedwelming. Zou er ooit iets mis kunnen zijn in dit Indonesië? Heb ik ooit gedemonstreerd tegen Soeharto? Was ik ooit bang voor de *hai-ho's,* Indonesische soldaten in dienst van de Japanse bezetters tijdens de oorlog? Heb ik ooit met maagkramp toegezien hoe mijn bagage werd doorzocht, op verboden geschriften, verboden lectuur, mijn brein immers ook nu weer vol verboden emoties, verboden gedachten? Binnen de bedwelmende geur van kruidnagelsigaretten lijken deze tengere mannen in uniform met de pet waaronder hun haren zo innigzwart, hun gezichten zo matglanzend bruin zijn, van hun douane-formaliteiten een spel te maken; louter bedoeld om ons, nerveuze toeristes, wat te imponeren en zoetjes te plagen. De geur zweeft door de gebouwen van het vliegveld Halim, wordt sterker buiten in de zware warme Jakartalucht waar bussen en taxi's staan te wachten.

Metertaxi? Dan hoef ik niet vooraf te onderhandelen over de prijs van de rit voor drie vrouwen plus kolossale bagage die naar ons idee nauwelijks meekan. Maar de chauffeur, vlug en vindingrijk, geeft aan de kruiers enkele aanwijzingen die ik tot mijn vreugde meteen weer versta, en alles krijgt soepel zijn plaats. De tocht naar ons eerste onderkomen, het mij al zo vertrouwde Guesthouse van de Raad van Indonesische Kerken, gelegen aan de voormalige Van Heutszboulevard, gaat over een grote verkeersweg die nieuw is. Alles noemen wij, terugkerende oud-Indischgasten, nieuw wat er nog niet was toen wij in maart 1942, nog zonder dat te beseffen, ons oude Indië op het moment van de overgave aan de Japanners zagen sterven.

Vroeger, in ‘onze’ tijd, was het guesthouse een groot zg. Oud-Indisch huis waarin één, gegoede, familie woonde; de ruime voorgalerij was weliswaar overdekt, dus deel van het huis, maar je kon van de straat zó binnenlopen. 's Nachts werden de stoelen schuin voorover tegen de bijbehorende tafeltjes gezet alsof ook zij een

dutje gingen doen. Tegen dieven lag er meestal wel ergens op een matje een oude man te slapen, en dat was afdoende. Nu is die voorgalerij dichtgebouwd, met ramen en een deur. Vijf jaar geleden kon je tenminste door die deur nog gewoon naar binnen maar nu is ook deze afgesloten: ingang opzij. Een betrekkelijk geringe verandering, toch tekent die de toenemende onveiligheid in de stad.

De tot het bedienend personeel horende jongetjes tussen 14 en 17 op de voorgalerij zijn iets minder dienstbaar dan enkele jaren geleden; in de tijd van hun baas houden ze zich weliswaar ook bezig met het ernstig instampen van Engelse woordjes, maar tegelijk zijn ze speelser en voeren aanhoudend lange, zeer particuliere telefoongesprekken. Toch kun je aan het personeel van dit christelijke guesthouse waarnemen dat het niet alleen in dienst wordt genomen voor het gebruik van arbeidskracht. Jongens en meisjes worden zorgzaam geschoold in een of andere kundigheid zodat zij na enige tijd in staat zijn eventueel beter werk te zoeken. Lisette is in haar jeugd in ‘Indië’, vlak na de oorlog enkele jaren in ‘Indonesië’ geweest. Haar maleis komt met ieder half uur duidelijker terug. Voor Anna is Indonesië nieuw, maar zij heeft veel gereisd en gewoond in wat wij nu Derde Wereldlanden noemen. Beiden voelen zij zich op hun gemak in dit guesthouse dat ondanks zijn christelijke eenvoud toch een koloniale sfeer ademt door royale bouw, en ligging in een nog steeds sjiek stadsdeel, aan een dubbele laan vol bomen. Hoge ruime kamers, bedden zonder klamboes, plafondfans, tegelvloeren, fris aandoende geuren van ontsmettingsmiddel waarmee wordt gedweild, en antimuggenspul waarmee 's avonds in de slaapkamers wordt gespoten. Baden met snel over het lichaam gegooide emmertjes water, theedrinken op de open zijgalerij in lage rotan-stoelen. Ieder gesprek bemoeilijkt door het langsdenderend verkeer, af en toe zie ik alleen monden bewegen, knik maar wat.

Ik heb een koffertje bij mij, helemaal vol met keurig gestreken kinderkleertjes, meegekregen uit Holland. Ik geef het aan de beheerster van het guesthouse, met nog wat melkpoeder en vitaminetabletten. Zij vertelt mij ontroerd hoe onmetelijk hoog de nood hier is onder de armen. Veel vrouwen hebben maar één baadje, dat ze iedere dag wassen in de bruine rivier. De kindersterfte is hoog. Duizenden hebben nauwelijks onderdak. Via de kerk kan

enige hulp geboden worden, een druppel op een gloeiende plaat. Maar: het zal je kind maar wezen dat nu net in leven wordt gehouden door die dagelijkse portie melk, en vitaminen (voor wie naar Indonesië reist, in welke hoedanigheid dan ook, je doet altijd wel Jakarta aan: stop wat kleren of vitaminen of melkpoeder in je koffer en lever het af op het Jalan Teuku Umar 17, hier in Holland hebben we geen idee van het concrete 'goed' dat je ermee doet).

De eerste avond zullen wij gaan eten in een mij bekend restaurant, niet ver weg. We lopen door het schamele gras langs de rijweg, af en toe zijn er stukken stoep. Het middenpad is weliswaar bestemd voor voetgangers maar houdt plotseling op. Ik herken in de weg de diepe gaten die ik ruim een half jaar geleden hier ook heb gezien. In die gaten vallen wel eens mensen, waarbij ze zich lelijk verwonden. Maar wie zijn dat dan ook die daar lopen? Het gewone volk, van de ca. 5 miljoen inwoners van Jakarta 4,99 miljoen, en wat mesjoggene blanken.

Turend naar de nog wel door straatlantarens en autolampen verlichte grond, struikelend over brokken cement en puin, stoep op, stoep af, springend over kuilen en bulten, voorzichtig om de vuilnishopen heen die de voetganger een decimeter ruimte laten tussen zichzelf en het rijdend verkeer, bereiken we Gondangdia Lama. Aan de overkant van de weg zien we tussen toeterende auto's, met fietsbellen rinkelende betja's, claxonnerende scooters en brommers door, het vrolijk verlichte restaurant Trio. Ieder apart steken we over, vergeten af en toe dat het verkeer links is, maar we overleven het. Het restaurant, eigenlijk een vergrote warong, is naar de straatkant geheel open. Je stapt een houten plankier op en dan ben je binnen. We hebben al een week reizen door Sri Lanka achter de rug, en tegen de achtergrond van dat weliswaar prachtige land met zijn trieste armoede en zijn neerdrukkend lege hotels laaft Jakarta ons door kokende vitaliteit, op elkaar gepropte bedrijvigheid. We vieren feest met kolossale garnalenkroketten en bier en geurig-scherpe vissoep. Iedereen glimlacht, de Chinese bedienden en de gasten van velerlei ras, sociale klasse en leeftijd; ook de schoenpoetsjongetjes die ons met hun schitterende ogen iedere hap eten uit de mond kijken doen dat meer meelevend met ons genot dan hongerig (lijkt het, lijkt het, op deze vrolijke eerste Indonesië-avond).

Anna en ik rijden de volgende dag in een ‘hour-taxi’ urenlang door Jakarta. We hebben het niet te warm, misschien doordat we in de zomer uit Holland zijn vertrokken vinden we het hier tamelijk ‘gewoon’. Lisette is door ons afgezet in de coffeeshop van Hotel Indonesia. Voor wat zich in en om dit Hotel Indonesia afspeelt aan rijkdom, intriges, miljoenenzaken, decadentie, air-conditioned comfort, waanzinnig-dure consumpties (van de prijs voor een glas slechte sherry kunnen tien Indonesiërs minstens één dag erg goed eten) zou de pen nodig zijn van een Vicki Baum. Opgeverfde poppen, zwarte wimpers rond sterrenogen nog eens extra-dik aangezet, vertonen in hun administratieve efficiency een schijnbeeld van moderne ‘buitenshuis werkende’ jonge vrouwen.

Een westers-valse interpretatie, want in Indonesië zoals ook in andere derde-wereldlanden moeten de normen voor wel of niet geëmancipeerd zijn aan heel verschillende grootheden worden afgemeten. Het is mogelijk dat deze mondain uitziende wezentjes om twee uur 's middags zoet naar huis gaan, begeleid door broer of papa, om de rest van de dag binnen te blijven, om zich daar dan op traditionele wijze bezig te houden met kindertjes, naaien en koken. En de talloze vrouwen die we langs de weg zien sloffen, diep gebogen onder zware lasten hout of koopwaar, zijn natuurlijk wel ‘werkend’ maar allerminst geëmancipeerd.

Buitenshuis werken is voor moeders van jonge kinderen mogelijk omdat er altijd familieleden in de buurt zijn, tantes, moeders, zusters, ook buurvrouwen, die de kinderen opvangen. Meestal wonen er wel wat van die familieleden in huis en eten mee van wat de ‘werkende’ verdient.

Indonesië vult je netvlies tot aan de uiterste rand, van de vroege ochtend tot de late avond. De rijke gelaagdheid en tegenstrijdigheid van de Indonesische realiteit zie je voortdurend vlak voor je ogen. Tijdens de rit bijvoorbeeld over het oeroude Molenvliet (twee parallelwegen met in het midden een smerig stinkend, bruin kanaal) bevinden wij ons met onze taxi te midden van een stroom, zeker acht ongelijksoortige rijen voertuigen dik, voortrazend naar de Chinese wijk, vroeger ‘de benedenstad’. De rijen zijn niet alleen ongelijksoortig (glimmende Mercedessen, kleurig beschilderde betja's, overvolle personenbusjes waarvan de bijrijder aan de achterkant hangt, speurend naar nieuwe passagiers, scooters, vrachtauto's), ook zijn de lijnen schichtig verschietend want alles

haalt alles aan alle kanten in of bedenkt zich plotseling dat er naar links of naar rechts had moeten worden afgebogen, dus iedere bestuurder moet letterlijk bedacht zijn op alles. Terwijl kolossale reclameborden juichen over de nieuwste verworvenheden der technologie, vooral Japanse, wassen in het bruine water van het kanaal de bruine vrouwen en mannen nog steeds, zoals reeds honderden jaren lang en waarschijnijlk nog honderden jaren verder, hun kleren, hun kindertjes en zichzelf terwijl de drollen in datzelfde water (ook nog tandenpoets-water) langsdrijven.

In de benedenstad loopt de weg als brug over een bochtig, ook stinkend water. Maar we verlaten de taxi en kijken een tijdje eerbiedig uit over de door op elkaar gestapelde krotten omzoomde rivier - hier moet Multatuli vanuit Holland zijn komen aanvaren. Pasar Ikan, letterlijk vismarkt, wordt door alle toeristenbussen 'aangedaan'. Daardoor is het geen millimeter veranderd. Enkele zanderige, vaak modderige straten met rijen kleine winkels tot je aan de vishaven komt. Daar liggen wat prauwen te dobberen, vissen worden hangend tussen staketsels in de zon gedroogd tot ontroerende sculpturen. Voor de winkeltjes uitgestald roestige scheepsbenodigdheden, kabels, olielampen, rollen helderblauw plastic, ijzerdraad, gereedschappen, touw in alle soorten. Een rijtje vrolijke kleermakers aan hun trapnaaimachines, soms ook bezig met strijken of persen. Een blind meisje dat strohoeden verkoopt. Pajongs van geolied papier, rood, groen, blauw. Een vorige reis kocht ik na lang afdingen een blikken koffer die pas in Den Haag op de trap van ons huis met een plotselinge zucht uit elkaar viel.

Ach ... als een klauw slaat het toe: terug, terug! Nog geen duizendste van wat daar te zien was is vastgelegd!

De Unesco heeft grote sommen gelds beschikbaar gesteld voor de restauratie van 'Jakarta lama', Oud-Batavia, vanwege historische betekenis etc. Zodoende is het voormalige stadhuis, thans Fatah-Hillah-museum, in uitstekende staat. Een wit statig gebouw met aan weerszijden van de kolossale deuren rijen kleine ramen, met bruine luiken. Binnen zijn de ruimten hoog en donker, er staan zware meubelen uit de tijd van de VOC, grandioze kasten, machtige tafels, ook bedden waarin je kunt wonen, en een houten, ge-

beeldhouwd kinderbedje. In een van de kamers rijen portretten in olieverf van de Gouverneurs-Generaal, door de (drie) eeuwen heen. De vloeren bestaan uit brede, krakende planken. Stil dwalen we door deze antieke stilte. Bij een oud raam waar je goed kunt zien dat de muren enkele decimeters dik zijn, staat een meisje van een jaar of vijftien zich gillerig aan te dringen tegen een mooie jongeman die over haar hoofd heen gegeneerd verweg kijkt of hij er niets mee te maken heeft.

Op de terugweg rijdt voor ons uit een vrachtauto met open laadbak. Aan de kant staan wat schooljongetjes te wenken. De vrachtauto stopt, als in een balletdans zo licht en luchtig fladderen de in wit uniform geklede kinderen er aan alle kanten tegenop. De auto rijdt weer, de jongetjes staan en zitten tot zelfs op de kap van de cabine zonder zich vast te houden, zonder dat er zelfs iets is om zich aan vast te houden.

Er zijn ook groepen meisjes die uit school naar huisgaan. Islamietischen dragen lange jurken en een kleurige sjaal om het hoofd gewonden; anderen hebben westerse jurkjes aan, duidelijk zelfgenaaid, of door moeder, inwonende tante, schoonzus, van dezelfde snit en stof als de meisjes in mijn Indische HBS-tijd: meestal goedkope dunne materialen, ceintuurtjes ingezet aan de zijnaden en achter op de rug gestrikt, lieve punthalsjes, vlindermouwtjes, strookjes vaak op de klokkende rok. Schoenen die altijd uitgelopen zijn, op scheve hoge hakken gaan de wichtjes wiebelend voort, met kleine schokbeweginkjes van de heupen; in de hand een zakdoekje, vaak is dat ook nog net zichtbaar weggepropt in de halsopening maar voor elke negentiende-eeuwse giechelbui wordt het te voorschijn gehaald. Jonge mannen uit het volk hebben in Jakarta kennelijk een vrolijk leven, zij zijn vitaal, zeeroverachtig, tot alle ondeugd in staat en bereid. Soms zwarte krullen onder een om het hoofd geknoopte rode of blauwe doek, soms een vilten deukhoed boven een bloot bovenlijf, of een wollen ijsmuts met een pluim erop.

Wij zijn uitgenodigd bij een Indonesische dichter die kortgeleden ontslagen is uit politieke gevangenschap. Hij verblijft in een groot vooroorlogs huis, samen met een onduidelijk aantal medebewoners. Het erf is weer, voor de oorlog ondenkbaar, afgesloten met een omheining van stevige bamboe-palen; daar ergens tussenin

vind je dan een onwaarschijnlijk electrisch belletje dat het toch doet. Zo zou ik als ik hier woonde mijn huis ook inrichten: lichte meubels van manila-rotan, de grote ruimten visueel voornamelijk bepaald door glanzende tegelvloeren, witte muren, een enkel gordijn, een hoge donkere plant. In de achtertuin is een klein zwembad, in het gras er omheen staan witte sculpturen van een bevriende Indonesische beeldhouwster, abstract. Het gezelschap - talrijk, zoals hier gebruikelijk, met gasten die onverwacht niet en onverwacht wel komen - verplaatst zich langzaam naar het achterterras. Zo hoort het ook: buiten zitten in de koele avondlucht, en whisky drinken. Het gesprek komt op *De kus* van Jan Wolkers waarvoor de meesten geen goed woord overhebben. Maar een ook aanwezige dichter, van gemengd 'Europees' en Indonesisch bloed, die heeft gekozen voor de Indonesische nationaliteit en uiteraard met twee voeten in twee verschillende culturen staat, verdedigt het boek, hij vindt het grandioos. Hij heeft het over de verschillende lagen in het verhaal, de talloze verborgen verwijzingen (o.a. met betrekking tot het getal 17). 'Jij leest het helemaal op oosterse manier,' begrijpt de gastheer.

Een Indonesische journaliste die artikelen publiceert in een Nederlands blad begint met mij over mijn Indonesische reisboek. 'Ik heb het geleend van een vriendin ... zij waarschuwde mij: die vrouw is een beetje bevooroordeeld weet je, leftish view!' 'Staat een linkse visie dan gelijk met bevooroordeeld-zijn?' vroeg ik. 'Ik vind ook wel... u hebt de verkeerde mensen gesproken!' 'Er zijn geen verkeerde mensen!' snauw ik. 'Maar ik ga uw boek overlezen ... ik zal zeggen tegen mijn vriendin, die Margaretha is een aardige vrouw!' 'Dat verandert geen letter aan mijn boek...!' De discussie is onvruchtbaar, zij zegt nog, 'u had met andere mensen moeten spreken!' 'Ik heb in mijn boek anders heel wat pro-Soeharto-mensen aan het woord gelaten. Ik hóór hen wel van alles vertellen, maar ik zíe heel andere dingen!'

Het zijn niet alleen de Nederlandse toeristen die, bij het zien van naakte-kindertjes-in-de-modder die lachend met een stokje spelen uitroepen: Dat volk is toch gelukkig! Ook mensen uit de Indonesische bovenlaag willen je graag vermaken met verhalen over het gemoedelijke, het schilderachtige, de ontroerende eenvoud van de opgewekte Indonesische pauper. Zij lachen vol sympathie wanneer ik, als vleesvervanging, aan tafel vraag om katjang

idjoe (een vitaminerijke groene erwt) en tahoe en tempe (producten van de sojaboon). ‘Dat is armeluisvoer zeggen wij in Indonesië! Heerlijk ja, zo gezond! Weet u, de eenvoudige mensen hier leven zo sóber, eigenlijk veel beter ja!’

De bovenlaag-Indonesiërs zijn geïrriteerd wanneer een buitenlander het heeft over de armoede van de miljoenen, iets wat iedereen met eigen ogen de hele dag door kan zien. Maar ‘die westerlingen begrijpen immers niets van de Indonesiër! Je moet het heel anders bekijken! Die mensen zijn zo wíjs weet u!’

De mythe van de stille oosterling, passief in zijn wijsgerige berusting, trots in zijn afstandelijke geslotenheid, onpeilbaar in zijn diepzinnige zieleroerselen, wordt graag in stand gehouden en geexploiteerd door de machthebbers, westerse en inheemse; hoogst actief in het onderdrukken, uitbuiten en vernederen met behulp o.a. van vasthouden aan eeuwenoude hiërarchie, nagelen de elite-Indonesiërs de bezitlozen politiek, religieus en economisch vast in het schijnbeeld van de glimlachend berustende wijze.

Op hetzelfde ogenblik ontmoet je in Indonesië, naast dit fraaie imago dat niet uit de lucht is gegrepen maar zich bedrieglijk waarschijnlijk aan je vertoont, precies het tegengestelde: mensen die aan één stuk door tegen je praten, je hun volledige levensgeschiedenis vertellen of talrijke bijzonderheden van hun land en zijn diverse volkeren; mensen die zich allerminst voor je afsluiten maar zich zelfs min of meer opdringen aan de rijke westerling om iets mee te pikken van diens onmetelijk geachte welvaart en wetenschap. De zieleroerselen van het gros der Indonesiërs bestrijken hetzelfde gebied als die van het gros der westerlingen: macht, geld, seks.

En dan die veelgeprezen wijsgerige berusting! Zonder ophouden is de Indonesiër in opstand: er zijn protestdemonstraties, rellen, gewelddaden, nationalistische (eiland-)guerrilla's zoals op het voormalige Borneo waarvan de dichte wouden nu worden kaalgeslagen door buitenlandse ondernemers zodat zelfs de Dajaks uit hun familie-huizen dreigen te worden verdreven; in Atjeh, op voormalig Nieuw-Guinea, op Java zelf. Om niet te spreken van Oost-Timor waar ondanks de door het Indonesische leger bedreven volkerenmoord (de levering van Nederlandse torpedoboten en andere wapens is nog niet door ons geannuleerd) de guerrillaoorlog wordt voortgezet.

Maar ja, wij, botte westerlingen, ‘begrijpen Indonesië niet’. Zegt de Indonesische elite.

De rit van Jakarta naar Bogor (vroeger Buitenzorg) maken wij met een huurauto, afkomstig van een gerenommeerd taxi-bedrijf. De chauffeur is nerveus en broodmager. De auto is wat rammelig maar ruim. We gaan langs de ‘oude’ weg. Langs de kant veelkleurige geometrisch belijnde uitstallingen van allerlei soort vruchten: groengele papaja's, bruinige ananassen, heldergele en groene bananen, nog stevig gekromd aan hun kam. Een overvloed aan huisindustrie maakt zich kenbaar door vlak langs de rijweg uitgestalde houten stoelen, tafels, kasten, bedden; verderop buiten de stad zijn pasgeweven matten, rond en rechthoekig, tussen staketsels opgehangen zodat je in het voorbijrijden de versieringen goed kunt zien.

Op een vlak stuk weg houdt de auto stil. Drooggekookt, leiding lek, ook iets met de olie geloof ik. De chauffeur gaat aan het scharrelen. Even later komt er tussen de bliksemsnel uit de kamponghuizen te voorschijn geschoten talrijke toeschouwers een man naar voren die begint mee te helpen en die zoetjes aan de leiding van de reparatie op zich neemt. Hij treedt zelfbewust, zelfs autoritair op, beproeft herhaaldelijk de motor waarbij hij de chauffeur commandeert, tot het weer in orde is. Hierop verlangt hij, uiteraard, enige betaling. De chauffeur (in dienst van die gerenommeerde autoverhuurderij) blijkt letterlijk geen cent op zak te hebben. Kan ik wat voorschieten?

De man is niet tevreden met tweehonderd roepia (toen ca. f. 1,20). Hij blijft aandringen. Ik kan het niet beoordelen zeg ik tegen de chauffeur. Anna en Lisette worden steeds meer verontwaardigd en ongeduldig. Ik doe er nog honderd roepia bij. De man begint de chauffeur dwingend te omarmen. Dan roept Lisette ineens met ware stentorstem: ‘Ajo, djalan, djalan! (vooruit, rijden!).’ De chauffeur maakt zich los uit de omarming en rijdt weg. Ik heb nog steeds niet het minste idee of de helper is tekortgedaan of niet. ‘Ik had het best zèlf kunnen doen,’ zegt de chauffeur. ‘Ik heb hem niet gevraagd te komen helpen.’ Lisette en Anna zijn tevreden. ‘Het kwam ineens weer boven,’ zegt Lisette. ‘Af en toe moet je eens flink boos worden!’

Mij ligt dit optreden niet, maar misschien is de chauffeur haar

heimelijk dankbaar uit een onwelkome omhelzing te zijn verlost. Anna en Lisette blijven verontwaardigd, nu over de slechte kwaliteit van de wagen. Eenmaal aangekomen op het adres mag ik de chauffeur geen fooi geven. Ik betaal het afgesproken bedrag. Zijn stem wordt hoog van nerveuze dankbaarheid. ‘Tida di potong!’ Hij is dolblij dat die driehonderd roepia niet op hem worden verhaald.

Behalve dat zij vier kinderen grootbrengt, op het achtererf naast orchideeën tientallen kruiden verbouwt en alles weet van de eigenschappen van deze veelsoortige vegetatie, het wakend oog doet gaan over de zorgzame toebereiding van per dag drie warme maaltijden en desgewenst ook nog een Europees ontbijt, haar paying guests onthaalt op hapjes en drankjes tussen de maaltijden door gepaard aan geanimeerde conversatie over personages en toestanden, ziekten en hoe beter, armoedes en hoe rijk, wanhopig en hoe moedig te worden, draagt dit vrouwtje ook nog een meetlint om de hals omdat zij, teneinde nog wat bij te verdienen, voor anderen kleren naait.

Ongetwijfeld met behulp van inheemse djamoe's (geneeskrachtige kruiden) is zij na haar vier kinderen slank en buigzaam gebleven, haar hypereenvoudige kleren draagt zij als een mannequin, in het mooie gave smoeltje zijn de ogen als de bekende donkere meren maar waarschijnlijk is ze deugdzaam, houdt zij zich gaaf voor een mogelijke nieuwe echtgenoot die haar en haar kinderen bescherming zou moeten bieden, bestaanszekerheid. Het eerste kwartier al vertelt zij hoe het komt dat zij haar huis moet verhuren. Haar man was in zaken, overleed. Het huis (voor de oorlog bewoond geweest door Europeanen) kon alleen worden afgestaan aan mensen in overheidsdienst, maar met leningen wist ze meer dan een miljoen roepia's bijeen te krijgen zodat ze er toch mocht blijven wonen. Het huis is haar broodwinning, de schulden moeten nog worden afbetaald.

We drinken thee op een brede zijgalerij langs de bijgebouwen. Op het witgekalkte lage muurtje dat de galerij scheidt van het erf staan aarden potten met orchideeën en vele andere kweeksels. De tuin wordt ook aan de overzijde afgegrensd door een muurtje, dan is er weer een galerij waarin gecementeerde kookruimten, badkamer en voorraadkamer. Wat er precies groeit kan ik niet

onderscheiden maar zeker weet ik dat het allemaal economisch wordt benut. Een dikke vrouw in een te korte jurk, met een lange vlecht op haar rug, sloft langs. ‘Dat is mijn schoonzusje, die zorgt voor het koken.’ Een lange magere man komt met een baby op de arm even kijken. ‘Dat is mijn broer.’ Er zijn nog meer mensen aan het werk, een kokki hurkend bij het houtskoolvuur, een wasbaboe. Ondanks al deze personages, ondanks al deze activiteiten, is er stilte overal. Wat je hoort is wat geschuifel en geritsel, het fluiten van een vogel, het spoelen van de was. Zachte geluiden, de mensen spreken rustig en op hun gemak, de kinderen hebben vrolijke kleine stemmen. De stilte overheerst.

Het huis is het typische ‘Europese huis’ met glas-in-loodramen uit de jaren dertig. De achterkant is Indisch gebleven. Een open achtergalerij langs de volle breedte, met een lange tafel waarop de hele dag door schalen met eten staan, afgedekt door blauwe vliegenkappen. Waar en wanneer je ook gaat zitten, altijd komt er wel iemand met een glas thee, of met *kopi toebroek,* of limonade-siroop. Het enige wat lawaai maakt, tot laat in de nacht, is de televisie. De WK-Argentinië zijn aan de macht. Men verbaast zich dat wij daarvoor niet de minste belangstelling hebben.

De gastvrouw spreekt graag wat kwaad van andere dames die paying guests nemen. ‘Bij mij is iedereen erg gelukkig. Nietwaar Lex?’ Lex is al wekenlang gast. Toch mag hij denk ik niet met haar naar bed. Maar zijn vleselijke lusten worden zeker volledig verrukt en tot extatische bevrediging gebracht via zijn maag.

De koffer van Anna is per abuis niet meegekomen. De magere broer zegt dat hij die avond toch naar Jakarta moet (ruim een uur rijden heen, een uur terug). Anna gaat mee.

Hij blijkt niets anders te doen te hebben. Hij wil geen geld aanvaarden. Met een grote omweg, via ‘een cadeautje voor de baby,’ slaagt Anna er eindelijk in hem wat op te dringen.

Lex is bioloog, afkomstig uit Zeeland, hij is eigenwijs, argeloos, openhartig en spraakzaam. Hij reist overwegend met de nachtbus, grote afstanden, bijvoorbeeld zo'n uur of veertien bij elkaar. Er gebeuren wel ongelukken zegt hij, hij ziet 's nachts ‘zo hier en daar wel “wat” langs de weg liggen’. Hij vertelt over de ontbossing: in Noordsumatra hebben ze aan een buitenlandse onderneming een concessie uitgegeven voor een groot oppervlak, om daar bomen te kappen. In dat ‘regenwoud’ leven orang-oetans die

nooit lager komen dan vijftien meter boven de grond. Waar moeten die heen? Zeker naar Japanse dierentuinen? Bovendien zal binnenkort op datzelfde Noordsumatra een nog veel groter aantal hectaren aan een buitenlandse onderneming worden prijsgegeven. De minister van milieubescherming, zegt Lex, is de man bij wie men over deze natuurverwoesting zijn beklag moet doen; de minister van milieubescherming, zegt Lex, is de man die de concessies aan de buitenlandse ondernemingen uitgeeft: een wolf in schaapsvel.

De door de buitenlandse ondernemingen gepleegde houtkap is dermate intensief dat de grond *voorgoed* wordt verpest. De ontbossing is in en buiten Indonesië vaak onderwerp van gesprek. Linkse visie: het zijn de buitenlandse ondernemingen. Rechtse visie: het is de bevolking die te dom is om te begrijpen wat ze doet. Juiste visie: het zijn de buitenlandse ondernemingen èn het is de bevolking die geen andere mogelijkheid heeft om het leven nog enigszins te rekken.

Een groot deel van de dag wordt doorgebracht met het drinken van koffie, of thee, of stroop, op de overdekte zijgalerij, in telkens nieuwe variatie. Elk uur heeft zijn speciale lekkernij die aan de andere kant van de tuin geurig wordt gebakken en warm aangedragen: pisang goreng (gebakken banaan) en peujem (gegiste en gebakken knol) bij de thee van vier uur, zoetigheid 's ochtends om elf, iets zoets 's avonds laat. Zoetjes gaan onder het drinken, snoepen, eindeloos praten, de werkzaamheden voort. Het huishouden (elke dag dweilen van alle vloeren, elke dag kleren wassen, boodschappen doen, groenten schoonmaken, 's morgens, 's middags, 's avonds, koken, afwassen, tuin vegen etc.), het guesthouse-bedrijf, het naai-atelier. De broer snijdt wajangpoppen, schoonzusje borduurt tafelkleden, altijd zijn er wel een aantal mensen, bijna geluidloos, aan het werk, maar elke werkende neemt de tijd om op zijn beurt te zitten, te praten, te drinken, iets te eten.

We gaan naar de Plantentuin. Lopen over een grote autoweg vol druk verkeer, bij de ingang is het een volslagen kermis. Honderden verkopers met allerlei etenswaren, geurige walm van het bakken, in het gras neerhurkende klanten, spelende kindertjes vaak met gouden oorringetjes, drentelende paartjes. Al deze drukte vóór de ingang, en binnen in de Tuin ... stilte. Regen

hangt laag in de lucht en valt net niet. We drentelen over bochtige en heuvelige paden. Kolossale bomen laten tussen het dicht gebladerte steeds donkerdergrijze vlekken lucht door. Bogor heeft de bijnaam *Kota Oedjan,* Regenstad. We bestijgen enkele heuvels en vinden de vijver waaraan HET paleis ligt. Het paleis waarin de Nederlands-Indische Gouverneurs-Generaal resideerden, en daarna Soekarno, en nu Soeharto. De vijver is aangelegd in dezelfde bocht die wordt gesuggereerd door het *woord* vijver. Het paleis, wit en stil, blijft vanuit alle fysiologische en mentale gezichtspunten veraf. We dringen door tot vlak voor een manshoog hek. Vlak daarachter verschijnt meteen een schildwacht met geweer.

Vanuit de verte, als we nog eens omkijken, heeft het witte paleis-aan-de-vijver, lotusbladeren drijvend op het stille water, zijn romantisch-wazig aanzien hernomen.

Ook in Bandoeng hebben we logies besproken in een particulier huis. Het ligt rustig in een dure buurt, de kamers zijn ruim en vooral heel hoog. Ook hier vertelt de gastvrouw, nu een oudere Indische dame, het eerste kwartier hoe het komt dat zij dit werk moet doen. Haar - volbloed Indonesische - man is gepensioneerd, van een pensioen kan niemand leven. Hij was wèl bij de overheid, daarom mogen ze blijven wonen in dit huis, maar ook dat kost hen zeer veel geld. Het huis is hun broodwinning. Onze gastvrouw is uiterst gespannen, uiterst zorgzaam en bekwaam, het hele huis is brandschoon en het eten geraffineerd toebereid. Anna zegt: ‘Wat ik je brom, zij is een Duitse.’ Zij blijkt inderdaad een Duitse vader te hebben gehad, maar in mijn naar blijkt nog steeds koloniale waarneming speelt dat geen rol: voor mij is zij bovenal een Indische, van gemengd Europees-Indonesisch bloed dus.

Mevrouw A. treedt op zoals alle Indonesische gastvrouwen van nu: zij vertelt over ‘de toestanden’, soms zit ze met ons aan tafel en legt uit wat de gerechten zijn en hoe ze worden toebereid. Ook zij is voortdurend bezig. Zij heeft in prachtige antieke kasten te verkopen antikwiteiten en kunstvoorwerpen uitgestald. Aan het huis is en wordt bijgebouwd. Wat vroeger ruime tuin was vol ruisende bomen en struiken wordt nu grotendeels in beslag genomen door nieuwe slaapvertrekken-met-badkamer. Je kunt er over-

winteren. Mijn hoge witte kamer ligt aan de voorkant, naast het platje. De deuren naar het platje zijn de hele dag op slot, behalve als wij daar zitten. Dieven, rovers, moordenaars, rampokkers, bedelaars - ze kunnen nu niet meer zomaar naar binnen, zoals vroeger toen de huizen helemaal open-lagen maar de angst voor 'het gezag' veelal sterker was dan de honger in de maag en de woede in het bloed.

Bij de televisie zit de godganse dag een wat uitgezakte oude Europeaan. Een teruggekomene. Zijn vrouw had gezegd, hij moest nu toch echt nog maar eens gaan kijken. Hij heeft geen zin in praten. Op mijn vragen zijn zijn antwoorden wegwerpend. Waarschijnlijk blijft hij de volle drie resterende weken van zijn verblijf hier zitten. Hij heeft het wel gezien. Het is niet meer wat het geweest is. Ik zie zijn toekomst. Indonesië gezien, zijn oude Indië is dood, hij keert weer in de nette hollandse straat bij zijn nette hollandse vrouw, sterft. Zijn spook zal op deze plek waar hij nu nog in levenden lijve bij de televisie zit, af en toe waar te nemen zijn.

Net aangekomen uit Holland zijn ook twee broers. Hoewel de oudste tegen de zestig loopt kun je hen niet anders betitelen dan: Indische jongens. Ze wonen al zo'n dertig jaar in Nederland, maar hun taal is onveranderd Indisch-Nederlands, doorspekt met Maleise woorden en Maleis idioom. Onze gastvrouw, die met haar man verschrikkelijk te lijden heeft gehad van de politieke omwentelingen sedert 1945, zegt verbitterd: 'En dat zijn nou Indische jongens. Mijn man, volbloed Indonesiër, spreekt zijn Nederlands heel wat beter. Maar hij was toen maar een inlander, daar keken die Indische jongens op neer.' 'Toen,' daarmee bedoelt ze het voormalig Nederlands-Indië.

De oudste broer vertelt mij: 'Ik ben teruggekomen voor het graf van mijn moeder. Zij is hier op Java gestorven, vijf jaar geleden. Ik wist het pas veel later. Een paar maanden terug had ik een droom. Mijn moeder zei: Kom bij mij. Ik heb het zo koud.'

Alexandra, mijn vriendin de Duitse beeldhouwster, gehuwd met een Javaans architect, komt ons halen. Wat willen wij zien? Wat willen wij doen? Zij is beschikbaar, met Mercedes, chauffeur, vertel-, voorlicht- en dienstvaardigheid en al.

Zij is gelukkig en ongelukkig, vooral het laatste. Zij blijft eenzaam in haar werk. Wij gaan naar haar huis waar ook het kan-

toor van haar man gevestigd is. Bijna vlak ernaast lag tot voor kort een huis waarin een neef van Multatuli heeft gewoond, nu is het onverhoeds gesloopt. De kinderen van Alexandra krijgen Multatuli op school, alle jonge Indonesiërtjes wier ouders bemiddeld genoeg zijn om hen onderwijs te laten geven, leren over Multatuli en de Max Havelaar. De film Max Havelaar mag overigens in Indonesië nog steeds niet worden vertoond, naar men zegt omdat de positieve held hier toch weer een Nederlander is, de schurk immers is vooral de javaanse regent.

Op het grote achtererf met schitterend uitzicht over een diep ravijn - zo'n ravijn waaruit je Havelaars 'klagers in de nacht' kunt zien oprijzen - zit een jonge Indonesiër heel zachtjes te schuren en te schaven aan één van Alexandra's abstracte beelden. Die man zit daar zo vredig buiten - naast zich een emmertje met water, en een lapje, en een spateltje. Kromgegroeide bomen verzetten zich niet tegen de over het gras verspreide abstracte sculpturen, uitgevoerd in steen, brons, hout, koper. Maandenlang verdiept Alexandra zich in abstracte verhoudingen: gebogen-iets meer gebogen, hol-bol, zwaar-licht, spanning-iets meer spanning, iets minder; gesloten en open, los en vast, zwevend en verankerd. Wezenlijke grondstructuren van ons waarnemen en gewaarworden.

Met Alexandra, westers gebleven, oosters geworden, kunnen wij spreken over de relaties tussen oost en west. Lisette, net als ik geconditioneerd in de koloniale tijd, ergert zich aan de onbescheiden vragen van de Indonesiërs. Is dat nu die veelgeroemde Indonesische beschaving, als ze gewoon rechtuit informeren hoe oud je bent?! Van Indonesische zijde lijkt het ressentiment tegen het Nederlands kolonialisme verdwenen. Maar we hoorden van een onverkwikkelijk incident tussen een Nederlandse toeriste en een Indonesische gastvrouw. Waarop de man van de gastvrouw uitriep: 'Nog éénmaal zoiets in mijn eigen huis en de deur gaat dicht voor alle Hollanders!' Dus de oude gekwetstheid spuit nog wel gauw naar boven.

Nieuwe kwetsuren worden trouwens toegevoegd zonder dat wij westerse toeristen daarvan weet hebben. Het wordt ook wel erg moeilijk als het niet gaat om persoonlijk toegediende kwetsingen, maar om vergrijpen tegen Indonesische opvattingen.

Alexandra leert ons dat het niet pàst wanneer wij zelf onze koffers dragen; dat het niet pàst om anders dan winkelend over

straat te lopen; dat het niet pàst om op je hurken te zitten of op je knieën te liggen wanneer de javaanse bediende naast je *staat* en zodoende op je neerkijkt.

Spontaan roep ik uit: maar zulke dingen zou ik gewoon niet nemen! Alexandra kijkt gereserveerd, vanuit haar wereld terecht. Zij aanvaardt haar bestaan. De javaanse samenleving is ragfijn onderverdeeld in rangen en standen; bij die onderverdeling horen afzonderlijke talen, hoog- en laagjavaans met weer ragfijne voorschriften tegen wie je wat spreekt, en voorts een uiterst subtiele werkverdeling. Mensen uit de hoogste standen horen geen handenarbeid te verrichten, deze onderscheidingen echter zetten zich genadeloos voort in de hiërarchie van huishoudelijke bedienden zoals ik in de koloniale tijd te laat bemerkte. Vooral hieruit komen de geëmotioneerde verhalen voort van de nerveuze vrouwen die ons hun kamers verhuren ook al is dat ver beneden hun stand.

De noodzaak voor intellectuelen om bijbaantjes te vervullen duurt nu echter al zoveel jaren dat er ongetwijfeld nieuwe 'waarden' zijn ontstaan. Zij lachen veel om zichzelf. Het lachen van de Javaan ... wat dat niet bevat aan verlegenheid, gekwetste trots, verdriet, schaamte, vernedering, wanhoop, wijsgerige berusting, satirische vrolijkheid, leedvermaak, bittere leugen ... je zou er een fraaie studie over kunnen schrijven.

Het regent, o wat regent het.

Toch gaan we met Alexandra winkelen. Door de donderendlawaaiige straten lopen we achter elkaar zonder veel te kunnen praten, ik kom in een roes door al die klanken tezamen: de neerkletterende regenstralen, het oorverdovend toeteren en bellen, het luidruchtig optrekken en gierend remmen; een stank van dieselbenzine, de met een miljoen goederen volgepropte winkels, de jongetjes die je ogenflonkerend en prijzen tetterend aan je arm naar binnen trekken, overal keiharde radio- of tape-muziek.

Lisette zoekt naar een boek over Indisch staatsrecht dat haar vader die resident was, samen met iemand anders heeft geschreven. We komen, het is intussen donker geworden, op een breed modderpad waar een rij wankele boekenstalletjes staat, verlicht door petromaxlampen. Aan drie wanden bevinden zich de boeken in keurige rijen tot boven aan toe, tussen zijn boeken en de toonbank ingeklemd bevindt zich de verkoper. Hij weet precies

wat hij in huis heeft. Op de geschreeuwde titel komt een collega uit een ander stalletje zowaar met het gezochte boek aandragen. Lisette vindt het te duur. Buiten het boekenstalletje - Lisette spaart noch onze tijd noch des verkopers moeite - kun je alleen in de regen in de modder staan en van de ene voet op de andere huppen. Binnen is er een smal stukje vloer maar daar kan naast de verkoper één persoon zich nauwelijks rechtop houden, want behalve de keurige rijen liggen er ook nog keurige stapels. Nadat de koop uiteindelijk is afgesprongen belanden we op de weer overvolle Bragaweg (wie herinnert zich nu nog, juni 1978, de anti-Chinezenrellen van 1973 toen hele juwelierswinkels hier werden leeggeroofd?). De auto's van de winkelenden staan met de voorwielen schuin geparkeerd op de door scheuren en gaten onderbroken trottoirs. Wil je, achterwaarts, uit de rij dan moet je wachten op een kerel met een fluitje die het aanstormend eenrichtingsverkeer even tegen- en daarna bij de bestuurder de hand ophoudt. De volgende dag komt Alexandra weer, het is nu droog, zij brengt ons naar een bankgebouw waar geld moet worden gewisseld. Ik blijf in de auto zitten. Ik kijk door het achterraampje naar het winkelhuis aan de Grote Postweg, waar we woonden achter de boekhandel tegenover de soos; ons eerste adres in Indië, het modderige steil omlaaggaande pad tussen twee gebouwen door is nog net zo eng als bijna vijftig jaar geleden.

Er wordt hier bij de grote oude bankgebouwen enorm gebroken en getimmerd en gemetseld, maar wat je hoort zijn kleine kalme geluidjes: hier zit een man met een ijzeren voorwerp te tikken op en tegen een steentje, daar is een ander bezig met schuren, naast zich op de grond wederom een blikje water, en een lapje en een kwastje. Dit is typerend voor het hedendaagse Indonesië: in de steden word je overweldigd door het autoverkeer en ander machinelawaai, maar binnen het gemotoriseerd geren en geraas blijven zich kleine behoedzame activiteiten afspelen met de grootste zorgvuldigheid en de simpelste middeltjes; er worden voor miljarden roepia's kolossale betonnen luxe-hotels, kantoren en banken opgericht waar nog eens omgaat voor miljarden roepia's; maar tegen de muren buiten gaat de eeuwige Aziatische koop en verkoop voort, vaak ter waarde van een Hollandse cent. Wij rijden de weg op naar Lembang en stoppen bij de Sterrewacht, Alexandra is bevriend met de professor die daar woont en

vanuit zijn tuin kijken wij omlaag over de Preangervallei. Het mooist denkbare uitzicht dat dus niet te beschrijven is. Er is niets dan lucht, warme stille lucht; door de zachte warmte is de lucht geladen, vol, hij is levend en bijna sprekend om je heen. Binnen de koepel van die lucht planten, struiken met gele en roze bloemen, kleine bossen, op de hellingen omlaag rondom; in de verte sawa's, op andere hellingen golvende groene rijen theestruiken.

We rijden verder omhoog, om de bocht van een weg die je even doet denken aan het Schwarzwald, ineens bamboestalletjes met stapels helgele maïskolven. We maken een lange wandeling door de theeplantage. Het pad stijgt tussen de groene rijen door, bij iedere wending een nieuw uitzicht op de vallei. De groene blaadjes van de thee geuren bitter. De zoontjes springen rond met schiettuig en oorlogskreten. Maar overmachtig is de geurende middagstilte.

Op de terugrit valt het vroege donker in waaraan ik, ondanks 18 jaar verblijf in de tropen, niet meer kan wennen. Alexandra vertelt: ‘Mijn Javaanse schoonvader’ (over wie ik elders heb geschreven dat hij enkele dagen voor de geboorte van zijn kleinkinderen ging zitten mediteren, wist of het een jongen of een meisje zou zijn, en naar het door hem in meditatie geschouwde karakter bepaalde hij dan de naam) ‘is kortgeleden gestorven. Hij heeft het maanden tevoren aangekondigd. Ik ga sterven, deelde hij mee. Hij was volkomen gezond. Wij zeiden, nee, hoe komt u erbij, maar hij weerde ons af. Hij werd zelfs een beetje boos. Bemoei je er niet mee, ik ga sterven. Hij regelde al zijn zaken, en hij maakte telkens ruzie met zijn vrouw, met opzet, om de banden vast wat losser te maken. Op een dag zei hij: vandaag ga ik sterven. Ondanks onze protesten is hij gaan liggen en hij stierf. De dokters hebben niets bij hem kunnen vinden. Hij was inderdaad volkomen gezond.’

Aan de weg tussen Yogya en Solo liggen de Prambanan-tempels. Minder wereldberoemd dan de Boroboedoer, maar verkwikkelijker om te verblijven. Even buiten Yogya al nemen de ossekarren toe. De wanden van de karren zijn vervaardigd uit grove in elkaar gevlochten bamboe, vaak beschilderd met kleurige geometrische figuren. De ossen zijn wit, of grijswit, met enorme melancholieke koppen vol omlaaghangende huidplooien. Donkere spleetogen.

Zowel vrachtauto's als ossekarren zijn vaak beladen met lange, ver naar achteren uitstekende takkenbossen: suikerriet dat wordt vervoerd naar de suikerfabriek.

Voor de Prambanan-tempels moeten we een zijweg in, ze liggen op een wat verhoogd terrein dat je betreedt door het bestijgen van als altijd wat brokkelige stenen trappen. Ver rondom kijken we uit over het landschap: een brede bruine rivier, sawa's, bossen, nauwelijks zichtbare billikhuizen, bijna dezelfde bruinige kleur als de grond. Honderden toeristen drentelen rond: zij gaan de tempels in en uit. Tussen stenen muurtjes beklim je een aantal treden, binnen is het duister, daar zitten de goden-beelden. Op sommige uren schijnt, in sommige tempels, de zon zó naar binnen dat de onmiddellijk achter de opening gezeten boeddha stralend verlicht wordt. De toeristen klauteren onvermoeibaar op naar de donkere holten binnen de heiligdommen, met hun vinger strijken zij langs de in steen uitgehouwen beelden rondom, met heen en weer bewegende hoofden trachten zij deze allereerste (9e-eeuwse) beeldverhalen in zich op te nemen. Er zijn talrijke groepen schoolkinderen in blauwe, bruine en witte uniformpjes, toch hoor je van heel ver uit de omliggende kampongs gamelanmuziek, en dunne geknepen lijnen van zang.

Ook dit tempelcomplex verkeert, net als de Boroboedoer, in staat van restauratie. Overal rondom liggen hopen grauwe stenen, stuk voor stuk voorzien van een nummertje. Verspreid over het terrein zijn mannen, zittend op de grond of op lage krukjes, bezig met het bewerken van brokjes eeuwenoude tempel. Weer dat zachte tikken met een hamer, het beitelen, het schaven, dat binnen de alomvattende wijde stilte lichte en onderling veraffe geluidjes geeft. Als kleurige trossen kronkelen de toeristengroepen zich de bouwsels op en af, groot en klein fotografeert elkaar vol onschuldige pret. Schooljuffrouwen vertellen, met zachte stem, de lange geschiedenissen die altijd gaan over de strijd tussen goed en kwaad. De karren met suikerriet bewegen zich naar de suikerfabriek Tsjèpèr. De moeder van Lisette is daar geboren. Lisette wil proberen deze plek te bezoeken. Ver in de velden ligt de toegangspoort, bewaakt door militairen. Er zijn verspreide lage witte gebouwen, rustige huizen voor de tuinemployé's. In dit nu zo overbevolkte Indonesië komen zij ons voor als kleine lustoorden. Op een rond grasveldje voor de ingang prijkt een ouderwetse stoom-

locomotief, zeker al vijftig jaar een museumstuk. Lisette voert lange gesprekken met de militairen. De militairen voeren per telefoon langere gesprekken met hogere gezaghebbers. We mogen erin. De slagboom gaat op. Voorafgegaan door een jeep vol soldaten rijden we langzaam over de wegen tussen de huizen. Er is een tennisbaan, lui klinken de klapjes tegen de ballen. Omgeven door een ijzeren hek is een graf te zien met wat geboomte eromheen, daar moet de oprichter van de suikerfabriek ter aarde zijn besteld. We komen langs huizen van administrateurs, nog met ruime open voorgalerijen en pilaren en marmeren vloer. De tempo-doeloe-droom van iedere oud-Indischgast. Er heerst een atmosfeer van vrede, van net-zoals-vroeger, maar dan wel een gewapende vrede, verzekerd door de soldaten die ook gepost zijn hier op de binnenwegen. Terug bij de locomotief worden kiekjes gemaakt. De militairen van de bewaking willen er ook op. Ze vragen dringend om toezending van de foto's, schrijven hun naam en adres op een papiertje. Anna kan niet geloven dat deze krijgshaftige figuren zoiets echt menen.

Over een autostrada waarvan Hitler zou hebben gewatertand rijden we vorstelijk Solo binnen. Er heerst flinke rivaliteit tussen Yogya en Solo, vandaar dat men ons in Yogya heeft verteld dat je in Solo ‘eigenlijk niet kunt logeren’; desondanks hebben we een hotelreservering voor elkaar gekregen en langs deze trotse invalsweg zien we grote uithangborden voor andere hotels die volgens Yogya niet eens zouden bestaan. Nog meer javaans, nog meer het hart van de javaanse cultuur dan Yogya, moet dit Solo zijn. Maar op het eerste gezicht geen spoor van slaperige geheimzinnigheid, verdroomdheid of mystiek - integendeel, vrolijk aandoende activiteit, levendige winkels, het verkeer ditmaal met een voor een Indonesische stad verbazingwekkende orde in duidelijke banen geleid: functionerende zebra's, aparte paden voor de fietstaxi's en voor de voetgangers. Vanuit de volkse drukte draait ons pensionbusje-nog-van-Yogya een deftige stilte binnen - het ruime park waarbinnen het Mangkoenegaran Palace Hotel ligt, een bochtende oprijlaan omgeven door zorgvuldig gesnoeide struiken, een zoevende glazen deur, een donkere hal waarin we op slag huiveren van de kilte: de vermaledijde air-conditioning die de tegennatuurlijke kloof bewerkstelligt tussen, letterlijk en figuurlijk, ‘de hitte van de dag’, en het met behulp van buitensporig veel

geld verkregen isolement van een kleine elite. Het klinkt schijnheilig - ik hoor hier immers zelf ook even tot die bevoorrechten, maar ik zou echt veel gelukkiger zijn met een plafondfan hier en daar, ‘zoals vroeger’.

Een vriendin heeft mij uit Holland een boek meegegeven van Krisjnamurti met een brief. Toevallig heeft zij, jaren geleden, in Solo een bijzonder vriendelijk echtpaar ontmoet, ‘maar al jaren niets meer van gehoord. Als je ze kunt vinden, geef hen dan dit boek, het is beloofd.’

De eerste avond in het hotel ga ik naar de balie en laat de enveloppe zien met het adres. Eén van de schitterend uitgedoste Javaanse jonge vrouwen (slank, lang, in de traditionele sarong en kabaja die je lang niet overal meer ziet) loopt met de brief naar een kantoortje. Even later komt zij terug en wijst naar het telefoontoestel op de balie. Daar is meneer Soegono aan de lijn! Ik vertel hem van de vriendin en het boek. ‘Morgen zal ik u Solo laten zien,’ roept hij meteen. ‘Ik moet even een jeep lenen van een vriend want ik ben zelf gepensioneerd, dus ik heb geen auto meer. Is er iets speciaals in Solo dat u wilt bezoeken?’ En zometeen komt hij even kennismaken, om negen uur. ‘Misschien met mijn vrouw maar de regen weet u ...’ De tropen zijn namelijk echt niet meer wat ze geweest zijn. In onze koloniale tijd was er op Java, zoals dat hoort, een oostmoesson en een westmoesson, droge en natte tijd, met daartussen de benauwende hete kentering. Tegenwoordig regent het vrolijk, en soms vanwege de overstromingen voor de rijstverbouwende bevolking heel droevig, in maanden waar dat vroeger van ons niet mocht.

Precies om negen uur meldt zich meneer Soegono. Het regent, hij is op zijn scooter alleen gekomen, in een groengrauwe regenjas en op het hoofd een groen petje met klep waaronder een grote bril en een brede grijns. Ik moet mij even verbijten; het lijkt of er een japanse soldaat voor me staat en dat is nog steeds geen leuke herinnering. Maar meneer Soegono is een door en door javaanse gentleman. Wij gaan zitten in een van de holle ruimten op een kruispunt van twee gangen waar onder zwak licht wat houten armstoelen rond een tafeltje staan. Wij bieden de heer Soegono iets te drinken aan, tot iets opwindenders dan thee brengt hij het niet. Ons gesprek is uiterst vriendelijk en zo goed als inhoudsloos. Na een tijdje vraagt hij hoe of het bij ons is: is het nu beleefd of

juist onbeleefd wanneer hij als eerste het samenzijn verbreekt? In Indonesië hoor je je oprecht te verontschuldigen als je weggaat. Hij stelt, glimlachend, nog meer van dat soort vragen die wij niet goed kunnen beantwoorden, omdat bij ons alles niet zo vastligt, tenminste, dat denken wij zelf. Misschien geven wij ons niet zo precies rekenschap van onze manieren.

Anna leest veel meer dan ik in mijn *Guide to Java* en zo bedenkt zij voor morgen, nadat de heer Soegono is vertrokken, een veel belangwekkender uitje dan rondrijden door de stad Solo die wij ook lopend kunnen bekijken (wij wel). We zullen vragen of meneer Soegono ons wil brengen naar de Tjandi Soekoeh, volgens de reisgids een 15e-eeuws tempeltje dat één van de zeer weinige op Java is die onverhulde priapische voorstellingen uitbeeldt. 'Misschien willen ze ons daar niet brengen, zijn ze vast te preuts voor,' veronderstelt Anna.

De volgende ochtend meneer Soegono, trots in de van zijn vriend geleende jeep, met mevrouw: tenger, precieus. Anna laat hen zien hoe wij in het hotel gehuisvest zijn. Zij zijn onder de indruk en willen van alles de prijzen weten. Hoewel zij verwant zijn aan de kraton gaat deze Amerikaanse hotelluxe ook hun economie verre te boven, die is immers buiten alle Indonesische verhoudingen.

Van het Tjandi Soekoeh-plan kijken zij even op, misschien vinden zij het wel wat onbescheiden. Dat laten ze niet merken. Het is een eind buiten de stad, de heuvels in.

Wij klimmen in de jeep. Zien een Solo met romantische hotels waar ze in Yogya nog niet van hebben gedroomd, maar komen al gauw op een landweg die langzaam stijgt te midden van aan weerskanten onafzienbare sawa's met hun glimmende watervlakten, helgroene sprietjes jonge rijst, sierlijke grasranden. Samen met ons rijzen de sawa's kronkelend de lage bergen in. De weg wordt hoe langer hoe steiler. De jeep haalt diep adem, kucht, haalt nog eens adem, haalt de volgende bocht, en blijft dan zuchtend staan, de voorwielen zeker een halve meter hoger dan de achterwielen. Meneer Soegono en toegeschoten jongemannen (die mensen zijn toch gelukkig, die jongens staan maar lekker te niksen, hoeven niet eens naar school en werk hebben ze ook niet en kijk eens wat een vrolijke smoelen) leggen onder die achterwielen wat keistenen. De rest van de klim, nog ongeveer anderhalve kilometer, doen we lopend. Meneer Soegono heeft nog van alles te ver-

richten bij de doodvermoeide jeep. Zijn vrouw en Anna wandelen met beheerste pas kalmpjes omhoog. Dat hou ik niet vol. Liever tegen de helling oprennen, buiten adem raken en een poos stilstaan, dan deze weloverwogen eindeloze drentelpas. Zo kom ik steeds meer alleen te lopen, steeds meer omhuld door vochtige nevels van mist en net niet vallende motregen. Ver omlaag tot aan de horizon de zich welvende rijstvelden, hoog boven mij de dicht met bomen begroeide bergtop waarheen de weg smaller en ten slotte onzichtbaar wordt. Er komt een stuk pad tussen twee bochten in dat ik volslagen alleen ben met Midden-Java en de witgrijze hemel. Hijgend sta ik stil. De lucht is ijl. Van veraf het blaffen van een hond, het gelach van kinderen. Ik voel mij zo verschrikkelijk gezond en bevrijd dat ik mij inhoud om niet luidzingend verder te huppelen. Je weet nooit wie daar om de volgende bocht kan staan. Een stokoude man, een wachter bij de tempel maar op zijn gezicht ligt niet eeuwenoude wijsheid, niets eigenlijk, hoogstens zakelijke voorkomendheid. Wat later arriveren Anna en mevrouw Soegono die de oude man een hand geeft en vraagt of wij de tempel mogen bekijken (alsof wij daar niet regulier kaartjes voor komen kopen). Het bouwsel is klein, de muren, de trappen, de geplaveide paden, alles is overgroeid met mos. Daarom moeten we af en toe ingespannen turen om de in steen uitgehouwen, soms veel meer dan levensgrote voorstellingen te ontdekken van datgene wat wij als kind uitdrukten door de duim tussen de wijs- en de middelvinger op te steken. Mevrouw Soegono heeft in haar uitleg soms even wat moeite met het nederlands en struikelt over het woord: ‘gesellàg ... gesellàg... o nee,’ roept zij opgelucht luidkeels uit, ‘Scháámdelen!!’

Op de wandeling terug vertelt meneer Soegono ons dat het hele tempelcomplex een symbolisering is van de zinnelijke verleidingen waaraan de mens ten onder kan gaan. Bij de tempel woont iemand die alles weet van ontstaan en betekenis, zoals hem dat uit de vijftiende eeuw van vader op zoon is overgeleverd. ‘Erg jammer dat die man er nu niet is,’ betreurt meneer Soegono, maar ongeduldig menen Anna en ik: ‘Dat is helemaal niet erg, we hebben het allang gelezen in de *Guide to Java!’*

Voortdurend schipperend tussen de vertel-lust van de vele Indonesiërs die wij nu alweer hebben ontmoet en Anna's afweer daartegen (Lisette is inmiddels afgereisd naar Bali) heb ik mij even laten

meeslepen in de ons zo ingestampte westerse arrogantie. Alsof zo'n paar Engelse regeltjes in een toeristenboek konden opwegen tegen het ongetwijfeld omslachtige en misschien moeilijk verstaanbare verhaal van een javaan die via zijn voorouders al eeuwenlang verbonden is met dit unieke bouwsel hoog in zijn eigen bergen! Anna die diepgaand belangstelt in oudheden was eigenlijk nog niet uitgekeken en ergerde zich aan de zachte dwang waarmee mevrouw Soegono en de oude wachter ons van het een naar het ander hebben gedreven. Anna vindt dat een beetje onbeleefd, 'je laat je gasten toch hun eigen tempo bepalen,' maar deze mensen hadden tot voor gisteravond nog nooit van ons gehoord, zij hebben aan ons geen enkele andere verplichting dan dat ik voor hen een boek en een brief heb meegebracht. Desondanks zijn wij een gehele dag hun gast, met een uitgebreide autorit waarvoor wij geen cent benzine mogen bijdragen.

Meneer Soegono blijkt de jeep, zonder zijn passagiers, toch nog een eindje hoger de berg op te hebben gekregen. Tijdens het omlaagrijden horen we vanachter een bocht een ons tegemoetkomend vehikel langdurig toeteren. Soegono werpt mij een snelle glimlach toe: 'Zij toeteren om de geesten te waarschuwen dat ze eraan komen. Ik heb niet getoeterd, misschien kon de jeep daarom niet verder... Bijgeloof!' Schouderophalend beëindigen ontwikkelde (maar wat heet eigenlijk ontwikkeld?) Indonesiërs dit soort mededelingen vaak met dit ene wegwerpende woordje. Intussen hebben ze wel degelijk uiting gegeven aan wat hen - en mij - toch bezighoudt.

Nog voor we terugzijn in het hotel regent het weer. In één van de tuinen ligt, omgeven door gras, planten, bloemen en struiken, een klein helderblauw zwembad. Zal ik? Ik zal. Mijn god wat een zaligheid. Ik kan nog zwemmen. Eerst voorzichtig de oude damesschoolslag waarom ik vroeger de oude dames zo uitlachte. Dan de rugslag, met je lichaam overgegeven aan de hemel boven je. In het water af en toe een te verwaarlozen menselijk mede-zwemmertje, een Japans jongetje. Om het zwembad enkele te verwaarlozen menselijke schepsels, Japanners, ha, Japanners. Wat zal ik mij drukmaken dat Japanners zien dat ik te dik ben voor mijn tweedelig badpak? Af en toe neem ik onschuldig wraak voor mijn drieënhalf jaar Japans interneringskamp. De lucht, het water, de regen, alles heeft dezelfde temperatuur: mijn eigen lichaamstem-

peratuur. Zwemmen in de natte tropenmiddag, in het zwembad van het kratonhotel van Solo, in het hart van Java.

Verder en verder trekken wij, over Java. Soms in rammelende ‘colts’, kleine passagiersbusjes volgepropt met mensen en spullen, soms in duurdere maar voor ons met ons buitenlandse geld toch altijd betaalbare huurauto's. In de griezeligheid van onze diverse tochten valt, als door kunstenaarshand bestierd, een langzame climax waar te nemen. De rit naar het Diëngplateau bijvoorbeeld voert langs ontelbare (vaak haarspeld-)bochten omhoog, een steeds stiller, doorregend woud in. Af en toe zie je het glimmend, doch zwaar gehavend, asfalt van de weg, daarnaast zonder afpaling een mistige afgrond, daarboven voor je uit niets dan witte lucht. Bovendien, waarschijnlijk voor de afwatering, is het straatvlak in het midden wat bol hetgeen het zijdelings afglijden bevordert. De stilte wordt steeds doodser maar goed, goed, ten slotte bereiken we toch het hooggelegen plateau, een wijde onrustige kale vlakte waarvan we vanwege de door geen toeristische consideraties geremde, volop neerstortende regen niet veel meer zien dan wat mistige verweerde beelden.

We zijn wel toe aan enige voeding. Bij elkaar staan wat wankele restaurantjes waarvan we er één betreden. Luidruchtig welkom worden we geheten door de broodmagere eigenaar met een onderkaak als van een doodskop en reeds diep teruggezonken ogen. Zijn stem is van een satanische vrolijkheid. ‘Honger is de beste saus!’ roept hij masochistisch. Hierna valt het eten mee. Buiten klaart het wat op, we gaan nog even wat beelden langs, geheimzinnig blijven ze, oud, bemost. Mannen lopen voorbij met aan het juk manden propvol groene kool, die zien we ook op de velden liggen, in driehoekige stapels; blijkbaar het enige wat hier wil groeien. Als we de bergweg af terugdraaien, langzaam glibberend, ervaar ik de witte mistige afgrond op enkele naar mijn gevoel millimeters afstand als een memento mori, een wenken vanuit de eeuwigheid.

Even buiten het centrum van het kleine stadje Wonosobo gelegen, vertelt hotel Merdeka in zijn royale aanleg een verhaal van vroeger tijden. Aan de halvemaanvormige op- en afrit ligt het hoofdgebouw, laag en breed, met ver overhangend dak. Terzijde, als

vangarmen uitgestrekt naar de weg, twee dubbele rijen kamers. De vangarmen lopen uit in een ronding (net het topje van de duim), dat is een voorgalerij die hoort bij de laatste kamer van de rij. Die kamer betrek ik. Eerst een overdekt zijterras waar je vorstelijk kunt zitten koffiedrinken, vervolgens mijn slaapkamer, zeker vijf bij vijf, sober gemeubileerd, het traditionele schrale zelfmoordlicht uit een kaal peertje. Aangrenzend een badkamer met WC, en naar de voorkant latjesdeuren met van die stroeve schuifjes en grendels; is eindelijk alles opengeschoven en -geduwd, dan betreed ik de ronde voorgalerij met uitzicht naar de weg. Een halve cirkel van hoge smalle ramen alle met gordijntjes bekleed, in het midden een dubbele uitslaande deur. In deze voorgalerij staat wat terzijde een bruinhouten schrijftafel met een keukenstoel ervoor en ik weet zeker, om te huilen zo zeker, dat die schrijftafel in geen dertig jaar meer is gebruikt. Ik open de deuren en neem plaats in een van de stoelen van het ‘zitje’, ongemakkelijke lage afgebladderdhouten armstoelen, en daar zit ik dan, daar zit ik dan. Het regent, ik staar naar buiten, over de bruin opgloeiende canna's, naar de heg vol kembang-sepatoebloemen die wij in Holland als hibiscus zo zuinig in een pot voor het raam zetten.

Wat later drinken wij iets op de zijgalerij. Bij aankomst zijn we ontvangen door een slonzig mager vrouwtje met een heerszuchtig gezicht. Ze liet ons onze kamers wijzen, daarna zien we haar helemaal nooit meer. Op de treden van de weidse voorgalerij van het hoofdgebouw hurken wat figuren bijeen, kijken wij zoekend die kant op dan werkt een oude kromme man zich omhoog die deemoedig naar onze wensen komt vragen.

Hoe laat zullen wij avondeten? Zeven uur, ‘gewone’ Indische tijd. Het hoofdgebouw waar wij nu voor het eerst binnenkomen bestaat uit verschillende volkomen lege ruimten, soms met elkaar verbonden door portalen, soms door ‘singapore-deuren’, de zwiepende halfhoge deurtjes van weleer die wij in het Westen nu aantreffen in Avenue-interieurs. Het zo vroeg ingevallen duister, nog bespoedigd door de regen, wordt zwakjes bestreden door oneindig hoge, oneindig droeve TL-buizen hier en daar die op eigen initiatief soms uit-, soms weer aanfloepen. Midden achter in een holle eetzaal worden wij neergezet aan het enige gedekte tafeltje, tegen de achterwand een kolossaal oud buffet, gedecoreerd met kunstig opgestapelde metalen servetringen. Verder is er niets. Er

is ook ternauwernood eten. De oude man zet het een en ander neer, weinige schotels, zuinige porties. Bananen? Sambal? Nee, dat is er niet. Hij bekijkt iedere hap die wij in de mond steken en schuift af en toe een schaaltje wat dichter naar ons toe. Ineens begint hij zijn klaagzang. De meneer die hier vroeger de baas was, die is dood. De oude mevrouw leeft nog, ergens in Holland. Laatst is hier iemand geweest, een kleinzoon, die bracht een portret mee. Vroeger ... tempo doeloe! 'Lama,' zegt de oude man, vroeger, lang geleden ... Toen waren hier grote feesten. Op zaterdag en zondag kwamen de mensen overal vandaan, van de plantages en vanuit de stad, en met een heleboel kinderen! Banjak riboet, veel drukte en lawaai! Grote feesten! Zondags rijsttafel met veel bier! En 's avonds dansen, altijd dansen, dáár in die hoek speelde de muziek, de hele nacht door! - En ineens maakt de kromme oude man, onder het TL-licht, op zijn eentje een paar sierlijke danspassen, zijn arm gekromd voor zich uit, als losjes om een ranke leest.

De schamele happen stollen me in de mond. Het is niet míjn verleden dat hier spookachtig opdoemt in het dansje van de oude bediende. Het is niet míjn leven dat hier jong en vrolijk en sappig en vol is geweest. Maar dat doet er niet toe. Hier, in deze hoge holle zaal van het vervallen hotel Merdeka, openbaart zich verwoestender dan ooit het besef van de vergankelijkheid die ons allen verbrijzelt.

En in mijn eveneens schamel verlichte slaapkamer bevindt zich een kikker. Hij is op weg van de zijgalerij, over de gehavende tegels onder mijn bed door, naar de vochtig lokkende badkamer. Achter hem doe ik de deur naar de badkamer dicht, maar het licht dat ik ook daar niet heb durven uitdoen schijnt onder de deur door, voor hem is de spleet meer dan ruim genoeg. De hele nacht staar ik, wakend of halfslapend, naar die verlichte spleet. Tegen de ochtend neem ik aan dat hij ook moe is, ik doezel even weg. Als ik naar buiten loop, mijn galerijtje op, zie ik bij het hoofdgebouw weer dezelfde mensen zitten als gisteren. Indonesiërs slapen voornamelijk tijdens hun werkzaamheden die hen immers ook dag en nacht beschikbaar houden voor de nu zo schaarse gasten. Bij het gezelschap daarginds bevindt zich thans een vreemdeling, ook weer een oude man, nu met een wollen muts op, die aldoor luid en knorrig aan het woord is; af en toe

krijgt hij van de anderen een snauw. Als hij mij ontwaart sukkelt hij al pratend op mij af, een van de anderen komt hem achterna en geeft hem zelfs een klap. Ik zie nu dat de prater geestelijk gestoord is. Met enige moeite werken ze hem de straat op.

Even later zit ik weer koffie te drinken, nu in het ronde uiteinde, weer de deuren open. De nog steeds witbewolkte lucht doodstil en zieleverdiepend. Maar daar komt het mannetje weer aan. Niemand ziet hem nu, ruziënd stapt hij mijn treedjes op, de hand mokkend-bedelend uitgestoken. Ineens begin ik te schreeuwen, met dezelfde stem als Lisette op de weg tussen Jakarta en Bogor. Tida! Pegi! Nee! Ga weg! Nee!

Een kikker en een gek, ik voel me hier wel belaagd. En dan nog die feesten van vroeger waaraan ik niet eens heb deelgenomen, die dooie feestgangers die ik niet eens heb gekend maar wier gedruis zich onuitwisbaar heeft ingegrift in al die afbrokkelende zuilen, in de kapotte tegels waarop je de oude versieringen nog kunt ontwaren, in het potsierlijk met servetringen gedecoreerde buffet. Voorbij! Voorbij!!

Voor we dit oord weer gaan verlaten lopen we nog even langs de aloon-aloon, het grote centrale grasveld omzoomd door winkeltjes. Al is het hier wel even druk van mensen en voertuigen, je ondergaat toch dat het stadje heel klein is omdat je buiten de nabije drukte ook de godzalige Stilte gewaarwordt. Ik hoor een bekende boze stem. Mijn vriend met de muts op, niet ondergebracht in een naar ontsmettingsmiddel geurende rechthoekige kamer van een bejaardentehuis voor geestelijk gestoorden, omgeven door sociale wetgeving en ziekenfonds-medicatie en duizend-en-één bepalingen-van-het-huis. Nee, hier valt hij iedereen lastig met zijn gekwek en gebedel, hij krijgt van iedereen op zijn donder, hij wordt achternagezeten, uitgescholden en weggeduwd - maar hier lééft hij, in zijn eigen wereld.

De hotelhouder in Tasikmalaja is een schoonzoon van onze gastvrouw in Bandoeng. De dochter zien we niet, die verblijft, hoewel moeder van vier schoolgaande kinderen (die we wèl zien, vlug, opgewekt, uitstekend verzorgd) een deel van de week in Jakarta waar ook zij een guesthouse bestiert. Schoonzoon is erg trots op zijn vrouw. Hij vertelt hoe zij de afstand Jakarta-Tasikmalaja (in ieder geval véle uren rijden), vaak in haar dooie eentje 's nachts

aflegt, zelf aan het stuur. Ook in dit gezin schijnen geen problemen te bestaan over werkende vrouw-en-moederzijn.

Met schoonzoon zullen wij een tocht maken naar Pangandaran, een badplaats annex natuurreservaat aan Java's zuidkust. Drie uur rijden heen, drie uur terug. Mee gaat een jongen van een jaar of vijftien die de hele rit zwijgt, letterlijk in alle talen. Maar hij doet alles wat hem wordt gevraagd (de tocht is niet gemakkelijk). Schoonzoon vertelt: vandaag is het een van de dagen dat de jongen vast. Vanmorgen om vier uur heeft hij een heel klein beetje gegeten, daarna niets meer tot vanavond. Hij doet dat om mystieke kracht te verzamelen. Of het zwijgen erbij hoort wordt niet duidelijk; schoonzoon echter maakt dat ruimschoots goed door de volle drie uren de conversatie aan de gang te houden. Hij verontschuldigt zich herhaaldelijk over de kolossale gaten overal in de weg waar hij met zijn brede wagen virtuoos omheenslingert. ‘Dat komt,’ legt hij uit, ‘doordat er zoveel regen gevallen is buiten de moesson. De weg was net hersteld, en nu weer al die gaten, pas nieuw! Over twee jaar is er hier één grote mooie autostrada, helemaal van Jakarta tot aan de Zuidkust, dat heeft de regering beloofd. Dan komt er een geweldig toerisme.’ Dat zegt hij onder de rit zo vaak, en zo melancholiek, dat het gaat lijken op een kernzin in een toneelstuk van Tsjechov. De bergweg is wonderschoon, klimmend en dalend kronkelt hij langs aanplant van suikerriet, thee, koffie, rijst. Er is één brede rivier die telkens weer moet worden overgestoken en hier helpt alleen lachen. De bruggen verkeren alle in staat van kapotgegane vernieuwing. Zodat de houten plankieren die het weggeslagen asfalt moeten vervangen het af en toe niet helemaal halen en de auto als het ware een sprongetje moet maken om de overkant te bereiken. Onder de kapotgegane laatst aangebrachte plankieren liggen meer kapotgegane iets vroeger aangebrachte plankieren, maar desondanks worden we steeds weer verrast door plotselinge doorkijkjes recht omlaag op de zeker tien meter dieper gelegen, over rotsblokken bruisende oranjebruine rivier. Schoonzoon draagt een donkere bril, iedere keer dat hij ons leven heeft weten te behouden wendt hij het gezicht naar mij en ontbloot een enorme tandenrij. Veel tegenliggers komen ons op deze doordeweekse dag niet tegemoet, maar af en toe zien wij een zwaarbeladen busje met de gebruikelijke buitenhangers, vrolijk op weg naar de brug die wij zojuist zijn

gepasseerd met het gevoel dat wij de laatsten waren die hij nog wilde dragen. Na de bergpas weer rijstvelden, maar ditmaal volkomen onder water door de abnormale regenval. De oogsten zijn mislukt, over de dijkjes tussen de waterige vlakten loopt hier en daar langzaam een man.

'In het weekend,' zegt schoonzoon, 'maken erg veel mensen deze tocht, vaak helemaal uit Jakarta! Hele families met kinderen, en ook liefdespaartjes, beneden aan de kust is een heilige plaats waar ze offeren, ze brengen gitaren mee en dan spelen ze op het strand, in het maanlicht...' De streek is hier ook vol legenden. Schoonzoon vertelt het verhaal van Njai Loro Kidoel, 'een man slaapt op een prinses', een en al passie, toverkunsten, wraak. Schoonzoon kent iemand die zich op mystieke wijze heeft geconcentreerd zodanig dat hij in staat is tegenstanders te vellen louter door een krachtuitstraling vanuit het middenrif, zonder hen aan te raken. Hij heeft het hem zelf zien doen. Wat hij mij, al draaiende, slippende, remmende, optrekkende, sluipende, vertelt over de javaanse mystiek tendeert niet zozeer naar vereenzelviging met het goddelijke als wel naar machtsuitoefening over de medemens. We naderen het toeristenoord geworden dorpje Pangandaran, er komen wegwijzers, we rijden een tijdje vlak langs de kust, daar krijgen we op elkaargepakte kleine huizen te zien, hotelletjes, pensionnetjes, bungalows, bescheiden restaurants. Keurig netjes en morsdood. Op het strand, met de zee en de lucht als achtergrond, staan in een lieve rij wat stalletjes, opgetrokken uit losjes aan elkaar verbonden bamboe, het lijkt wel kantwerk. Op ruwhouten toonbankjes liggen voor de niet-aanwezige toeristen souvenirs uitgestald uit materialen van de zee: koralen, schelpen, fijne botten. Bij ieder kanten stalletje bevinden zich wat verkopers en vrienden of kinderen, klanten zijn er niet. Dat schijnt nooit iemand te hinderen. Zolang je maar aanspraak hebt.

Het natuurreservaat is een slaperig, modderig bos, wat rondcirkelende paden op de begane grond, een door de regen bijna onbegaanbare heuvel op de top waarvan je wilde buffels schijnt te kunnen ontwaren. Anna brengt met schoonzoon en de mysticus de moed op de heuvel te beklimmen, ik blijf achter. De auto staat op een in de modder uitwazend pad. Het is donker van de dichtbebladerde reuzenbomen, en doodstil. Laag binnen deze koepel van groengrijze duisternis wat kleurvlekjes: gele en groene en witte

flessen met zoete drank, daarachter het roze baadje van de verkoopster. Zij zit roerloos achter haar spullen. Ze verkoopt niets, er zijn geen wandelaars, uitdrukkingloos kijkt ze voor zich uit. Ik begin een praatje. Komen hier niet veel mensen? Nee, niet veel mensen. Komen hier soms wel eens veel mensen? Soms veel mensen. Gaan die allemaal naar boven? Die gaan allemaal naar boven. Blijven ze ook wel eens beneden? Ze blijven ook wel eens beneden.

Dan is het weer stil, doodstil, een enkele regendruppel van de bladeren, door het groengrijs hier en daar een streep geel strand, een flits donkergrijze zee. Na een klein half uur komen de anderen teruggeglibberd, modder op hun kleren. Ze hebben één wilde buffel gezien.

De trein, dat hebben we nog niet gehad. In Bandoeng kunnen we kiezen uit vele comfortabele zitplaatsen. Dit is in zijn geheel een eersteklastrein. Maar ‘bijna niemand reist meer met de trein, iedereen neemt de plane,’ heb ik herhaaldelijk mogen vernemen. Behaaglijk rollen we het station uit.

En dan kan ik mijn ogen niet geloven. Vlak tegen de rails aan wonen duizenden mensen. In hutjes, huisjes, onder een lap gespannen over wat stokken, onder een dakje op palen, te midden van metershoge vuilnishopen, oud roest, in elkaar gedeukte auto's, modderplassen. Tussen de rails pal naast onze trein lopen geiten, honden, schapen, en zitten heel kleine kindertjes te spelen terwijl wij op een halve meter afstand langs hen voortrazen. Het gaat zo vlug, ik kan het niet allemaal in me opnemen, een enkel beeld blijft me bij: van een man die onder zijn lappendak op de grond zit, de benen voor zich uitgestrekt, in zijn ogen de oerwoede van de arme. Een meisje van een jaar of zes dat een minuscuul stukje grond schoonveegt terwijl links en rechts van haar de vuilnishopen oprijzen.

Zeker tien minuten lang snelt de trein langs dit volkrijk aangroeisel van de stad Bandoeng, zeker tien snelle treinminuten lang drukt zich het ene krot tegen het andere, zie ik vanuit mijn coupé hoe een onmetelijk groot lompenproletariaat ligt, hurkt, scharrelt, mediteert, ruziemaakt, kijkt, kijkt, probeert in leven te blijven, eten zoekt. En al die lange minuten lang zie ik overal, maar dan ook overal, op scheve staketseltjes, aan touwen, op

prikkeldraad - de was te drogen hangen. Verschoten sarongs, goorwitte bh's, broeken, kinderhemdjes - al die minuten dat de trein tientallen kilometers aflegt hangt daar de was te drogen. Tot er langzaamaan tussenruimten komen tussen de krotten, als tussen de laatste rotte tanden van een bijna vergaan gebit; de ruimten worden groter, de huizen worden groter, lichter, de bossen dichter, rivieren slingeren nu zilverkleurig onder ons door, sawa's draaien de berghellingen op, diepe ravijnen, schuimende watervallen - daar rijden wij dan ten slotte, door de klassieke schoonheid van het Preanger-berglandschap, bezongen door ontelbare, voor landschappelijk schoon zo gevoelige, fijnbesnaarde reizigers.

Bij het naderen van Jakarta opnieuw de grauwbruine paupermassa's, gehuisvest onder hun dakjes van oude vodden, uitgebogen blik, of als het mooi is atap. Maar hier duurt het korter, mijn ogen zijn alweer gewend, en af en toe schetst een blanke hippie, in de zak van zijn korte broekje zijn veilige Amerikaanse papieren, wit en belachelijk in zelfgekozen armoede waarin niemand gelooft, op het vale gras een parodie van zelfvernietiging.

Annie Leclerc
Fragment uit: 'Epousailles'

Waarom dwaalden we af van de liefde, bron van ons helderste inzicht en diepste weten?

Wie zet de liefde klem in vastgeroeste definities, in woorden die haar gevangen houden - vader, moeder, echtgenoot (of om het even, de enige ware), het eigen kind? Wie wil dat de liefde zich opsluit binnen vier muren, een huis, een afrastering? Wie dwingt ons anders dan vanuit liefde te denken, te handelen? Wie dwingt ons liefdes ontroering en lijfelijke hartstocht te wantrouwen en op den duur uit de weg te gaan, naar ze zeggen om helder te kunnen denken, zeker te handelen en niet van het goede pad te raken? Wie leert ons koel, onbewogen en berekend wel te denken en te doen? Wie vervormt ons, wij die slechts eindeloos willen versmelten, huwen met al wat van deze aarde is? Wie maakt ons tot grenswachters, gevangenbewaarders-gevangenen van het leven, doodgravers van de liefde? Wie wil dat ik 'mijn eigen akker' wil bebouwen, mijn mij-ik, ingevuld door mijn bezit, mijn leven, mijn karakter, mijn meningen, mijn man, mijn vrouw, mijn kinderen, mijn huis en haard? Wie verzon de verstikkende fictie die binnenwereld heet?

Wie anders dan degenen die voordeel zien in de maniakale cultus van de 'eigen spulletjes' onder het motto Oost-West Thuis Best? Wie anders dan degenen die er alles bij te winnen hebben dat mijn kracht wordt geketend? Wie anders dan de meesters, de wettenmakers, die mij de wet willen voorschrijven?

Aan het hoofd van mijn systematisch doorgevoerde gevangenneming staat: het Kapitaal; het van denken warse hoofd met de pet van: het gezag. Wie? Wat? Het Kapitaal? Maar dat is toch niet iemand, dat zet niets klem, dat leert ons niets ... Dat is waar. Alles wat je nodig hebt om overtollige energie in banen te leiden en met zachte hand te onderdrukken is kant-en-klaar voor handen: het gezin.

Schitterend, dat gezin, alleen maar winst voor de portemonnee. Niet die van de arbeiders natuurlijk. Nee, de portemonnee die de rijken van verwaandheid op de borst doet slaan, die de dienaren van het gezag met voorrechten en eerbewijzen overlaadt. Het ge-

zin vult en behoedt tegelijk alle goedgespekte beurzen. Een hele verrassing, waar de liefdesvreugde van mijn jeugd me nauwelijks op had voorbereid. En toch hoefde je alleen maar de belofte van liefde voor ogen te houden, erin te blijven geloven om het bewijs geleverd te zien: het gezin leert niet te leven, maar te berusten, niet te genieten, maar in stilte te lijden, niet te geven, maar te behouden, niet op avontuur de wereld in te trekken, maar te geloven in de ziekelijke cultus van het privé-leven, niet de gulle hartstocht te ervaren, maar in plaats daarvan alleen maar meer te willen bezitten: mijn eigen goed, mijn vrouw, mijn man, mijn kinderen, mijn huis, mijn auto; kortom, liefdes tegendeel.

Geld en gezag bewandelen reeds gebaande wegen - waar het om draait is beheren, stimuleren, investeren, exploiteren en leiding geven: technisch, efficiënt en competent, punt uit.

Over de rest, het vuile werk - de zorg voor de kost, inwoning, kleding van uitgeruste, voor hun werk geschikte, afgestompte arbeiders -, daar hoef je niet over in te zitten. Dat neemt het gezin wel op zich.

Onnodig trouwens vrouwen van hogerhand voor te schrijven d[at] ze speciale wezens zijn, die zonder loon werken, enkel in huw[e]lijk en moederschap, binnen vier muren, hun bestemming vinden maar zich nooit op maatschappelijk terrein, nooit in de strijd b[e]geven, nooit woorden of ideeën uitdragen. Het zou gênant zij[n] hierover in het openbaar te moeten uitweiden; met deze taak b[e]last zich het gezin beter dan wie ook. Met zachte hand en in zulk[e] bedekte termen dat je er niets van merkt. Dat je uiteindelijk gaan geloven dat je zoiets nooit eerder hebt gehoord, dat het ons i[n] het bloed zit: het paar, de kinderen, het huis; dat het met instinct de natuur te maken heeft ... Soms veroorlooft het gezag zich zelfs de luxe te verzuchten: wat wilt u, vrouwen hebben dat in het bloed; zodra je ze hun huis uit haalt, denken ze nog maar aan één ding, zo snel mogelijk er weer naar terug te kunnen keren ... Voedingsbonden en tegelijk produkt van het gezin is dat heimelijk vervloekte monster, vrouw genaamd.

Het gezin maakt mij naamloos vrouw, dochter genoemd naar de vader, echtgenote genoemd naar de echtgenoot, moeder genoemd naar de kinderen. Naamloos, onbenoemd, onnoembaar vrouw. Een vreemd, paradoxaal en fascinerend wezen. Een onrustbarende mengeling van zijn en niet-zijn, van aan- en afwezigheid. Een

wezen dat leeft, maar nooit vanuit zichzelf; alleen voor en door anderen. Een wezen dat de taal kent, maar niet spreekt, dat kan denken, maar niet denkt. Een wezen dat nooit iets naar voren brengt, alleen maar antwoordt. Is het soms een pop? Nee, want het beweegt, heeft honger, dorst, huilt en lacht ... Niets vangt meer blikken en is moeilijker uit het bewustzijn te verjagen dan dit vreemde, angstaanjagende wezen. En die blikken die zich onophoudelijk op haar vestigen, die niet van haar zijn af te slaan, gulzig en argwanend tegelijk, noemen ze met een mooi woord begeerte.

Zo ontkennen ze hun minachting voor vrouwen: de Vrouw? Onze bekoring, betovering, vrees, begeerte, heil en verdoemenis ... Hoe komt u erbij dat wij de vrouw minachten. Lees onze geschriften, literatuur, poëzie er maar op na; de vrouw is de bekroning van ons werk ...

Inderdaad zijn ze in de war, huiverig, gefascineerd, nog net niet [v]an afkeer vervuld; steeds houdt iets hen daarvan af. Wat is dat iets dan precies? Bestaat het echt? Wat denkt het toch? Wat ziet, [...]oorziet, verwacht en weet het toch, al zwijgt het in alle talen? Wat ziet ze als ze naar me kijkt? Wat houdt ze voor mij verbor[g]en? Wat weet zij dat ik niet weet?

Het antwoord ligt besloten in wat ze op een vrome, diepzinnige, [d]weperige toon ons ‘mysterie’ noemen. Hun verwarring komt [v]oort uit dat oneindig paradoxale wezen dat ze zelf in het leven [h]ebben geroepen, met zoveel succes dat ze hun doel voorbij zijn [g]eschoten en telkens opnieuw moeten veroveren, kneden, vorm[g]even. Hun hartstocht is niets anders dan ons zwijgen, de stem van de leegte, de angst voor ondoorgrondelijke diepten.

Wil je bemind worden? Zorg dan dat je mysterieus, geheimzinnig, angstaanjagend bent. In huis-tuin-en-keuken taal: hou je kiezen op elkaar. Waar altijd een dreigement aan vast zit: als je niet ophoudt, hou ik niet meer van je; emotionele chantage die wat ons het dierbaarst is, de ontmoeting van de ander, onmogelijk maakt ... De grote denkers van vroeger en nu - iedereen kent ze, dus hoef ik hun namen niet te noemen - spreken nog steeds in dezelfde toonaarden over het vrouwelijk mysterie en voorspellen dreigend dat ‘zij’, de slechte vrouwen, de Vrouw doen ophouden te bestaan ...

Wat een opluchting opeens achter ons vermeende geheim te ko-

men - geen sprake meer van mysterie. Het stelde niets anders voor dan het ons opgelegde zwijgen. Voorbij het mysterie. Wat een opluchting onbekommerd het grote vrouwelijk mysterie te kunnen begraven, ons niets aan te hoeven trekken van hun wrede teleurstelling en hen middenin hun beteuterde gezichten uit te kunnen lachen ... Zielige, wijze oude mannetjes met hun air van gewichtigheid; hoe zwijgzamer de vrouwen, des te groter hun vervoering; hun hart breekt nu wij het woord nemen. Houden ze dan niet meer van mij? Is zelf te beminnen niet belangrijker dan bemind te worden? Waarom zou ik bemind willen worden als het in mijn afwezigheid, om mijn afwezigheid gebeurt? Beminnen ... Alleen daar is het mij om te doen. Woorden van liefde om uit te drukken wat in liefde kenbaar wordt gemaakt.

De liefde ondergaan met heel mijn lijf, juichend en toch onmachtig om het uit te kunnen, durven spreken. Niets is zo moeilijk als te beminnen met die niets verzwijgende liefde. Want nu weet ik dat mij toen niet de taal ontbrak, zoals ik lang heb geloofd, nee, het was helemaal geen kwestie van woorden maar van terughoudendheid, discretie, bescheidenheid. Een kind was ik nog. En kinderen, daar was ik van overtuigd, spreken slechts de taal van hun ouders. Als ik dan van liefde in vervoering raakte, zweeg ik, hoe ongeduldig ik ook was, en stelde uit tot later, als ik groot en zeker van mezelf zou zijn, om met woorden de volle rijkdom van de liefde te bejubelen.

Want telkens als ik door liefde werd gegrepen, kon niets mij afbrengen van de krankzinnige overtuiging dat niemand er ooit over had kunnen, willen spreken; ja, dat niemand wist dat je erover kon, moest spreken. Iets dat absoluut de moeite waard was om gekend te worden en dat ik daarom later op zou schrijven. Maar waar haalde ik het vandaan, ik die als kind niet las, dat niemand ooit gesproken had over het van leven bruisende moment waarop de liefde je in vervoering brengt, waarop je in grenzeloze dankbaarheid bijeen wilt brengen wat gescheiden is, in één enkele ademstoot de bruid wil zijn van heel de aarde, de tijd, de mensheid? Hoe kon ik daar zo zeker van zijn, terwijl iedereen het zonder enige twijfel ondervonden had? Aan boeken geen gebrek bij mij thuis; aan lezers evenmin. Zelden zat er niet iemand in een hoekje een boek te lezen, wat bij mij altijd een zekere ontroering teweegbracht. Maar ik was ervan overtuigd dat boeken

alleen maar verhaaltjes vertelden en verhaaltjes zeiden mij niets. Altijd had ik het gevoel dat ik ze al eerder had gehoord, wat overigens niet wegnam dat ik ze onmiddellijk weer vergat. Ik verbeeldde me dat boeken steeds andere personen en gebeurtenissen opvoerden om te vertellen wat al verteld was, wat steeds weer verteld werd en wat iedereen allang wist.

Eerlijk gezegd vreesde ik diep in mijn hart dat liefde inging tegen alles wat hoorde. In de manier waarop mensen leefden, waarop het er thuis en op school aan toe ging, waarop volwassenen zich tegenover kinderen opstelden, armen tegenover rijken, ontwikkelden tegenover onontwikkelden, lag een heel systeem van strakke regels besloten, die niet alleen werden gesuggereerd, maar ook voortdurend bevestiging en steun kregen in de werkelijkheid. De goeie raad en standjes van je ouders, de lessen op school, de boeken die je te lezen kreeg, waren slechts een eindeloze herhaling, voortbordurend op, aanvullend, toelichtend, in andere bewoordingen stellend wat allang bekend was, onafgebroken, zonder dat je er zelfs maar een vermoeden van had. Niets kon het al-gezegde, altijd-gezegde openbreken, doorprikken dan liefdes greep en haar plotselinge vervoering.

Niets had werkelijk iets te zeggen, iets ongewoons, ongehoords, ongekends dan het vlammend vuur der liefde. Want voor haar, ondoorgrondelijk wonder, alleen weken grenzen, lieten mensen hun maskers vallen, verdwenen rangordes, rollen, seksen, hiërarchieën, smolten de ander en ik samen, hetzij dat de ander mij verzwolg, hetzij dat ik de ander binnendrong; opeens begreep je wat leven inhield; eindelijk werd het duidelijk. Al heel jong, als kind, liep ik rond met de gedachte - al was het ook een lichtelijk verlangen - dat kennis alleen kon worden opgedaan vanuit het hevigste, krachtigste moment van beleven; dat je alleen juichend van vreugde en niet langs de weg van het verstand, de rede of de intelligentie het werkelijk begerenswaardige toegankelijk kon maken. Genieten, dat was pas echt kennis vergaren; daar was ik van doordrongen. En ik wilde niets leren dan wat zich in het volste genot aan mij kenbaar maakte; niets lezen, niets schrijven, niets zeggen dan wat daarin aan het licht kwam en stand hield, in het genot van het woord dat van heimelijk fluisteren in mij aanzwelt tot een alles overstemmend koor van bekrachtiging.

Vertaling: Joke Huisman

Ria Versteegh
Heerlijk avondje

voor Sonja

Natuurlijk was het niet de bedoeling geweest, dronken te worden. Integendeel: toen ze naar het feestje ging, zat ze vol goede voornemens: niet te veel drinken, alleen rode wijn, nonchalant, als iemand die het gewend is en tegelijk vol aandacht als iemand die een kenner is. En ze zou meepraten over alle geleerde onderwerpen die daar ongetwijfeld ter sprake zouden komen en, als ze met geen mogelijkheid wist waar ze het over hadden, zich bijtijds redden: een kwestie van het afscheiden van de juiste woorden in de juiste volgorde: 'Je hebt wel gelijk, maar de zaak is ingewikkelder dan je denkt,' of: 'Dat klinkt wel heel aardig, maar lang niet iedereen is het daarmee eens.' Dan komt de twijfel aan de hechtheid van het kunstig opgeworpen zandkasteel van woorden aangeslopen, mogelijkheden worden om en om gedraaid, en je weet je verzekerd van een aangename pauze in een moeilijk gesprek.

Nee, het zou wel gaan; ze voelde zich genoegzaam geprogrammeerd om iedere situatie het hoofd te bieden.

Zo stond ze, bepakt en bezakt met zelfvertrouwen, goede voornemens en het verplichte kadootje bij Gaja op de stoep. Gaja had een kamer in een keurig huis in een keurige buitenwijk: eindeloze uniforme straten met uniforme huizen, alleen individueel door een nummer. Een enkel eerder gebouwd huis stond wat achteraf, hooghartig, als een verbannen vorstin.

Aanbellen: a point of no return. De deur wordt opengedaan door Gaja zelf, een voornamelijk uit rondingen opgebouwde gestalte, een levensgroot Michelin-vrouwtje, deugdzaam verpakt in een hooggesloten jurk. Ze staat daar in het halletje, omschenen door het van de plafondlamp neerdalende licht, als een heiligenbeeld in zijn nis.

'Wat leuk, dat je toch nog gekomen bent.' (Ze voelt de steek van dit 'toch nog', maar ze houdt zich in. En leuk zou Gaja het wel niet vinden.)

Ja, sorry dat ik zo laat ben, maar ik heb nog zitten studeren. (Lia de ijverige studente die het feestgedruis laat schieten voor de boeken!)

'In ieder geval nog van harte gefeliciteerd en hier is je kadootje.' De eerste trap is afgeworpen, de veilige dampkring is verlaten, op, naar hoger sferen.

In Gaja's kamer hangt een gematigde vrolijkheid onder vredig kaarslicht, een sfeer van Ster-reklame vol tevreden soepeters. (Moeder haalt zes borden uit één pakje.) Uit de luidspreker klinkt Vivaldi, vrolijk maar serieus, hoorbaar maar niet storend. Hier en daar een schamel schemerlampje, zichtbaar maar niet opdringerig, want de schemersfeer der romantiek moet niet verdrongen worden door de zegeningen der techniek.

'Zeg lui, hier is Lia ook nog.'

Algehele begroeting. Wuiven met je hand naar iedereen.

Als een vuurtorenlicht zwaait haar blik door de kamer. Ze heeft het al gezien: niet één, waar ze echt mee zal kunnen praten. Nu omkeren en hard wegrennen, wegzijn uit de wattensfeer. Of heel hard vloeken.

(Gaja praat tegen je, je moet antwoorden.)

'Wat wil je drinken, sherry, wijn of vermouth? We hebben de koffie al lang op.'

De enkele keer dat ze vermouth heeft gedronken, had ze het liefst het glas er achteraan opgegeten, om tenminste iets minder lafs te proeven. Waarom dan nu maar niet meteen de maat der ellende volgemaakt? 'Vermouth graag.'

Gaja loopt naar de tafel met drank en begint daar huisvrouwerig te redderen. Ze schenkt eerst de glazen van de anderen vol en geeft dan aan Lia haar vermouth.

'Ik heb het in een wijnglas gedaan; de kleine glazen zijn op, maar dat vind jij toch niet erg, hè?'

(De nationale drankkampioene, accoord, Gaja, ik speel wel mee.)

'Nee hoor, geef maar op.'

'Zoek maar een plaatsje.'

Maar waar?

Daar zit Chris, en naast hem, met haar knieën tegen de zijne, Wilma. Ze ziet er vanavond weer, zoals gewoonlijk, uit als een sexbom die op springen staat. Chris en Wilma zullen vanavond

hun dagsluiting wel gezamenlijk vieren in Wilma's bed - een erotisch bedevaartsoord voor vele gelovigen.

Diep weggedoken in een brede fauteuil zit Kees, die zijn aandacht rechtvaardig verdeelt tussen Gaja en Annie. Bleke, bijziende Annie, waar iedereen aardig tegen is omdat ze zo zielig is, en die altijd klaar staat om je beentje te lichten: verkeerde voorlichting over de stokpaardjes van de professor op het tentamen; een boek dat jij juist dringend nodig hebt, extra lang houden. Kleurloze Annie, haast onzichtbaar, maar overal aanwezig.

En daar, als een vuurtoren zonder branding: Jan, roodgelokte, nee, roodgemaande Jan. Van een toekomstig dichterschap reeds een manekop en alle meisjes van het college hebben al wel eens een liefdesgedicht van hem gehad. Naast hem zit, als een bleke maan bij deze zon, Bea.

Nee, ook daar maar niet. Lia voelt zich niet in staat tot de kritiekloze bewondering die Jan onverbiddelijk eist voor zijn poëtische afscheidingsprodukten. Bovendien houdt hij ervan, zijn konversatie kunstig te sieren met andermans veren. Hij versnijdt de Nederlandse letterkunde tot de hapklare brokken van een passend citaat.

Lia draait zich om en ziet Henk zitten, op het divanbed van Gaja, alleen. Naast Henk dan maar.

Met haar glas masochisme in de hand baant ze zich een weg tussen meubilair en benen. (Lopen alsof het er niet op aankomt, dat iedereen naar je kijkt. Lopen, alsof niets er meer op aankomt. Waarom moeten die verdomde meubelen het koninklijk schrijden reduceren tot onwaardig zigzaggen!)

Ze stoot haar been tegen een tafelhoek. Au! De ijle droom is weer vlees geworden.

‘Ha, die Henk.’

‘Hoi, Lia, leuk dat je er bent.’

Hij vindt het ook al leuk. Dat is zeker het wachtwoord vanavond. Nou, goed dan. ‘Leuke kamer hè, heeft Gaja. Leuke kamer heeft die leuke Gaja.’

Henk stuurt een bedonder-je-soort-blik terug. ‘Je bent zeker de leukste thuis ...’ en begint dan te lachen.

‘Laten we het leuk houden,’ zegt Lia. ‘Zoals het klokje thuis leukt, leukt het nergens.’

‘Hè?’ Henk kijkt verbaasd, begint dan te lachen. ‘Ik verstond eerst wat anders.’

‘Zeg Chris,’ roept hij door de kamer, ‘moet je horen wat Lia zegt.’ Sommigen kijken geërgerd, anderen beginnen te lachen.

‘Ik vind het allang niet leuk ...’ begint Lia. Iedereen giert.

‘Je bent leuker dan leuk, Lia,’ roept Chris.

Blijft het heel de avond zo? Ze drinkt haar vermouth in één teug op. Bah, zoete rommel. O gottegottegot. Niet vloeken, hier vloekt men niet, God ziet ons. Als God dit zooitje hier op zijn monitor krijgt, draait hij onmiddellijk de kamera weg. Het is zeker geen plaatje om eens even aan te zuigen.

Alles druipt hier, de sfeer, de gezichten, de kaarsen. Hoe lang is het al geleden dat Edison de gloeilamp heeft uitgevonden? Een eeuw? Al een eeuw: knopje omdraaien → licht, en wat weet een redelijk denkende vrouw als Gaja toch is te verzinnen als opperste zaligheid? Kaarsen! Godbetert, overal druipende kaarsen, op flessen met kaarsuitdruipsel. We bivakkeren hier in walmende Middeleeuwen.

(Ik ben onredelijk, ik weet het. Het is doodgewoon de kif, omdat het bij mij altijd zo'n rommeltje is. Niets klaar als de gasten komen, geen ‘sfeer’, maar doodgewoon de lampen van alledag aan, te weinig koffie en te veel drank. Een feest vol gaten waar de gezelligheid door wegloopt, een half gerezen brood, muziek op een ontstemd instrument, de hond meenemen op visite bij mensen met katten, kortom, alles wat verkeerd loopt, dat zijn mijn feesten. Uit de hand lopen ze: een wilde bedoening en niemand vindt ze achteraf leuk. En hier: alles tot in de puntjes verzorgd, de juiste drankjes in de juiste hoeveelheid, de juiste muziek, de juiste sfeer. Godes hand rust zonder kijf, zeeg'nend op dit tijdsverdrijf. Het predikantenlied.

Kijk, Gaja zet juist een nieuwe plaat op, Albinoni vertelt ze erbij. Makkelijk toch, die achttiende-eeuwse Italianen, voor op een feestje. Hoboklanken stuiteren tegen de kamerhoeken, trekken

lijnen van muur tot muur.

‘Zet dat ding wat zachter,’ roept Jan, en Gaja, een goede gastvrouw, gehoorzaamt.

Als een fluwelen gordijn plooit de muziek zich naar de gesprekken.

Ze keert zich naar Henk. Goeie Henk, hij zit zo geduldig te wachten op wat aandacht. Hij is verliefd op haar, al een tijd, en ze is toch helemaal zijn type niet. Brave, knappe Henk, die altijd zo ijverig college loopt, zo vlijtig aantekeningen zit te maken. Zo echt het braafste jongetje van de klas, dat altijd zo netjes het bord weet schoon te maken, voor meester, zodat hij ook daarover tevreden kan zijn. Heerlijk was dat vroeger, het bord schoonmaken, en dan een witte krijtwolk maken. De verontwaardigde onschuld, waarmee het verwijt dat dat expres was, retour afzender werd gestuurd. Het wantrouwen van de juffrouw ketste af op deze stalen onbedorvenheid.

‘A penny for your thoughts.’

Jezes, Henk. Je zit niet in de klas, je zit op een feestje, naast Henk.

‘Nou, Henk, als je er niet meer voor geeft dan een penny, hou ik ze zelf maar.’

‘Voor jouw gedachten geef ik wel een miljoen.’

‘Zoveel heb je niet eens.’

‘Dan ga ik ze stelen.’

‘Ik wist niet, dat je zo'n misdadige aanleg had.’

‘Voor een interessante vrouw word je misdadig.’

‘Ben ik dan een interessante vrouw?’ Bah, misselijk eigenlijk, vissen naar een komplimentje, maar ze weet niets anders.

Nog voordat Henk kan antwoorden zegt ze: ‘Geef me nog maar een glas vermouth, misschien word ik wel interessant als ik dronken ben.’

Henk komt moeizaam overeind, neemt haar glas en sloft trouwhartig naar de dranktafel.

Nederige slaaf Henk. Nu sleept hij drank aan voor me, in de hoop dat ik de eerste veertig jaar zijn pantoffels en zijn krant zal aanslepen. Hij kan lang wachten.

Nee, als ik het ooit nog eens met iemand aandurf, zal het een adembenemend avontuur zijn, een afgeschoten worden, de ruimte

in, de sterren voorbij, en, ruimteloos en tijdloos, ontwaken in een andere melkweg, iedereen vergeten behalve die ene andere.

Laat me deze enige, onvolwassen illusie behouden.

Henk komt terug. ‘Lekkere vermouth, vind je ook niet?’

‘Ja Henk.’

Hij kijkt haar aan als een hond die eindelijk zijn baas hervonden heeft en vastbesloten is, hem niet meer uit het oog te verliezen.

‘Ik heb je zo'n tijd niet gezien.’

‘Och,’ zegt ze vaag, ‘ik heb het druk gehad.’

‘Schiet je op met je studie?’

‘Gaat wel.’ Bah, waarom moet hij dat nou vragen, maar Henk luistert al niet meer. Plechtstatig als een kip die een extra groot ei eruit gaat drukken begint hij een omstandig verhaal over de Renaissance-letterkunde.

O ja, dat is waar ook, Henk heeft pas tentamen Renaissance-letterkunde gedaan. Henk, onze Renaissance-specialist.

Ondertussen luistert ze met een half oor naar Chris. Die zit geestdriftig op Wilma in te praten met een betoog vol moeilijke woorden als ogen in een pauwestaart en voor Wilma zijn het even zovele groene lichten op de weg naar het bed. Lia ziet, hoe Wilma zó gaat verzitten, dat ze meer tegen Chris aanleunt, want ze weet altijd feilloos de betekenis der woorden terug te vertalen naar het oorspronkelijke instinkt.

‘Wat zijn er de laatste tijd niet veel onderzoekingen gedaan,’ keuvelt Henk verder, ‘over de filosofieën van die tijd, hoe men de wereld zag, wat men dacht, en zo.’

Ik weet niet eens wat ik zelf denk, maar dat zegt ze maar niet.

‘Ja, het is belangrijk, de achtergronden te kennen. Krijg ik nog wat vermouth van je?’

Henks geest daalt vom Himmel hoch weer neer in Gaja's kaarsverlichte kamer. Weer hetzelfde moeizame overeind komen, weer hetzelfde nederige dienstbetoon.

Kees en Jan praten nu langs Bea heen; Annie luistert wantrouwig, Gaja en Bea praten er tussendoor over een nieuw te maken jurk. ‘Wat ben je toch knap, Chris,’ roept Lia, ‘ze zijn de hoogleraarsstoel al voor je aan het bekleden. Wat heb je liever, skai of fluweel?’

Iedereen lacht.

'Ja,' roept Chris terug, 'jullie lachen nou wel, maar ik moet over twee weken tentamen doen en ik weet er nog geen barst van af.' 'Je praat er anders heel verstandig over,' vindt Gaja.

'Ik doe maar alsof.'

'Nee,' zegt Gaja, 'je komt er vast wel. Je moet de moed niet laten zakken. Moed verloren, alles verloren.'

Ze heeft iets sociaal-werksterigs, denkt Lia jaloers. Altijd het juiste spreekwoord bij de hand. Altijd het juiste pleister op de juiste wonde. The lady with the lamp in studentenland, Florence Nightingale tussen de boeken.

Door iedereen bewonderd en door niemand bemind. Lekker, over twintig jaar draagt ze steunzolen en steunkousen en heeft ze een step-in nodig zo dik als een harnas om haar rondingen voor overstroming te behoeden.

Lia voelt haar haat als een stekelige egel in haar binnenste rondwoelen; overal voelt ze onderhuids de scherpe prikken.

'Krijg ik nog wat vermouth van je, Henk, ik sta weer droog.'

De slaaf in hem ontwaakt weer. Hij reikt haar zwijgend haar glas en gaat dan weer lobbesachtig naast haar zitten.

'Je moet niet zoveel drinken, dat is niet goed voor je.'

(Eigenlijk heeft hij gelijk. Het hoeveelste glas is dit al, en ik lust die rommel niet eens.)

Ondanks het halfschemer ziet ze Henks bruine ogen trouwhartig op haar gericht: een eenzaam dwalende Sint-Bernardshond die een verloren reiziger heeft opgespoord - helaas zonder het bijbehorende vaatje cognac.

Hij slaat zijn arm om haar heen. 'Zo is het veel gezelliger. Je bent zo afwerend vanavond. Je geeft helemaal niets.'

(Henk, ik heb niets te geven, ik ben leeg, uitgeloogd door Wim. Het enige wat hij heeft achtergelaten is een dummy, een bekleed staketsel. Ik kan je dat niet vertellen, want je zou je meteen verplicht voelen, me te troosten in plaats van de leegte te respekteren. En als er iets is, wat ik niet kan velen dan is het wel het goedkope wisselgeld van snelle troostwoorden.) Het antwoord dat ze geeft is zo'n vals surrogaat dat het haar pijn doet.

'Ik ben toch lief voor je, Henk; we zitten hier toch gezellig te praten?'

Hij drukt haar dichter tegen zich aan. Zijn vingers beginnen over haar rug te lopen: een reusachtige spin. Overal poten: in haar nek, tussen haar schouderbladen, over haar ruggegraat. Henks inleiding tot de liefde is een spin.

Zijn vingers trekken rillingen over haar rug. Ze laat hem begaan. Wim is immers weggevallen, overschakelen op noodaggregaat-Henk.

Ze wil nergens meer aan denken, ze wil niet weten dat ze het ritueel al uitentreuren kent, want al wisselen de hogepriesters, de liturgie blijft hetzelfde. En dan, Lia? Vanuit het hoogtepunt oorsuizend neervallen in het diepe weten dat ná Wim het ritueel wel nagebootst kan worden zoals een prehistorische godsdienst nagedaan kan worden in machteloze gebaren, maar de vonk der magie niet zal overslaan. Wim heeft voor haar voorgoed de smaak van de liefde bedorven. Ze schudt Henk van zich af, want ze weet weer, dat ontvluchten niet wordt toegestaan.

'Waarom nou niet,' vraagt Henk, 'je bent ook zo stil, is er iets?' (O god, er is iets, jij bent er en de hele boel hier is er en ik ben er, zuipend en half teut omdat ik te stom ben om Wim te vergeten.) Je kunt maar beter vrolijk doen, je moet in de smaak vallen en je hebt het recht niet Henks avond te verpesten. Geduldig houdt ze haar gezicht in de plooi van een glimlach. Ze verwondert zich over het gemak waarmee ze van binnen zóveel kan voelen en tegelijkertijd uiterlijk kan blijven glimlachen. Er is een the-show-must-go-on-gevoel over haar gekomen, een hardstenen besef van verantwoordelijkheid dat haar, onaangekondigd, kan overvallen in de absurdste situaties. Het gevoel van: van mij hangt alles af, op mij komt het welslagen van alles neer.

Ze kijkt Henk vriendelijk aan. 'Ik zit net te bedenken, zo'n vrouwtjesspin, die het mannetje opeet erna, dat is nog zo gek niet. Liefde wordt op die manier nooit een sleur en je loopt voor de rest van je leven met je geliefde in je.'

'Je bent nog erger dan een dolle mina. Je wilt me slachten en opeten.'

'Ik ben ook geen dolle mina. Ik ben niet dol, ook niet op jou.' 'Meen je dat nou werkelijk, van dat opeten, of is dat weer een van je gekke invallen?'

'Wat is menen, op deze late avond.' Ze weet het niet meer. Ze meent het een beetje, gelooft ze.

‘Laten we het maar houden op een dwaze inval,’ besluit Henk.

‘Goed, als jij maar geen inval doet bij mij. Wat jou invalt, zou een aanval kunnen zijn, op mij.’

‘Je hebt nog helemaal niet gevraagd hoe het met mijn tentamen is gegaan.’

(Henk heeft behoedzaam zijn voet teruggetrokken van het gladde ijs der woordspelingen en is blij dat hij weer de stevige grond voelt van de vertrouwde alledagtaal.)

‘O nee, het spijt me, maar ik ben er echt wel benieuwd naar.’

‘Nou, het viel mee.’

‘Wat? de vragen of wat jij ervan wist?’

‘Nou moet je niet hatelijk worden.’

Henk begint haar omstandig over zijn tentamen te vertellen; wat de professor vroeg, hoe goed hij, Henk, had weten te antwoorden en hoeveel onverwachte en onverdachte associaties hij had weten te leggen.

Het is genoeg hem zo nu en dan bewonderend kommentaar te geven; ze kan heerlijk wegdromen ondertussen.

(Toen hij onbereikbaar geworden was. Het tevergeefse telefoneren iedere dag - het was tenslotte een soort godsdienstig ritueel geworden, zonder veel verwachting van verhoring. De telefoon horen overgaan, wachten. ‘Ik laat hem vijf keer overgaan. Nee, tien keer, hij moet toch tijd hebben om er naar toe te komen. Twaalf keer, laat ik het over vijf minuten nog eens proberen.’ En dan weer hetzelfde doelloze draaien van het nummer, weer de telefoon zijn s.o.s.-seinen te horen uitzenden naar een antwoordloos heelal.

Er moest ergens een black hole zijn waar hij in gevallen was en dat hem gevangen hield, dat zijn signalen belette te vertrekken en dat háár oproepen opslokte voor ze hem konden bereiken. Hoe was anders dit absolute ontbreken te verklaren, dit perfekte vacuum van zijn aanwezigheid?

Het langzame binnendringen van het besef dat deze radeloos-reddeloos-redeloos-liefde je niet gegund zal zijn; dat je zelfs niet zult mogen teren op het noodrantsoen van deze minimumlijdersliefde. Je voelt je verkracht door het verdriet en je kunt je niet verweren. En nu zit ze hier en Henk kabbelt maar onontkoombaar voort en dat alles terroriserende verdriet wil maar niet wijken.)

Er is een pauze in Henks gekeuvel en ze geeft het verwachte ant-

woord. Zijn enthousiasme over eigen geestigheid is nu in een stroomversnelling gekomen - het is haar allemaal wèl.

Gaja komt langs met blokjes kaas, keurig gerangschikt op een plateautje. Ook dat hoort bij het heerlijk avondje van weer een jaartje ouder. Het ritueel van het feest dat zich onafwendbaar ontrollen zal als het ritueel van een primitieve stam. Ze loopt in een aura van efficiency en verantwoordelijkheidsgevoel, een zeven-mijlszone van deugdzaamheid. Hoe komt het, denkt Lia, dat het mij nooit gelukt is. Altijd chaos, boeken onvindbaar, veiligheidsspelden aan mijn beha, geen eten in huis en alle winkels dicht. Ze kiest een stukje kaas. Bah, net zweetvoeten.

'Hoe smaakt jouw stukje,' vraagt ze Henk, 'het mijne is net zweetvoeten.'

'Ik eet nooit zweetvoeten,' antwoordt hij.

Hèja, het te verwachten antwoord.

Afwezig luistert ze hoe Henk's woordenstroom steeds verder kabbelt. Mechanisch geeft ze antwoord als ze denkt dat dat van haar verwacht wordt.

'Waar heb je je gedachten,' vraagt Henk, 'je weet geloof ik niet eens waar ik het over heb.'

'Ik luister toch echt wel hoor. Breng me nog eens wat vermouth, dan kan ik die verdomde zweetvoetensmaak kwijtraken.'

Henk aanvaardt weer zijn opdracht en komt terug met haar vermouth. Ze pakt het aan, drinkt er wat uit en zet het dan naast zich neer.

'Kindje, zou je wel zo veel drinken.'

(Wim zei altijd: kindje. 'Dag kindje, ben je er weer.' 'Kindje, begrijp het nou toch.' 'Heus, kindje, het is beter zó.' 'Je bent een onvolwassen kind.' 'Je kinderlijke aanhankelijkheid zit me tot hier; donder op, ik ben geen kindermeid.')

'Noem me geen "kindje",' schreeuwt ze tegen Henk, 'ik ben je "kindje" niet.' Ik moet oppassen, denkt ze, iemand noemt me kindje en ik word hysterisch. De taal zit vol woorden met scherpe punten, vol zere Wim-woorden.

Het is plotseling stil geworden en in die geladen stilte hoort iedereen haar woorden: 'Neem me niet kwalijk, ik ben al weer kalm.' 'Je bent dronken,' zegt Henk, 'je zuipt dan ook als een ketellapper.'

‘Lia is weer bezig,’ hoont Gaja, ‘kun je je dan ook nooit eens fatsoenlijk gedragen?’

Wilma trekt even haar neusje op en Kees bekijkt haar alsof hij een interessante kever ziet.

> ‘Denkend aan Lia
> zie ik brede rivieren
> alcohol door haar
> aad'ren gaan.’

De bijdrage van Jan. ‘Vrij naar Marsman,’ licht hij, tamelijk overbodig, toe. Iedereen lacht, maar Lia zelf kan het zo leuk niet vinden.

Het gesprek wordt algemeen. Henk praat nu met de anderen, niet meer met haar. Ze leunt achterover tegen de muur. In haar hoofd is een schip dat zachtjes heen en weer wiegt, zachtjes heen en weer wiegt, een heerlijk rustgevend ritme. Ze staat op en gaat zich nog wat vermouth inschenken. Niemand stoort haar. Het gaat wat moeilijk, maar ze krijgt het toch gedaan. Niet eens zó veel geknoeid. Het praten van de anderen is overal om haar heen, ze voelt zich ondergedompeld in een lauw bad van gemurmel. Ze hoort de klanken maar verstaat niet de woorden.

Eigenlijk wel lekker, die vermouth, ze wil nog wel wat. Ze gaat zich weer een glas inschenken. Tot haar verwondering merkt ze, dat het nog steeds lukt. Weer iets meer geknoeid dan zo net, maar het ging toch nog.

Ze zit zo heerlijk met haar hoofd tegen de muur, op een zacht kussen. Het schip wiegt steeds heviger heen en weer achter haar voorhoofd. Ze doezelt even weg en wordt weer wakker en gaat dan nog wat drank halen. Het gaat nog nèt. Langzaam geniet ze van haar vermouth. Hoe heeft ze het ooit niet lekker kunnen vinden? Ze schommelt met haar bovenlijf een beetje heen en weer, van louter vergenoegdheid.

Hoe lang zit ze al zo, weggedoken in een alkoholroes? Ze weet het niet meer. Ze kijkt eens rond en ziet en hoort de anderen praten, maar het lijkt alsof ze leven achter glas, in een akwarium van bij elkaar horen, waar zij buiten staat.

Of zit zij alleen in een glazen cel?

Ze laten haar met rust. Haar herinneringen laten haar met rust.

Eens even onbereikbaar zijn voor het verdriet, eens even niet op je post zijn. Het oproepsysteem werkt niet meer, de verbinding is verbroken, je bent doof geworden voor de seinen uit de realiteit. Een muur tussen jou en de werkelijkheid. (En niet eraan denken dat het maar tijdelijk is, dat mét de nuchterheid alles weer terugkomt. Het verdriet, een trouwe hond.)

Ze doezelt weer wat. Plotseling zit ze kaarsrecht: jezes, ze moet naar de WC. Voorzichtig proberen, op te staan. Het lukt niet meer. Niemand ziet haar, gelukkig.

Praat Henk tegen haar? Toch niet, het is tegen Gaja.

Al haar gevoelens zijn weggeëbd, ze voelt alleen nog haar verlangen naar Wim, maar het schrijnt niet meer. Het leven zou nu draaglijk zijn ... als ze niet zo verschrikkelijk nodig moest.

Weer probeert ze te gaan staan, maar haar benen hebben onverhoeds hun gehoorzaamheid opgezegd, ze laten haar wankelen als saboterende lakeien die wel de draagkoets torsen maar hun meester in paniek brengen met hun gesar.

Verschrikt gaat ze weer zitten. Ze zou wel willen bidden zoals in haar jeugd: lieve heertje, help me. Toen was God nog een machtige sinterklaas die zo nu en dan wat in haar schoentje deed, maar ze weet dat ze het nu op eigen kracht zal moeten redden - daar helpt geen lieve heertje aan.

Er gaapt een afgrond vóór haar en ze weet zeker dat geen bovennatuurlijke machten zullen komen om haar te helpen.

'Hij heeft Zijn Engelen bevolen U te dragen, opdat gij Uw voet niet zoudt stoten aan een steen,' maar dat geldt niet voor dronken Lia. Meedogenloos zal ze vallen en alle stenen zullen haar bezeren.

Wat moet ze toch. Lijdzaam wachten op een ramp.

Net als je het leven niet meer zo onuitstaanbaar vindt als gewoonlijk komt een dergelijk banaal probleem je kwellen.

Weer doezelt ze weg in vlagen van half en heel bewustzijn. Ze ziet hoe Chris en Wilma de taalwetenschap definitief de rug toegekeerd hebben en de brede weg der erotiek zijn opgegaan.

Droomt ze of is ze wakker? Ze weet het niet meer. Ze laat zich maar weer wegwiegen door het heen-en-weer van het schip onder haar schedeldak. Als ze toch maar niet zo nodig moest!

Ineens schrikt ze op. Ze houdt het niet meer! Ze komt met een ruk overeind, staat even te zwaaien, en dan voelt ze het langs haar benen lopen, warm, onhoudbaar als menstruatiebloed, maar beschamender. Het vormt op de grond tussen haar voeten een rorschachtest vol tentakels, maar ze heeft geen behoefte aan een test, want ze is al door iedere psychologische mand gevallen. Van schrik is ze tamelijk nuchter. Ze gaat weer zitten, maar het helpt niet, het blijft lopen. Ze voelt, hoe haar rok nat wordt, hoe alles nat wordt. Het is zo veel, houdt het dan nooit op?

Ze gaat weer staan. Wat moet ze nou toch. Iedereen kijkt en ze is zo groot als ze staat. Ze gaat weer zitten, op de grond. Ze weet niets anders.

Gelukkig is het stromen eindelijk opgehouden.

Gaja heeft het grote licht aangedaan - het feest is afgelopen. Ontdaan van de verhullende schemering maakt de kamer een desolate indruk. De flarden van het stukgescheurde feest hangen aan de stekels van het licht.

Nutteloze vuile glazen overal, een half leeggegeten schaal met pinda's, een eenzaam blokje kaas op een bord - alles komt nu naar de oppervlakte. Alle lijnen zijn nu scherp, de ogen hard en koud en op haar gericht.

Het kijken blijft maar voortduren. Chris en Wilma hebben zelfs de erotiek opgeschort voor deze one-woman-show. Annie begint te giechelen. Henk is opgestaan en staat een eind van haar af, somber.

‘Viezerd,’ roept Gaja, ‘op mijn zelfgeborduurde kussen.’

‘Zelf geborduurd, o wat erg,’ zegt Lia.

‘Je vindt het niet eens erg.’

‘Ja wel, ik vind zelf kussens borduren wèl erg.’ Vaagweg beseft ze, dat dit niet het juiste antwoord is.

> ‘Denkend aan Lia
> zie ik brede rivieren
> urine langs haar
> benen gaan.’

Is dat de stem van Jan? Nee, het is Henk. Henks talent is ineens ontbloeid.

‘Bah,’ zegt Wilma, ‘ik zou me doodongelukkig voelen.’

Net alsof Lia zich niet doodongelukkig voelt. Haar kousen kleven aan haar benen. Alles is nat, zo vies nat.

‘Hoe moet ze nou thuiskomen,’ vraagt Kees, ‘ik breng haar niet naar huis.’

‘Ik ook niet,’ zegt Henk.

‘Ze kan wel alleen,’ vindt Bea.

Dan is het weer stil in de kamer, een vijandige stilte als een stinkende gracht om haar heen. (O, God, als ze tenminste niet zo naar haar keken!) Waar is de veilige cocon van dronkenschap gebleven? Ze zou wel willen weglopen, maar ze durft zich niet te bewegen onder die stekende blikken. ‘Bergen valt op ons en heuvelen bedekt ons.’ Geen enkel raderwerk in het heelal wordt om harentwil in beweging gezet. Geen lawine om alles genadig te bedekken - de aarde draait verder in zijn voor altijd vastgestelde baan.

Dit is de vrouw die eens zo trots gelopen heeft naast Wim; die eens bemind werd door Wim; die eens de zon was in het leven van Wim: een dronkelap in haar eigen pies.

Ze hebben samen door de stad gelopen als prinsen door hun vorstendom. Iedere dag was een zondoorschenen huis, iedere nacht een geluidloze boottocht. En ineens begonnen de dagen, als een kameleon, weer de kleur van hun omgeving aan te nemen, ineens waren de nachten alleen nog een donker dal tussen twee dagen.

En nu heeft de toekomst zelfs zijn grauwheid verloren en is onheilspellend verdonkerd.

En dan komen - ontembaar - tranen uit haar ogen. Ze huilt met zenuwschokken - om het zwijgen van de anderen - om Wim - om alles.

Alleen in de kamer het geluid van haar snikken, dat zwelt en slinkt.

Met de rug van haar hand probeert ze, haar ogen droog te wrijven, maar het helpt niet - de tranen blijven komen.

O, als ze tenminste maar niet zo naar haar keken!

Nell Wagemakers
Belle van Zuylen

Een verhaal heeft nooit een einde, maar alleen een lange reeks vervolgen

Madame de Charrière

Ik weet niet zoveel van geschiedenis, wel weet ik dat Belle van Zuylen over wie ik ga schrijven voor mij boven de geschiedenis is. Ruim honderdzeventig jaren geleden stierf zij: een Nederlandse vrouw in Colombier bij Neuchâtel. Door de eeuwen zijn haar brieven, gedichten, pamfletten, muziek, toneelstukken en novellen bewaard gebleven, op de meest uiteenlopende plaatsen in Europa. Ik vind dat zij ons werkelijk iets te zeggen heeft, woorden die als kristallen voortleefden in de harten van mensen die haar wezen vermoedden en alle speurwerk verrichtten; het geschrevene te vertalen en uit te geven.

Zo overleefde haar literaire en muzikale werk.

Soms worden kristallen vonken; inspireert zij mensen nu om te werken met háár gedachten.

Een vonk heeft mij getroffen.

Belle van Zuylen: zij werd geboren op 20 oktober 1740 op het kasteel Zuylen. Haar doopnamen waren: Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken. Diederik Jacob (1707) van Tuyll van Serooskerken was haar vader; Heer van Zuylen en Westbroek en Maarschalk van Montfoort. De moeder van Belle heette Helena Jacoba de Vicq (1724), ze stamde uit een lakenkoopmansfamilie uit Antwerpen, wonende in Amsterdam.

Belle werd de oudste van zeven kinderen, drie meisjes en vier jongens.

Hun namen: Reinout (1741), Willem-René (1743), Diederik (Ditie) (1744), Johanna-Maria (1746), Vincent (1747), en Gertruda (1749), zíj stierf kort na de geboorte.

Belle leefde als kind op het kasteel en waarschijnlijk voelde zij zich wel gelukkig. Toch helemaal zeker is dat niet. Denkend eraan dat zij zeer besloten en streng leefden. En dat voor Belle met haar sprankelende vitale geest.

In 1750 en 1751 was Belle een jaar op school in Genève en

maakte zij een reis met Mejuffrouw Prévost; door Zwitserland en Frankrijk. De gouvernante kwam mee naar Zuylen; Belle moest terug vanwege haar gezondheid. En weer in Nederland, onze taal verleerd. Mejuffrouw Prévost keerde later terug en Belle begon een briefwisseling met haar. Fragmenten: Mej. Prévost legde nogal wat nadruk op het verstand en antwoordde Belle op de volgende wijze (Belle schreef schijnbaar over haar grote gevoel):

> 'Hoe is het mogelijk, voor iemand die zoveel voorrechten bezit als jij - dat je zulke sombere dagen doormaakt als die waarover je me in vertrouwen neemt. Ik begrijp dat het je hindert, wanneer je je moeder of mensen van wie je afhangt gelegenheid geeft je te berispen ... Heb je nog niet naar de oorzaak gezocht waarom je zo gemakkelijk huilt? Ik moet me erg vergissen als er niet meer eigenliefde bij te pas kwam dan rede.'

Toch schreef mejuffrouw Prévost ooit:

> 'Het lijkt mij dat je moeilijk te vermaken bent. Ik wil best aannemen dat de meeste mensen die je ziet daar niet toe in staat zijn. Maar ga toch eens na of dat niet voortkomt uit je innerlijke stemming. Wat is er gebeurd met het meisje dat zelfs in haar slaap lachte?'

Mejuffrouw Prévost is waarschijnlijk een vrouw geweest die veel invloed op Belle gehad zal hebben.

De korrespondentie duurde tot Belle haar 18e jaar. Díe brieven zijn niet bewaard gebleven neemt men aan. Ze zijn nog niet gevonden. De 57 brieven van mejuffrouw Prévost zijn in het bezit van de Bibliotheek in Neuchâtel.

Belle las de la Fontaine, Plutarchus, Pascal en Voltaire. Ook de klassieke brieven van M.M. de Sevigné; beschrijvend het politieke, kulturele en maatschappelijke leven in de 17e eeuw. Belle studeerde o.a. wiskunde, Italiaans en Engels. Op die leeftijd en al eerder had Belle last van 'vapeurs'.

Psychosomatische uitingen van een mens die niet kon zijn wat zij was: gevoelig, onafhankelijk, nieuwsgierig, kritisch, eerlijk, ongeduldig, vasthoudend en intelligent. Belle met haar calvinistische opvoeding en predestinatiedogmatiek.

> 'Vanaf de geboorte begint voor ons de eeuwige aaneenschakeling van oorzaak en gevolg,' schreef Belle.

In religie zou Belle nooit rust vinden. De natuurwetenschap, kennis en de evolutie van de mens, daar vertrouwde ze op.

In 1760 ontmoette Belle tijdens een dansavond Constant d'Hermenches, kolonel in dienst van de Staten-Generaal. D'Hermenches leefde gescheiden van zijn vrouw in Zwitserland, hij was 37 en geen graag geziene gast in de Haagse salons, vanwege zijn onkonventioneel gedrag en konversatie.

Belles eerste woorden tot Constant d'Hermenches waren: 'Mijnheer, danst u niet?'

Zij begonnen een geheime briefwisseling die eerst liep via Mme Geelvinck, een vriendin, en later via C. de Perponcher, toekomstig verloofde van haar zus Mitie (Joh. Maria).

In 1762 begon de grote brievenstroom over en weer tussen Belle en d'Hermenches. Zo sprak Belle hem aan in haar brieven. D'Hermenches noemde haar Agnès.

Simone Dubois, schrijfster van *Belle van Zuylen 1740-1805, Leven op afstand* waaruit ik de vier citaten haalde, zegt hierover in haar boek dat Belles relatie in de vorm van brieven een epistolaire liefde is geweest. Ik onderschrijf het, ik vind haar in haar brieven zowel liefdevol en gevoelig als meedogenloos zelfanalyserend. Voor Belle was schrijven bijna de enige vorm van ekspressie. In d'Hermenches' brieven vond ze en verstand en gevoel, begrip en ook erotiek. Een citaat uit een van de eerste brieven van hun korrespondentie die 15 jaar duren zou. Belle schreef aan d'Hermenches dat ze een vriend voor zichzelf wenst die zich niet zo uitdrukt als d'Hermenches, en dat ze wat hij schrijft ook niet als een beleefdheid wilde beschouwen.

Toch leek het haar meer dan vriendschap. Ze schreef dat zijn brieven haar plezier zouden doen, haar vleien en haar wat leren. Citaat:

> 'Het doet mij genoegen dat je ingenomen bent met mijn stijl en mijn verzen, er zal wel iets waars zitten in je loftuitingen. Wat je zegt over de pretentie om geestig te zijn is heel juist, ik zal het zoveel mogelijk ter harte nemen. Eigenlijk is het geen bewuste pretentie: als ik mij amuseer zeg ik zomaar wat er door mijn hoofd gaat, dat is niet altijd op zijn plaats. Als ik mij verveel ben ik helaas zo oprecht te geeuwen en in te slapen, dat kwetst en irriteert. Er wordt gezegd dat ik niet om een gewoon

> gesprek geef en dat ik mijn geest boven alles verheven acht. Men vindt het ook niet goed dat ik meer wil weten dan de meeste vrouwen; maar men weet niet dat ik, omdat ik veel last heb van een sombere melancholie, mij niet gezond voel, zelfs bijna niet leven kan, als ik niet voortdurend geestelijk bezig ben. Ik geloof beslist niet dat veel weten een vrouw achtenswaardiger maakt: maar ik kan het leren niet laten; het is een noodzaak waartoe mijn opvoeding en mijn levenswijze mij gebracht hebben. Trouwens waarom zou ik tegen zo'n onschuldige neiging ingaan?'
>
> 'Als ik er mij niet op verhef, als ik mijn plichten niet verwaarloos, wat valt mij dan te verwijten? Misschien als iemand mij bewijzen kan dat de wetenschap niet te verzoenen is met onze verplichtingen, in dat geval vraag ik om verontschuldiging ... Maar men doet mij te veel eer of te veel onrecht aan door te denken dat ik zeer ontwikkeld ben, hoogstens heb ik een paar stappen ondernomen om het te worden ...'

Belle leefde in het hier en nù, ze zei:

> 'Ik houd er geen gedragslijnen op na: volgens mij brengen die je regelmatig op een dwaalspoor. Ik laat mijn neiging beslissen al naar de omstandigheden, die is nogal constant en gelijkaardig genoeg om er mij aan toe te kunnen vertrouwen ... Is dat zo onverstandig?' vraag aan d'Hermenches. 'God verhoede dat ik ooit zou vrezen dat er geen toekomst voor mijn bestaan zou zijn.'

Ze hield niet van adel. 'Adel,' zei Belle, 'is het recht om te jagen.' In 1763 schreef ze anoniem *Le Noble* (De edelman), een hekeldicht/novelle dat niet in dank werd afgenomen door de Adelstand.

Haar grote vriendin indertijd was Lady d'Athlone. Ze is het gebleven. In '63 ook ontmoette Belle van Zuylen James Boswell. Deze vriendschap die een jaar duurde had voor Boswell twee doelen: zichzelf omvormen en Belle heropvoeden! Hij schreef over Belle, die hij Zélide noemde, aan zijn vriend William Temple in Engeland:

> 'Zij is een charmant schepsel maar zij is een geleerde

> en een grote geest; ze heeft enkele dingen gepubliceerd. Zij is verre mijn meerdere en dat bevalt me niet.'

Belle die heel serieus zocht naar een huwelijkskandidaat, meende die eerst in de filosofische Boswell gevonden te hebben. Bij hun afscheid schreef ze in een briefje dat haar tederheid voortkwam uit haar levendige gevoelens. Zij voegde daaraan toe:

> 'U hebt groot gelijk te zeggen dat ik als echtgenote ongeschikt voor u ben. Op dat punt zijn we het volmaakt eens. Ik mis elk talent van ondergeschikte.'

Een maand voor zijn vertrek (mei 1764) schreef Boswell in zijn dagboek over hetzelfde onderwerp:

> 'Ik bijvoorbeeld zou niet met je trouwen, al zou je me tot koning van de Zeven Provinciën maken.'

In een brief aan d'Hermenches haalde Belle dat gesprek aan plus haar konklusie:

> 'Op een andere dag zei hij tegen mij dat, hoewel ik a charming creature was, hij niet mijn echtgenoot wilde worden, al zou ik als bruidschat de verenigde zeven provinciën meebrengen; en ik vond dat heel goed.'

In juni schreef ze Boswell over lijden uit liefde en over afhankelijkheid van haar ouders. Dat ze niet zou trouwen als ze geen vader of moeder had.

> 'Maar ik heb een vader en een moeder die ik niet graag het graf in zou brengen en wier leven ik niet graag ellendig zou maken.'
> 'Welke weg zou ik dan moeten inslaan? Ik weet het niet. We moeten leven van dag op dag, geleid door ons hart en door de omstandigheden; niet te veel redeneren, rustig slapen, zich vermaken en zijn neigingen volgen, wanneer die niet recht naar de misdaad voeren.'

Fragmenten uit vier brieven over al wat haar bewoog die dagen: vriendschap, geluk, lijden, en zwakheid, opvoeden, beminnen, religie; Belle schreef dat ze haar twijfels had over godsdienst. Ze geloofde dat er een God zou bestaan, een eeuwig en almachtig wezen. Belle was ervan overtuigd dat wat haar hart als goed oordeelde en het wezen in alle mensen ondanks zichzelf, dat dat dan goed ís.

Ze schreef de tekenen van goddelijkheid in de Openbaring duister en tegenstrijdig te vinden en ze daardoor niet goed begreep. Ze

twijfelde, ze hield die voor zich, ze liet de ander vrij. Citaat:

> ‘Maar ik ben niet in staat mijn geest te dwingen te geloven wat hij niet begrijpt, of mijn hart te dwingen een godsdienst te onderschrijven waar ik nooit voor zal kunnen voelen, zolang ik vind dat hij het beloofde geluk aan een deel van Gods schepselen onthoudt. Ik kan mijn lot niet van dat van anderen scheiden.’

Boswell vertrok. In 1765 nam Belle de korrespondentie weer op, die pas voorgoed zou stoppen in 1768.

In 1763 verspreidde Belle onder haar vrienden *Portret van Mej. van Z ... onder de naam van Zélide, door haarzelf geschreven*. En een *Toevoeging aan het portret van Zélide*. Eén zin uit deze zelfbeschouwing:

> ‘... Met minder gevoelige organen zou Zélide de ziel van een groot man hebben gehad, met minder geest en verstand was ze maar een zeer zwakke vrouw geweest.’

Een jaar eerder aan d' Hermenches:

> ‘... Je bent niet de eerste die het jammer vindt dat ik geen man ben, ik heb dat zelf ook dikwijls gevonden. Niet dat het zo zeker zou zijn dat ik zo'n bewonderenswaardige man zou wezen, maar ik zou op het oog een minder misplaatst schepsel zijn dan ik nu lijk. Mijn situatie zou mijn aanleg meer vrijheid toestaan, een sterker lichaam zou een actieve geest beter dienen ...’

Ze nam aan dat de natuur haar voorschreef welke rol voor haar was, en ze die goed zou proberen te vervullen.

Belle was erg rusteloos en sliep slecht derhalve; ze schreef vaak 's nachts. Soms gingen drie brieven per dag (per koets) naar d' Hermenches.

1764: De naam Francois- Robert- Eugène, Markies de Bellegarde verscheen in de geschiedenis als mogelijke man voor Belle. Doch de Bellegarde was katholiek en dat bleek voor de vader van Belle een groot bezwaar. Ze schreef bijna dagelijks over wat haar bewoog om wél te trouwen of dat níet te doen. Aan d' Hermenches over de Bellegarde (zijn vriend):

> ‘Ik geloof dat de Heer de Bellegarde niet geschikt is voor het huwelijk; jammer, want hij is heel aardig: hij zou mij anders terloops tot zijn vrouw kunnen nemen. Mijn afhankelijkheid hindert me dikwijls, als ik vrij was, zou

> ik heel wat meer waard zijn.'

Trouwen wilde ze erg graag, al was het alleen al om van Zuylen weg te zijn. Die gevangenschap beviel haar niet. Ze had dromen over Frankrijk als zou het een paradijs zijn. Voor een huwelijk met een protestantse was echter dispensatie nodig van de Nuntius in Brussel en zelfs van de Paus.

Wat alles ekstra moeilijk maakt: de Bellegarde was een onvermogend man, met schulden. Belle is zover gegaan dat zij een kladbrief schreef aan d' Hermenches vóór haar vader waarin zij/hij sprak over menselijkheid, liefde, eerlijkheid, katholicisme en dogmatiek. Ik vind het een prachtbrief. Hij is verkort afgedrukt in S. Dubois' boek *Belle van Zuylen*.

> D'Hermenches schreef ze: '... Ik heb mij nog nooit van mijn leven zo gevleid gevoeld. De Markies ziet mij een ogenblik en ik beval hem; jij die hem kent, die zijn vriend bent, wenst dat ik zijn vrouw word.'

Dan vroeg ze dat zichzelf af, dat kennen van, en schreef ze over de groei, vorm en inhoud van hun relatie. Ze wilde gekend worden, eerlijk zijn en open.

> 'Welnu dan,' schreef ze, 'als ik iemand lief had, als ik vrij was, zou het me moeilijk vallen verstandig te zijn. Mijn zinnen zijn net als mijn hart en mijn geest begerig naar genot, gretig naar de felste en verfijndste indrukken. Niet een van de dingen die ik zie, geen klank gaat voorbij zonder mij een gevoel van geluk of leed te verschaffen, de lichtste geur doet mij aangenaam aan of maakt mij misselijk; de lucht die ik inadem, wat zachter, wat fijner, beïnvloedt mij met alle variaties die zij zelf inhoudt. Oordeel nu over de rest, over mijn verlangens en over mijn afkeer.'

Op de brief van Belle/d'Hermenches volgde een gesprek met haar moeder en wat later een dialoog met haar vader. Haar vader met zijn mening over het katholicisme en alle konsekwenties voor Belle en haar eventuele kinderen; en de zekerheid dat zij het onderwerp van gesprek zou worden in negatieve zin. Tezamen met de schuldenlast van de Bellegarde. Hij had ook zijn twijfels over het gelukkig worden van Belle.

Voor haar vader bleef toch het katholiek zijn van de Markies hèt principiële punt.

> ‘Zij herinnerde hem aan wat hijzelf altijd over de verdraagzaamheid had gezegd, aan zijn denkbeelden over samenwerking die niet tot stand kon komen met discussies, bepalingen en overeenkomsten, maar wel mogelijk werd als de natuurlijke invloeden van geest, gevoel en gewoonte tussen aanhangers van verschillende godsdiensten werkzaam konden zijn.’ Simone Dubois: *Belle van Zuylen*.

In een later gesprek dat Belle met haar vader had, bedong ze, indien het niet zou doorgaan, meer vrijheid voor zichzelf.

Belle zou zelf mogen beslissen als ze 25 werd, een jaar later in 1765.

Het praten, afwegen, schrijven (rekenen?) duurde voort. Uit die jaren heb ik de mooiste brieven gelezen van haar eerste levenshelft. Brieven van een vertwijfelde onvrije vrouw, vol warmte en liefde voor d' Hermenches die even onvrij was.

Over haar geest, haar grote vriend, schreef ze dat hij zo voortreffelijk was voor het gewone gebruik en haar daardoor geliefd maakte bij allen in huis. Zij wilde zich niet laten voorstaan op spiritualiteit en schreef dat haar ijdelheid subtieler en rustiger was geworden.

> ‘Wat dat betreft zal de Markies niets te klagen hebben; en daarbij lachen ze me iedere dag uit zonder dat ik boos word of er mij iets van aantrek. Als men mij maar mijn gang laat gaan, wat lessen, lectuur en schrijven betreft, zoals ik hier doe, een beetje vrijer nog, dan ben ik tevreden, en de Markies zal er zeker niet over denken mij daarin dwars te zitten: mijn geest noch mijn eruditie zullen hem hinderen: wat kan de rest hem schelen?’

Blijven leren wilde ze, tégen de verveling; ondanks alle verzet in allerlei vormen tegen haar.

In 1765 verliet d' Hermenches Den Haag, na ontmoetingen met Belle, zonder persoonlijk afscheid. Hij aanvaardde een funktie bij de Generale staf van een Zwitsers regiment.

Belle was even verslagen, dan teleurgesteld - verdrietig - opstandig, in haar brief aan d' Hermenches, en het slot: een kleine elegie op hun liefde:

> ‘... tot in mijn dromen zal ik je betreuren.’

In februari nam Belle de korrespondentie met d' Hermenches

weer op. Rondom Markies de Bellegarde bleef het stil. Ze wachtte. Maar niet in lijdzaamheid, iemand zei tegen Belle: ‘Jij hebt geest voor veertig,’ ze voegde daar zelf aan toe: ‘En dwaasheid voor honderd.’

Ze schreef wel aan d' Hermenches dat ze haar verbeelding een geschenk vond, en haar gevoeligheid een ander geschenk gekoppeld aan leed.

In Utrecht ontmoette Belle een week lang Markies de Bellegarde. Het ging stroef en vormelijk. Ze hield moed. Haar ouders werkten aan een regeling met de financiën; schuldafbetalingen en jaarinkomen.

Er was nog geen dispensatie, noch van de Paus noch van de Nuntius.

Belle intussen schreef, logeerde, schreef, studeerde en vertaalde: Tacitus, Sallustius en Cicero. In dat najaar werd ze 25. Kort daarop schreef ze over zichzelf (uit: *Belle van Zuylen*):

> ‘Eens heb ik alles gedaan wat in mijn macht was om meer te betekenen, om beter het doel van mijn bestaan te vervullen. En als men mij ooit enig verwijt maakt zal ik antwoorden: “Eens was ik besloten om mij aan de bestaande orde van de maatschappij te houden, eens wilde ik werkelijk een “femme honnête » zijn. Als de banden van het huwelijk mij worden geweigerd de enige keer dat ik er mij met genoegen door had laten binden, dan beschouw ik mij voor altijd vrij”.’

Ze was vastbesloten áls ze ooit zou trouwen dat zonder bruidschat te doen, alleen geld voor kleren achtte ze genoeg.

In mei 1766 mocht de Bellegarde als Belle's verloofde ontvangen worden op het kasteel. Nadien bleek Belle weer vol twijfel, in een brief aan d'Hermenches:

> ‘Het is anders wel vreemd hemel en aarde overhoop te halen, monsters te bestrijden, afgronden te dempen voor een huwelijk zonder hartstocht. Als ik ver van de markies af ben, doet mijn verbeelding met hem wat ik wil met zijn hart, het mijne, met onze dagen, onze nachten; ik breng dan alles bij elkaar, we praten samen, we kunnen het goed vinden, we houden van elkaar; ik omhels hem en ik wacht op mijn beloning omdat ik zo verstandig ben, omdat ik de pijn draag van een ontbering ...’

Verwarring, nog vergroot door een brief van d' Hermenches; met een spiegeling van hemzelf in relatie tot haar. Zachte spot vind ik. Wel raak. Belle schreef een brief vol vuur - de andere dag besloot ze de brief, ongeduldig naar de Bellegardes besluit, en verlangend naar het einde van de pijn. Ze meende dat de ongehuwde staat, wanneer dat eenmaal vast zou staan beter bij haar zou passen. In 1766 schilderde M.Q. De la Tour een pastel van Belle van Zuylen, 45 × 38,5 cm. Het is in het bezit van het Museum van Genève.

Met d' Hermenches wisselde ze brieven met een vuist naar haar vriend vanwege zíjn sublimatie van de Fransen, ze nam het op voor alles wat Holland heette.

Markies de Bellegarde schreef een brief die naar Rome zou moeten, doch Belle haastte niet meer, droeg hem een tijdje tegen haar geblesseerde dij, en legde hem later tussen haar sieraden. De eerste(?) tekenen van afstand. Belle reisde naar Engeland in '66, in het najaar. Zo ik las genoot ze van de mensen, de gesprekken en de stad Londen. Ze ontmoette daar David Hume, de filosoof en historicus (1711-1776). Zijn filosofie: de psychologisch-kennistheoretische ontleding van het bewustzijn. Van grote invloed op de Franse Verlichting. Waar ze over spraken?

> ‘Over roastbeef en plum-pudding; maar er werd veel minder gesproken dan gegeten’ (uit een brief aan d' Hermenches).

Belle bleef vier maanden in Engeland.

Terug in Nederland overviel haar weer het wachten op een bericht van de Paus of van de Bellegarde.

Over ouder worden schreef ze aan d' Hermenches:

> ‘Jonge mensen die ouderen uitlachen, lachen al van te voren over zichzelf, ze maken belachlijk wat ze zelf zullen worden ... Bang zijn ouder te worden is bang zijn voor een onvermijdelijke consequentie van ons bestaan, het is een zwakheid; er verdrietig over zijn dat je niet jong meer bent, betekent er bezwaar tegen te hebben dat we begonnen zijn te bestaan en dat de tijd een kwestie van voortgang is ...’

Belle wachtte, met in haar hart de wens om niet te trouwen en vrij te zijn. Ze ging speculatieve en experimentele natuurkunde studeren.

Eind 1767 schreef d' Hermenches aan Belle:

> '... dat er onder alle mensen van genie niemand is die zo voortreffelijk gedachten kan uitdrukken als zij. Er ontbreekt niets aan: stijl, ritme, spelling, karakter. Alleen Voltaire bezit dezelfde bondigheid, die bij ieder ander op schoolmeesterij zou lijken.'

1768: d' Hermenches vertrok naar Corsica om het te heroveren van Paoli en zijn patriotten voor Frankrijk. James Boswell schreef een boek over de geschiedenis: *An account of Corsica*. Belle zou het willen vertalen en wat veranderen, doch Boswell ontstemde en besloot in een brief de vriendschap. Belle ontmoette de Bellegarde op Amerongen. Voor hem het einde van hun relatie zo die er was. Hij schreef een briefje in een brief aan d' Hermenches, in een brief voor Belle:

> '... Maar wat een onzin! Hij is mij niet waardig! Wat ben ik dan voor verrukkelijks, en hoe moet ik dan zijn? Hij miste alleen maar een beetje bedrevenheid en de kunst om met mij te kunnen trouwen; ik had hem geloof ik, in alle oprechtheid bemind en geliefkoosd, want hoewel de verbeelding door zijn aanwezigheid, door het mogelijke, nogal ingetoomd werd zag ik hem graag op mijn bed zitten ... Middernacht 7 juli (te middernacht heb ik mijn hoofd niet meer bij elkaar).'

Zomer 1768; geen huwelijk.

Bleef de afhankelijkheid van Belle. Hierover ook Simone de Beauvoir *(Tweede Sekse II):*

> 'Briljant, beschaafd, ontwikkeld, intelligent en vurig als ze was deed Belle van Zuylen Europa verstomd staan. Ze schrikte huwelijkscandidaten af. Ze wees er een stuk of tien af, maar anderen, veel aanvaardbaarder misschien, trokken zich zelf terug. De enige man die haar interesseerde, Hermenches, kon ze onmogelijk trouwen. Twaalf jaar lang stond ze met hem in correspondentie. Maar deze vriendschap en haar studie waren haar ten slotte niet langer genoeg. "Maagd en martelares" is een pleonasme placht zij te zeggen. En de dwang van het leven op Zuylen was haar onverdraaglijk. Ze wilde vrouw zijn en vrij.'

In 1768, december, stierf de moeder van Belle: Mevrouw Helena

Jacoba van Tuyll van Serooskerken-de Vicq, na een inenting met pokstof, aan een keelaandoening. Het leven op Zuylen werd stiller. Belle had de leiding van het huis overgenomen en trok zich de zorg aan van Ditie. Hun vader eiste soberheid, gematigdheid en eenvoud.

De korrespondentie van Belle met d' Hermenches ging door, zijn brieven (uit Corsica) kwamen rechtstreeks op het kasteel. Aan haar vriend, naar aanleiding van uitgebleven beloningen voor zijn verdiensten schreef ze, vraag je af:

> ‘of je gelukkiger bent als het lot je hoger brengt of als het je belet hoger te komen, ondanks de talenten die een ander lot in het vooruitzicht stelden? Je moet Plutarchus herlezen zoals ik en zien of de hooggeplaatsten niet altijd nog meer begeerden dan zij verkregen; je moet ze zien lijden en sterven net als de anderen, dat stemt je tot nadenken en je troost je er mee.’

Belle las veel, als kind en jong meisje de La Fontaine, Arminius, Gomarus, Vergilius, Pascal, Voltaire, Mme de Sevigné, Racine, Molière, Re(s)tif de la Bretonne, en Diderot, Kant en Montesquieu o.a. later.

In 1769 leerde Belle Charles Emmanuel de Charrière de Penthaz kennen; een Zwitser (leraar Frans). De Charrière was een rustig intellektueel, een verlegen man ook. De weerstanden in de familie waren groot omdat hij van lage adel was en geen fortuin bezat. Haar vriendschap groeide al schrijvende.

Belle liet weten aan d'Hermenches dat ze een man had ontdekt, die de eenvoud bezat van de La Fontaine, een nobele interessante man met een gevoelig hart en een gesloten karakter. Ze vroeg hem zich er niet teveel van voor te stellen, dat hij zich dán vergissen zou.

Over trouwen met Belle - haar vrienden rieden het aan - zei de Charrière:

> ‘Ik heb rang noch fortuin: ik ben maar een arm edelman, met niet genoeg verdiensten om alles wat je opoffert te vervangen. Je genegenheid is niet zo sterk dat zij volhoudt; je wenst genoegens en je wilt ze eigenlijk niet aanvaarden ... Een paar maanden huwelijk zouden je uit de droom helpen, je zou ongelukkig zijn, je zou doen alsof, en ik zou nog ongelukkiger zijn dan jij ...’

1769 had een onrustige nazomer voor Belle. Dat schreef ze later aan d'Hermenches. Er waren andere kandidaten voor een huwelijk. Ze vroeg haar vader te mogen trouwen met een man die ze kende en waarvan ze hield. Aan d' Hermenches schreef Belle wanhopig:

> '... als haar vader met het aanzoek van Lord. W. zou instemmen, zij onmiddellijk met hem zou trouwen, ongeveer in dezelfde geest alsof ze in het klooster trad, met de gelofte van wijsheid en onverschilligheid, maar ook van ijver en nuttigheid ...'

D' Hermenches had angst en véél twijfels over haar keuze hoewel hij niet wist om wie het ging. Men vermoedt dat hij alsnog wilde scheiden. Hij nodigde Belle uit om naar Plombières te komen.

Belle antwoordde dat ze zich ongelukkig voelde, melancholiek, en verstoken van gezond verstand en rust. Bovendien waren er financiële redenen om niet uit Holland weg te gaan.

Lady d' Athlone, haar vriendin was bij haar in die dagen, ze behoedde haar voor ziekte. Van verveling dan.

D' Hermenches schreef haar en sprak zijn vermoeden uit dat de man waarover Belle had geschreven de Charrière zou kunnen zijn. Belle antwoordde eerlijk terug. D' Hermenches vooral teleurgesteld; en waarschuwend:

> 'Zoals ik je ken, Agnès, zou het je grootste geluk zijn na een paar jaar weer ongetrouwd te zijn als nu. Wie de echtgenoot is, zal maar een kleine rol spelen om je voldoening te schenken. Jouw voldoening zal vooral afhangen van de plaats waar je gaat wonen en van de relaties die je zult krijgen.'

Hun vriendschap hing daarna aan een draad door de felle brieven tussen Belle en hem. Drie van Belle en vier van d' Hermenches in *Belle van Zuylen:* S. Dubois. Nog een citaat van de onmachtige d' Hermenches:

> 'Neen, Agnès, dat zou niet kunnen (de vriendschap uit, nw), des te erger voor jou wanneer jij mij meer beloofd hebt dan je kunt houden, des te erger voor jou, als je zoveel relaties en intieme betrekkingen hebt aangegaan dat het er nu te veel zijn; wat mij betreft, ik heb mij nooit aan iemand zo gebonden en overgegeven als aan

> jou, en ik kan mij niet neerleggen bij een verbreking van onze omgang. Ik die dacht dat je zo superieur was, zal je tenminste dwingen te erkennen dat je net bent als ieder wezen.'

Belle nam de beslissing ONAFHANKELIJK. Later schreef ze haar vriend dat ze gehuiverd had bij het tekenen van het huwelijkskontrakt.

Volgde een brief later de aankondiging van hun verloving met een uitweiding over de goede eigenschappen van de Charrière. Hij had ook zijn onzekerheden, getuige een brief aan een (vriendin) familielid:

> '... Moet ik mij over dit huwelijk niet verheugen? Ik zal in mijn vrouw tal van vriendelijke hoedanigheden vinden, een beproefde genegenheid, en ten slotte is zij het voorwerp van mijn keuze. Het is waar dat zij voor mij eigenlijk te veel geest heeft, van een te hoge geboorte is en te veel fortuin bezit, maar men moet over iets weten heen te stappen ...'

In dezelfde brief las ik haar strijd in de weken voor haar toestemming, wel honderd keer had ze gedacht dat ze niet moest en niet wilde trouwen.

Hier, vlak voor haar huwelijk eindigde de reeks brieven, vol van eerlijkheid en echte vriendschap, aan haar vriend d' Hermenches. Na haar huwelijk schreef ze er hem nog enkele.

Al die brieven van d' Hermenches en Belles antwoorden daarop gaven mij veel te overdenken. Belle had op Zuylen m.i. twee passies: d'Hermenches, en weggaan. D'Hermenches kon niet, dus trouwen. En ooit zei ze:

> 'Als ik voortaan alleen zou leven om mij te vermaken en niets te doen, dat wil zeggen als ik alleen maar verzen zou schrijven en alleen maar zou letten op de sterren, als het mijn hoogste roem is Horatius en Juvenalis goed te kennen, en als dan de een of ander mij de nuttelоosheid van mijn leven verwijt, zal ik antwoorden: Eens heb ik alles gedaan wat in mijn macht was om meer te betekenen ...'

Zal Belles geschiedenis gesloten blijven?

Belle van Zuylen en Charles de Charrière (die haar Nosca noemde), trouwden 17 februari 1771 in Zuylen. Dezelfde dag nog

werd ze ziek en leed pijn in haar hoofd, tanden, oren, nek en keel. Simone Dubois schrijft dat die pijnen vaak 24 tot 36 uur duurden. ‘Zenuwkrampen, hartkloppingen en ondefinieerbare kwellingen.’ Ze gilde dan, huilde en kreunde. Soms deed men een aderlating die wat hielp. Het maakte haar de eerste tijd daarna somber.

Ik denk erover en dat niet alleen, dat Belle een gigantische energie had om te doen wat ze voelde en wilde. En uit alle brieven, naar wie dan ook, blijkt dat veel niet kon (en mocht?). Bij sommige mensen draait de energie dan om.

In juli vertrokken ze naar Parijs, en vandaar in september naar Colombier bij het meer van Neuchâtel. In Parijs beeldhouwde J. Houdon een borstbeeld van Belle. In *Le Pontet,* hun huis, woonden ook de oude vader en twee zusters van de Charrière: Louise en Henriette.

Aan Ditie schreef Belle over haar ‘staat van huwelijk’ (aanh. tekens van mij nw):

> ‘Ik voel mij ongehinderd in gedachten, woorden of daden; ik draag een andere naam en ik slaap niet altijd alleen, maar dat is alles wat er veranderd is’ (brief uit de periode op Zuylen nog).

Uit een brief van Ditie bleek dat zijn gezondheid slecht was; ook dat d' Hermenches op wraak leek te zinnen, met citaten uit brieven, en verhalen over de omgeving waar Belle zou gaan wonen. Belle pleitte hem enigszins vrij in haar antwoord. Ze zei dat D' Hermenches haar keuze haar ontraden had; en dat de maniér waarop hij dat deed haar vriendin Lady d'Athlone ook vermoedens gegeven had.

Ze zou heel voorzichtig zijn, schreef ze.

Belles kreativiteit leek gedoofd door huishoudelijkheden totdat d' Hermenches de korrespondentie met haar hervatte. Het jaar daarop, in 1772, antwoordde Belle, een reaktie op zijn echtscheiding, waar ze het niet mee eens was; en:

> ‘... Ik werk, ik schaak, ik schrijf en ik ontvang veel brieven ... Adieu, mijn vriendschap voor jou is levendig als een nieuwe vriendschap, heilig en onverbreekbaar als een oude.’

Hij kwam.

In een brief daarna schreef hij dat haar geest, gratie en vrolijkheid

hem nieuw leven hadden gegeven. Hij bleek onder de indruk van Belle als getrouwde vrouw, hij was verbaasd dat zijn gevoelens voor Belle van vroeger onveranderd waren gebleven. Slot van de brief:

> ‘Ik moet je zeggen dat je universeel aantrekkelijk bent en dat je alles overtroffen hebt wat men zich in het meest gunstige geval had kunnen voorstellen.’

Later nodigde d' Hermenches haar uit op bezoek te komen in Ferney, waar hij was bij Voltaire. Belle schreef hem wel te willen lezen, maar niet van plan te zijn hem te gaan bewieroken.

In het begin van de jaren '70 reisden Belles grote vriendin en haar man, d'Athlone, naar Colombier. Dat Belle ontzaglijk blij was las ik in een brief aan Ditie; ze omhelsde haar nicht (vriendin) lachend, huilend en verbaasd:

> ‘...nauwelijks mijn zintuigen gelovend dat zij het was, zijzelf in Colombier, bij mij thuis ...’

D' Hermenches (intussen in scheiding) wilde hertrouwen en Belle was bang voor haar brieven - in zijn nieuwe verhouding. Ze eiste ze terug. Echter d' Hermenches hield zich aan een eerdere afspraak waarin gold dat de brieven welke momenten beschreven, verbrand waren en dat de andere het allemaal waard zouden zijn ooit te worden afgedrukt.

Mevrouw C. d' Hermenches stierf kort na de echtscheidingsuitspraak. D' Hermenches leefde met zijn dochter en aangenomen dochter in Bellegrange.

In 1773 stierf Ditie van Tuyll, Belles lievelingsbroer in Napels. Een half jaar later, ruim, schreef Belle d'Hermenches een zeer trieste brief waarin me opviel dat er woorden waren geschrapt. De hele brief ademde de grijsheid van haar bestaan. Citaat:

> ‘Ik zal altijd wel zo triest zijn, want ik vind het niet erg dat ik het ben. Mijn minachting voor de mensen groeit niet, maar wel mijn onverschilligheid voor hun mening, dat wil zeggen dat ik hen niet wens bezig te houden en niet, maar wel mijn onverschilligheid voor hun mening, ooit ben ik bang ze te kwetsen en door hen te worden gelaakt.’

In dezelfde brief schreef ze wat ze voor elkaar betekenden, vróeger. Zij: blaam en goede raad, in de hoop dat ze hem veranderen en gelukkiger maken kon; en in alle jaren genoegen met de brie-

ven uit zijn geest. Hij: gaf haar de gedachten:

> ‘dat ze erg knap was, veel betekenend, waard het grootste overwicht over je te hebben ... ik heb geleerd mijzelf naar waarde te schatten ...’

Haar vriendschap was niet dood, benadrukte ze. En aan het einde van die brief bleek ze weer ernstig ongerust over haar brieven. In 1775 schreef d' Hermenches terug. Belle antwoordde kort daarop, vooral omdat hij het had gehad over de dood. In haar antwoord schreef ze dat ze haar vrienden en zeker haar ‘echte vriend’ nooit zou vergeten, (aanh. tek. van nw). In een ander deel van de brief dat ze zo graag kinderen zou willen opvoeden: ‘... aangenomen dat God mij kinderen geeft.’ Dit was de laatste brief van Belle. Volgde nog wel een korte klaagbrief van d' Hermenches.

Simone Dubois schrijft in *Belle van Zuylen* dat er 178 brieven van Belle bewaard zijn gebleven. Van Constant d' Hermenches aanvankelijk 108, en later werden er nog 76 gevonden en gepubliceerd.

In 1776 ging Belle voor het laatst naar Nederland; om haar vader te begraven. Het jaar daarop ontmoette ze Voltaire; een bezoek dat weinig indruk maakte, gezien haar brief aan Vincent van Tuyll, haar broer.

Vincent en zijn vrouw Dorothea v. Tuyll-Pagniet logeerden, met nog een broer van mevr. v. Tuyll, zeven weken in Colombier bij Belle en de familie. Er werden feesten georganiseerd, etentjes en muziekavonden. Mevrouw van Tuyll aan haar moeder in Holland:

> ‘Ik heb nog nooit iemand ontmoet die zoveel wist, maar haar geest is een beetje satirisch en spottend wanneer ze iemand niet mag. Haar echtgenoot is de aardigste man die men zich denken kan; hij weet ook enorm veel, maar hij houdt altijd een wat plechtige toon, hoe goed men hem ook kent en dat maakt dat men nooit helemaal op zijn gemak is. Het is alleen jammer dat hij zich zo moeilijk uitdrukt, want hij stottert een beetje ...’

Haar afscheid, van Belle vooral, zou haar niet licht vallen schreef ze.

De Charrières hadden veel vrienden in Colombier, o.a. Pierre-Alexandre Du Peyrou, vriend van Jean-Jacques Rousseau, Henri-David Chaillet, een hulpprediker en literator, en Muson Moula, ‘Mouson’ genoemd, die silhouetjes kon knippen, en ook zong. Zij

gaven door hun bezoeken veel afleiding voor Belle. Toch overkwam hun huwelijk een krisis.

Belle ging naar hun appartement in Genève eerst (1881) en later naar Chexbres en Payerne om op te knappen van de inzinking. Uit de enkele brieven over die periode is wel gebleken dat de Charrière de gedwongen eenzaamheid voor beiden betreurde, en dat hij Belle graag in Colombier terug wilde. Zijn gevoelens waren berustend en verdrietig, en deemoedig. Hij herkende in zijn zuster Henriette zijn eigen karakter, (kortzichtig, wrang soms) en zou Belle haar ongeduld dat samen ging met haar gevoelige hart eerlijk vergeven.

In 1780 overleed François de Charrière (sr).

In 1783 ontmoette Belle de avonturier Allesandro Cagliostro. Hij schijnt haar witte en gele druppeltjes gegeven te hebben. En ze werkten!, aldus Belle. Cagliostro was betrokken bij een Diamanten-halssnoer-affaire en kreeg in Rome levenslange gevangenisstraf.

Over de donkere tijden in hun huwelijk van ongeveer 1781 tot in 1785 is uit zijdelingse informatie de bron waarschijnlijk te duiden: een stille liefde van Belle. Constant (Benjamin) schreef erover in zijn *Cahier Rouge* (1909).

In het dagboek van dominee Chaillet vond men o.a. dit fragment:

> '... Ze is ongelukkig door de behoefte hartstochtelijk te worden bemind, door het tekort dat ze voelt in de gewone vriendschappen; ze verwijt mensen die goed aangeschreven staan te zoetsappig lief te hebben, hun vriendschappen te veel op het plan van hun overige genegenheden te houden, en ze heeft wel gelijk ... Ze houdt net zo lief nergens van zegt ze, dan niet bemind te worden op een zodanige manier dat iemand, om haar te behagen, dingen doet die niet rechtvaardig of verstandig zijn.'

Van 1784 af heeft Belle veel geschreven; haar enige methode: volhouden. Ze werkte aan *Caliste;* een deel van de novelle *Lettres écrites de Lausannes*.

In de *Tweede Sekse II* haalt S. de Beauvoir Constant d' Hermenches aan over Belles huwelijk:

> 'Maar het is niet haar verstand dat deze levende vlam die het hart van een Laplander verwarmd zou hebben, het is het huwelijk dat langzamerhand de stralende Belle

> van Zuylen vermoordt. Ze maakte van haar berusting redelijkheid en er zou heldhaftigheid of genie voor nodig zijn geweest om een andere uitweg te vinden.'

Simone de Beauvoir voegt daaraan toe dat het middelmatige leven van de Charrière zelf gekozen was; en dat het zeker is dat, zou Belle van Zuylen een man geweest zijn, hij niet de eenzaamheid van Colombier verkozen zou hebben.

> 'Hij zou zich een plaats in de wereld geschapen hebben waar hij wat had ondernomen, had gestreden, gedaan en geleefd.'

Publikatie van Belle/Madame de Charrière in 1784: *Mistriss Henley;* een novelle in briefvorm over een vrouw die reist naar een land waar zij zal trouwen met een weduwnaar met een dochtertje. Volgt een beschouwing over haar gevoelens tijdens de reis; bij het zien van het huis waar ze zou gaan wonen, en over haar leven daar. In de vierde brief:

> '... Evenmin kan ik u vertellen wat ik zoal doe om mijn leven hier op het land interessant te maken. Dat leven is als degene die het beheerst: te goed. Niets moet veranderd worden, niets vereist mijn aandacht of mijn energie. Een oude linde voor mijn ramen beneemt mij een niet onaardig uitzicht; ik wilde hem laten omhakken, maar toen ik hem van naderbij bezag vond ik zelf dat het heel jammer zou zijn. Nu kan niets mij meer plezieren dan in dit jaargetijde vol licht de bladeren te zien opkomen en zich uitvouwen ...'

Belles gedachte om een oude boom te laten omhakken. Ik zie zowel Belle zelf, die zich licht ontnomen had; en ook de Charrière die Belle belemmeren zou, te zijn die ze was.

Nog een citaat, uit de zesde brief (laatste):

> 'Ik ben maar een vrouw en heb niet de moed mij het leven te benemen; wanneer ik moeder ben hoop ik het nooit te wensen, maar verdriet doodt ook. Over een paar jaar zult ge hopelijk vernemen dat ik verstandig en gelukkig geworden ben - of wel, dat ik niet meer besta.'

Lézen kan iedereen deze woorden - na dertien jaar huwelijk: Belle.

Later in 1784: *Lettres Neuchâteloises,* anoniem. Niettemin volgde er toch een fikse beroering onder de mensen die zichzelf erin

herkenden, en de schrijfster ook.

In 1785 stierf d' Hermenches. Of Belle en d' Hermenches elkaar nog ooit ontmoetten weet niemand. Belle vond rust. In dat jaar verscheen *Lettres écrites de Lausanne;* brieven van een moeder met een dochter (Cécile). Zij heeft een sterke mening over het opvoeden van vrouwen:

> 'Het is de plicht,' zei ze, 'de roeping van iedere vrouw ingetogen te zijn. Cécile, maak je geen illusies - een man tracht bij iedere vrouw voor hem alléén het gevoel te inspireren dat hij meestal slechts voor onze sóórt heeft.'

Belle: een mens is een mens. Emancipatiegedachten over een honderdtal jaren. Het hele boekje is een aaneenschakeling van fijngevoeligheden, zonder vals sentiment: Simone Dubois in *Belle van Zuylen*.

Toch heeft Belle nog één biezondere vriendschap gekend naast alle andere. In 1786 ontmoette zij in Parijs Benjamin Constant, een neef van Constant d'Hermenches. Belle herleefde van de gesprekken met die begaafde man welke 27 jaar jonger was dan zij. In zijn *Cahier Rouge* schreef hij dat haar geest hem betoverde; dat hij haar oorspronkelijk vond en krachtig in haar denken. En vooral dat zij alle vooroordelen minachtte.

In 1787 verscheen *Caliste ou Continuation des Lettres écrites de Lausanne. Caliste,* een novelle over onzekerheid, William en een vader. Caliste - William's vriendin. Een geschiedenis vol verdriet.

Benjamin Constant, gevlucht naar Engeland vanwege een liefdesgeschiedenis, schreef vandaar zijn eerste brieven aan Belle de Charrière, voor hem: Isabelle. Hij zou een funktie aanvaarden als kamerheer van de Hertogin van Brunswijk. Geregeld via zijn vader in Holland. Constant ging naar Colombier eerst, en logeerde bij een arts. Belle en Constant schreven elkaar veel. Van Constant, lieve, afhankelijke, dankbare briefjes, kleine gedichten soms. Belle schijnt voorzichtig geweest te zijn. Na zijn vertrek schreef hij over zijn liefde voor haar:

> 'Niets zal mij laten vergeten dat ik bij jou gelukkig ben geweest; ik zal nooit een gewoonte aannemen waardoor ik je minder dierbaar zou worden, en niets anders zal je ooit kunnen vervangen. Het is de laatste maal dat ik dit schrijf, want het hindert mij, mij te rechtvaardigen. Het

> doet mij plezier te zeggen: ik houd van je. Het doet mij nog meer verdriet te denken dat je daaraan twijfelt.'

Constant zou later o.a. de psychologische roman *Adolphe* schrijven (1816), *Cécile* (1851) en zijn *Dagboeken* (1909). () uitgavedata. Hij schreef jarenlang aan een boek over alle godsdiensten. In 1788 kwam Henriette Monachon werken bij de Charrières. Henriette met haar hart op haar tong was niet geliefd bij de familie, wél bij Belle. Zij was háár Henriette, ter voorkoming van misverstanden.

Belle schreef veel en komponeerde. In 1788 heeft ze vlugschriften of pamfletten geschreven tegen de Prins van Oranje en de Hertog van Brunswijk. Zie wat zij schreef over onze voorouders:

> 'Holland heeft volgens ons twee gebreken, die allebei ergerniswekkend zijn en die elkaar eigenlijk zouden moeten uitsluiten. Dit koele langzame volk dat altijd achteraan komt, slaaf is van normen, waarvan de gebruiken nog niet verfijnd zijn, de taal zich nog niet heeft verbeterd en waarvan de nationale opvoeringen nog grof zijn, is tegelijk het meest onbezonnen land in zijn liefde, het meest onvoorzichtige in zijn haat, het meest teugelloze in zijn wraak.' Pamflet: *Observations et Conjectures politiques*. Bevat er tien, over de Nederlandse politiek.

Belle: I.A.E. de Tuyll de Charrière na haar huwelijk, voelde zich nooit gebonden aan een land, zij wilde 'zijn van het land van iedereen'.

Voor en na de Franse Revolutie schreef ze pamfletten (6) die in 1789 verschenen onder de titel *Lettres d'un évêque Francais à la Nation*. Belle schreef ook vlugschriften met als tema:

> '... de vleierij waarmee koningen en prinsen plegen te worden omgeven.' Uit Tirade 162; S. Dubois.

In 1789 hielp Belle haar vriend Du Peyrou met de uitgave van Jean-Jacques Rousseau's *Les Confessions* (in 1790 uitgegeven); en verdedigde de vriendin van Rousseau, Thérèse Levasseur, na een aanval van Germaine de Staël. Biezonder scherp vind ik. Begin 1790 schreef haar Chambrier d' Oleyres, een goede vriend, een brief waaruit deze zin:

> '... Mme de Staël ken ik niet, ik geloof dat ze veel geest bezit, maar van een soort waarvan ik niet houd.'

Het pamflet was getiteld *Plainte et Défense de Thérèse Levas-*

seur; het bleek in Parijs spoedig uitverkocht.

> Benjamin Constant, in 1789 getrouwd met Minna von Cram. In 1790 kwam hij naar Colombier, vol zorgen want zijn keuze bleek niet best. Belle schreef in augustus naar de zieke Constant in Holland:
> 'Doe je geen geweld aan, maar ontzie je; neem gezond voedsel tot je en eet op geregelde tijden; studeer niet, maar lees rustig zonder inspanning romans en geschiedenis; lees de Thou, lees Tacitus; trek je van geen enkel systeem iets aan, breek nergens je hoofd over en langzamerhand zul je weer in staat zijn alles te doen wat je van jezelf verlangt.
> Ik ben wel onhandig, als ik werkelijk je verwijt verdien, dat ik hard ben als jij lief bent, en lief als jij hard bent, want dan heb ik het tegengestelde uitgedrukt van wat ik dacht en van mijn indrukken.'

Ze verzekerde hem dat al haar gevoelens naar hem zacht waren in de dagen tijdens zijn bezoek. En dat bleek niet simpel met zo'n schoonzuster als Louise:

> 'Om te kunnen zijn zoals je hier was met Constant, was het echt nodig dat hij ziek was; anders had hij zich gauw verveeld en was hij iedere dag naar Neuchâtel gegaan.' En ik (Belle) zeg nederig: "Dat is waar." Men wil niet eens dat iemand zich verbeeldt dat hij bemind zou kunnen worden en gelukkig zijn, noodzakelijk en voldoende zou kunnen zijn voor één enkele van zijn gelijken! Men draagt er altijd wel zorg voor dat die zoete en onschuldige illusie wordt voorkomen of kapot gemaakt.' Belle in dezelfde brief.

In 1791 ontmoette ze Henriette L' Hardy, met wie Belle een zeer grote vriendschap zou hebben tot haar dood. Ze korrespondeerden veel, en wat ik las vind ik dan weer verlicht en teder:

> 'Vergeet je vrienden niet. Vergeet je talent niet. Je geest blijft frisser, je karakter edeler, zuiverder, vriendelijker, als je van tijd tot tijd alleen bent, je eigen gedachten en die van anderen nogeens overpeinst, over de dingen en hun omstandigheden nadenkt.'

Dan weer fel zoals ze zei:

> 'Kwam het gezonde verstand maar in zwang! Het zou de

> mooiste mode zijn die ooit bij de mensen werd ingevoerd.'

Ik wil ook een uitspraak van Belle aanhalen op een geschiedenis met háár Henriette (Monachon), die ongehuwd zwanger was geworden. In 1792 een zeker niet te benijden toestand. Ze zei tegen haar schoonzuster:

> '... als ik de dorre preutsheid, onprettige en egoïstische zeden, een kil hart en kwalijke voorzorgen vergelijk met zwangerschap, dan geef ik de voorkeur aan zwangerschap. Hemelse kuisheid die wat kosten zou, maar dat niet schijnt te doen, zou waarschijnlijk mooier zijn, maar die is zo zeldzaam.'

Henriette beviel in Auvernier, kwam na een paar weken met haar zoon wederom, bij de Charrières.

In 1792 is de Charrière geheel alleen naar Parijs gegaan; Belle had weinig interesse voor de Revolutie.

In 1793 schreef Belle politieke pamfletten: de *Lettres trouvées dans la Neige; Lettres trouvées dans des porte-feuilles d'Emigrés;* een komedie: *Les Emigrés,* en een roman: *Henriette et Richard* (fragmenten teruggevonden en het volledige tweede deel; S.D.). 1793; begin dat jaar bezocht Constant Belle en de familie de Charrière in Colombier. Hij vertrok zonder afscheid; wel een brief. Heel poëtisch schreef hij dat hij nog meer van haar hield dan van het heelal en het nageslacht.

Dat vertrek van Constant wat eerder is beschreven viel Belle erg zwaar, maar inspireerde haar ook een lange brief te schrijven vol tederheid, denkend aan een avond met Constant; de politiek en de houding van Constant daarin; en anderhalve grote zin over haar Eenzaamheid (Hfd. letter van nw).

Enkele van de emigranten van 1791 waren Louis-Ferdinand Huber en Thérèse Forster-Heyne. Zij deden Duits vertaalwerk voor Belle: alles; voornamelijk toneelstukken.

Belle en Constant schreven elkaar brieven naar aanleiding van Hubers opvattingen over de politiek; de Revolutie en Constants aspiraties voor de Duitse literatuur, die hij superieur achtte aan de Franse. Belle deelde zijn mening beslist niet.

In '94 zou Constant Germaine de Staël (geboren Necker - 1766) leren kennen.

In 1793 nog wilde Mme de Staël Belle persé ontmoeten uit be-

wondering voor haar novellen. Belle schreef aan Constant, 7 augustus:

> ‘Ik zou bijzonder graag willen dat je zondag hier kwam en wel omdat Mme de Staël mij haar bezoek heeft laten aankondigen. De heer de Charrière heeft haar in Coppet ontmoet. Ze wil de auteur van *Caliste* kennen. O, wat zou ik haar graag van dat verlangen ontheffen! Als ik jou hier had, was het niets, maar in mijn eentje leg ik niet graag een examen af ...’

Het eksamen zelf, níet het resultaat, daar was Belle bang voor. Dat ze niet zichzelf zou kunnen zijn in luisteren en antwoord geven. Na het gesprek aan Constant in een brief:

> ‘... We zijn het wel eens over Mme de Staël. Haar geest is niet eenvoudig, ook niet altijd rechtvaardig, en haar gevoel is alleen maar verstand. Maar met dat al zou je haar toch bewonderen als je haar zag. Heel goed te kunnen antwoorden, zich sierlijk, snel en elegant uitdrukken, is zeldzaam genoeg om het te moeten bewonderen. Niettegenstaande dat zou ik niet veel geven om intieme of zelfs maar veelvuldige omgang met Mme de Staël ...’

Toch zou ze haar nog een keer ontmoeten.

1794: Publikaties van *Der Trostlose,* een komedie, de Franse tekst *L'Inconsolable* werd niet uitgegeven; L' *émigré,* een komedie in drie bedrijven.

In mei schreef Belle aan Benjamin Constant haar mening over een huwelijk, al dan niet met Henriette L' Hardy:

Tegen haar zou ze willen zeggen:

> ‘Doe niet een van die alledaagse huwelijken die een doorsneemens goed vindt omdat ze niets verleidelijks of verrassends hebben. Doe eerder een zonderling dan een onbeduidend huwelijk waarbij je je dood zou vervelen en waarbij iedereen je ertoe zou veroordelen je meer dan gelukkig te voelen.... Het zou honderd keer vervelender zijn als je elke dag heel geregeld kleine precieze dingetjes te doen had, dan wanneer je soms iets erg vermoeiends zou moeten doen.’

Het ene ogenblik zul je moeten strijken, dan kun je weer lezen, en dineren; er is geen man die je beknot of kontroleert schreef ze Constant, over H.

In de zomer stierf Belle's broer Vincent aan verwondingen en dysenterie. Hij was een krijgsgevangene in Pont Saint-Maxence. Pierre-A. Du Peyrou is ook gestorven dat jaar; hij was een van Belle's beste vrienden.

Constant ontmoette Germaine de Staël onderweg naar Coppet, hij stapte over en reisde met haar naar het kasteel. Belle maakte gewag van zijn nieuwe vriendschap in een brief uit september 1794. Kort daarna hebben zij en Mme de Staël elkaar weer ontmoet. Die bezoeken én de brieven die Belle en Constant wisselden gaven hun vriendschap weinig voedsel. Germaine de Staël heeft Belle ook geschreven, en Belle naar haar en zeer waarschijnlijk weinig vleiend. Aan Constant schreef ze over zíjn eventuele manier van bewondering voor Mme de Staël, en dat zij er niets voor voelde Germaine te bewieroken:

> 'Zoals zij de goedheid heeft het mij te doen. Dat is alles. Maak je niet boos. Het is mijn schuld niet, als ik een nogal alledaags schepsel ben en als je voor de rest zo goed al mijn morele, politieke, enz. zwakheden kent, dat bij mijn eerste woord over onverschillig welk onderwerp, je al een bron van dwaasheid meent te zien, waarvan je de ontginning verhinderen moet. Het kost je heel wat moeite: je moet de opening van de bron weer dichtgooien en er zware stenen op leggen om de grond weer stevig te maken. Dat zit je dwars. *Compatisco* (ik voel met je mee), maar ik zou niet weten wat ik eraan moest doen ... Ik omhels je met liefde ...'

Stilaan koos Constant voor Germaine de Staël.

Belle had pijn van deze verhouding, het klinkt door in al haar brieven; vijf brieven aan Constant in *Rebels en Beminnelijk,* en daaruit fragmenten in *Belle van Zuylen* van Simone Dubois. Tussen de gedateerde brieven zijn o.a. de brieven aan Henriette L'Hardy afgedrukt. Uit een daarvan; Belle schreef dat haar hoofd nog vol was van kinderachtige en heftige ruzies. Ze gaf toe dat Constant evenveel van Mme de St. of méér mocht houden dan van haar, doch dat het haar recht was alles af te breken wat korrespondentie betrof, zij wilde geen verveling door zijn enthousiasme:

> 'Bemin! Wees geestdriftig! heb ik hem gezegd; dat staat aan jou en het staat aan mij je met meer te schrijven. Dit

> zijn nu geen echtelijke ruzies of ruzies van minnaars: hoe komt het dan dat ze zo heftig zijn? Ik lijk hierin heel belachelijk; maar terwijl ik dat heel goed voel, ga ik toch door en zeg ik wat ik denk.'

Eind 1794 kwam Constant weer naar Colombier en werd er vrede gesloten. In december schreef Belle Constant niet te komen naar Colombier, eenvoudig omdat ze geen voedsel had voor hem, en haar schoonzuster geen tijd om voor zijn maaltijden te zorgen. 1795, januari: aan Constant:

> 'Ja, de verzoening was formeel, daar ben ik het mee eens' ...

Een brief vol beelden; terugblikken; scherp soms, wel heel eerlijk. Fragment:

> 'Ik had teveel geleden, en ik moest mij zo mogelijk in acht nemen tegen slapeloosheid, hartkloppingen en angsten die elk woord, elke regel van jou mij al sinds lange tijd gaven. Even beweeglijk als jij en heel wat dieper gevoelig, werd ik sterker en genas mijzelf met behulp van mijn wilskracht en volharding. Het verblijf in Colombier was mij ondraaglijk, ik keerde er alleen nog met wanhoop terug. Ik heb het niet meer willen verlaten en ik heb het mij draaglijk kunnen maken. Je zult zeggen dat ik verlies als ik je alleen zo wil vasthouden, vooral ik, voor wie wat niet alles is, vrijwel niets is ...'

Ze twijfelde, over dat verlies, en zei dat het gebeurd was, en zónder haar; met voor haar het gevolg dat ze van tijd tot tijd nog iets naar zich toe zou kunnen halen, middels moeilijke en pijnlijke inspanningen, en híj, zou dat niet meer zijn, ze zou met dat 'iets', dan teruggehaald, ook geen vrede meer kunnen hebben. Belle vond hem veranderd in zijn wijze van kleden, en in zijn politieke opvattingen. De brief eindigde met een gedicht. De laatste regel daarvan is bijna hetzelfde als de eerste:

> 'Van jouw hart wil ik alles of niets.'

Benjamin Constant en Germaine de Staël vertrokken naar Parijs in 1795.

Publikaties in '95: *Trois Femmes;* een novelle van M. L'Abbé de la Tour; pseudoniem van Belle van Tuyll de Charrière; *Eitelkeit und Liebe;* vertaling van *Elise ou l'Université* (niet in het Frans); *Du und Sie;* vertaling van *La Parfaite Liberté ou les Vous et les*

Tu (werd ook niet in het Frans uitgegeven).

In 1796 hervatten Belle en Constant hun korrespondentie na een bezoek van Constant aan de Charrières in Colombier. Belle met alles nog in haar hart schreef over zijn zelfgekozen bestemming en over haar houding in hun vriendschap:

> 'Toen ik van dit alles niets meer zag (redelijkheid, geschiktheid, welwillendheid,) heb ik definitief afscheid genomen. Wees ervan overtuigd dat dit mij wat gekost heeft.'

Constant antwoordde in maart met zijn waardering voor haar, zijn onvermogen om haar daarvan te overtuigen; zijn fouten in zijn gedrag want zijn karakter zou hard zijn en zijn juiste verhoudingen miskennen. Wat er nooit veranderd was zei hij, was zijn hart en zijn gehechtheid aan haar:

> '... met al mijn herinneringen, al mijn teleurstellingen, en ik mag zeggen, wat je ook denkt, met heel wat verwachtingen. Vaarwel, je hebt acht jaren van mijn leven mooi gemaakt, en ik kan mij je, ondanks een verdrietige ervaring, niet terughoudend en veinzend voorstellen, ik kan je meer waarderen dan wie ook je ooit waarderen zal. Vaarwel! Vaarwel!'

Belle schreef in die donkere tijden veel naar Henriette L'Hardy, haar lieve vriendin. Over zelfmoord:

> 'Ik heb vaak net zo over het leven nagedacht als zij (Gravin v. D.), maar tenslotte overwoog ik dat ik er een eind aan zou kunnen maken, als het mij inderdaad ondraaglijk werd en dat klagen erover zonder er een eind aan te maken de ontdekking was van een zwakte in mijn gehechtheid eraan of van een overdrijving van mijn geklaag. De ongelukkigen die geen zelfmoord plegen voeren soms gewetensbezwaren aan, maar ik kan moeilijk geloven dat ze te goeder trouw zijn. Wat nu! Een koning zou zijn onderdanen in de oorlog mogen voeren, maar ik zou geen zelfmoord mogen plegen! En ieders leven zou in ettelijke gevallen afhangen van een of meer anderen, maar niet tot onze eigen beschikking zijn? Ik kan mij dat niet indenken of geloven dat iemand dat zo ernstig meent. In elk geval, als de zelfmoord een misdaad is, gemor is op zijn minst een fout.'

Belle hield alles voor mogelijk, als ik het goed begrijp. Henriette L'Hardy beheerde later Belle's literaire erfenis: 161 brieven.

Van Henriette en Caroline de Sandoz Rollin zei Belle dat zij de enige inwoners waren van Neuchâtel met wie ze ooit gelachen had.

Een probleem in 1796 werd Henriette, hun huisgenote; ze was opnieuw zwanger en hoe Belle zich ook inspande om haar niet te verliezen, ze is toch verbannen geworden. Belle was radeloos, ze schreef dat ze zich als een door alle winden en overstromingen gegeselde plant voelde, die bijna ontworteld is. Maar ze weet niet wat voor soort plant:

> '... omdat ze minder nederig is dan een riet, buigt zij niet; en omdat zij minder trots en minder sterk is dan een eik, kan de geringste wind haar gemakkelijk vellen.'

Citaat van Simone Dubois en na ... van Belle zelf.

Tussen het vertrek van Henriette en 1799 schreef Belle vier novellen, en vertaalde zij met Isabelle de Gélieu een Engelse roman. Uitgave in het Duits van *Honorine von Ueserche*.

In 1799 is Willem-René van Tuyll (zoon van Vincent van Tuyll) op bezoek geweest. Men vermoedt dat hij een vooroordeel had over Belle; hij had namelijk nogal schrik om te gaan naar het 'allerheiligste' (woord van W-R). Naar huis schreef hij over haar vriendelijkheid, eenvoud en vrolijkheid. Uit een brief:

> 'Ik ken niemand die beter en met zoveel gemak spreekt dan zij. Voeg hierbij duizend kleine attenties, waartoe ik haar niet in staat achtte, en U zult met mij vinden dat ze buitengewoon vriendelijk is, zonder zweem van aanstellerij of strengheid.'

Maanden vol oplevingen van oude gebruiken op Le Pontet: reizen, dichten en heel veel praten. 'Geluk is spraakzaam' zei Belle.

Toch schijnt Willem-René met onenigheid te zijn vertrokken en men vermoedt dat er een verband bestaat tussen zijn verblijf en het naar Colombier terugkeren van Henriette Monachon. Belle liet haar vrij al zou ze haar best elke dag even willen zien. Ze richtte haar huis in en Henriette verliet Le Pontet.

Rond het jaar 1800 korrespondeerde Belle met Willem-René. In *Rebels en beminnelijk* staat een lange brief met daarin de meest uiteenlopende onderwerpen, in relatie tot zíjn bestaan in de wereld en zijn toekomst. Heel beschouwelijk, vind ik, en met prach-

tige beelden. Ze zei in haar brief:

> ‘Kies voor je zelf de eenvoudigste, de gezondste, de zekerste situatie, die waarin je het minst gehinderd wordt door onverzadigbare verlangens, waarin de behoeften van de eigenliefde niet oppermachtiger zijn dan de werkelijke behoeften; die situatie tenslotte waarin het leven zachter en de dood minder schrikwekkend is dan in ieder andere...

1800: Belle bleef op de hoogte van Constants politieke prestaties en moeilijkheden. Geregeld schreef ze hem nog. April 1800:

> ‘Er blijft altijd iets over van sommige neigingen, van sommige gehechtheden; die waar niets van overblijft hebben werkelijk niet bestaan. Het was schijn of illusie. Ik heb nooit geklaagd dat je me slecht begrepen hebt; ik ben er niet van overtuigd dat ik jou slecht heb begrepen; het leek me dat ik begreep en dat ik ontevreden was. Misschien heb ik op dat tweede punt ongelijk gehad, misschien vergiste ik mij in het eerste.’

In één fragment vind ik: zuiverheid, vuur, eenzaamheid, twijfel(?). In 1801 kwam Thérèse Forster bij de Charrières, Thérèse was een dochter van Thérèse Huber-Heyne's eerste huwelijk.

In maart 1802 schreef Belle aan Constant, verwonderd dat ze nog leefde, over bewegingen in haar ziel:

> ‘... Ik heb niet gedacht dat men zijn eigen lot in handen hield, ik heb geen al te hoge dunk van mezelf gehad. Mijn leven, noch mijn herinneringen vormen één geheel: mijn plannen evenmin. Het moet en kan althans anders zijn met jou: ik zou het echter niet gedacht hebben.’

Ze zei hem dat hij de onvermijdelijkheden die het leven hem geven zou niet zou kunnen ontlopen. Slot van de brief:

> ‘... als je verstandig bent, zul je weinig spijt hebben van wat je hebt verwaarloosd; bij nader onderzoek zouden die dingen maar weinig waard zijn gebleken.’

Alles wat er verscheen las Belle nog. En tot het laatst hield ze haar gewortelde mening over religie: de echtheid, de valsheid, de franje, en het christendom, gepreekt door de een:

> ‘... niet als een vaste wil geuit door een God die zeker bestaat, maar als een leer die nuttig is voor regeringen, voor de maatschappelijke orde, enzovoorts. Een ander

> wemelt het op als poëtisch of als gunstig voor de tragedie, het epos, e.d.'

Alles viel te betwisten, het zou aan het wezenlijke niets veranderen: Belle. Voor haar: *Hermann und Dorothea* van von Goethe. (Met de grondgedachte:

> 'De grootste staatkundige en maatschappelijke omwentelingen zullen nooit in staat zijn de in elke normale mens aanwezige behoefte aan rust, orde en eenvoudig geluk te vernietigen').

In 1805 verminderde haar gezondheid sterk.

Belle schreef aan Constant dat het slecht met haar ging. Ze hoopte voor hem een goede gezondheid, een serene ziel en tijd voor hem waarin hij het fijn en goed zou hebben. En:

> '... één wens vuriger dan de andere: dat je tevreden bent over jezelf! - Ik ben altijd ontevreden over mezelf.'

Op 27 december is Belle van Zuylen gestorven.

Haar woorden nooit.

Belle; trouw aan haar wezen,
impulsen
kiezen
konsessies?; niets is toeval
één groot pad
uitgehouden, alleen,
heel gebleven,
Ik, jij, luisteren
naar haar wijsheid
liefde
ballingschap
liefde
vrijheid.

april 1978

Bronnen

Beauvoir, S. de.
De Tweede sekse deel II; geleefde werkelijkheid.
Utrecht, Erven J. Bijleveld, 1972.
Dubois, S.
Belle van Zuylen 1740-1805, Leven op afstand.
Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 1975.

Farnum, D.
De Godin van Oud-Zuilen: Een biografie van Belle van Zuylen of Madame de Charrière, 1740-1805.
Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1960.

Geest, Titia.
Madame de Charrière (Belle van Zuylen).
Een leven uit de achttiende eeuw.
Assen, van Corcum, 1955.

Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie 1970 (overdruk).
Meer, N.H. van der.
Een portret van Belle van Zuylen uit 1759 of le portrait d'Agnès.

Moderne encyclopedie der wereldliteratuur, deel III; F-H.
Paul Brand N.V. Hilversum.
Uitgever C. de Boer jr. Hilversum.

Rebels en beminnelijk.
Brieven van Belle van Zuylen- Madame de Charrière aan Constant d'Hermenches, James Boswell, Benjamin Constant en anderen.
1760-1805. Uitgezocht, ingeleid en uit het Frans vertaald door Simone Dubois.
Amsterdam, De Arbeiderspers, N.V., 1971. 3e druk in 1978.

Sesam geïllustreerde/alphabetische encyclopedie.
Baam, Bosch en Keuning, N.V. 1970.

Tirade 162; jaargang 14, Simone Dubois.
De pamfletten van Belle van Zuylen., en

Tirade 223; jaargang 21, C.P. Courtney.
Belle van Zuylen en James Boswell.
Amsterdam, G.A. van Oorschot, 1977.

Zuylen, Belle van.
De edelman en Mrs. Henley, gevolgd door Madame de Charrière ontvangt, van Marc V. Grellet.
Amsterdam, Meulenhoff, Nederland B.V. 1976.

Zuylen, Belle van.
De geschiedenis van Caliste; roman. Vertaald door V.E. van Vriesland.
Amsterdam, Meulenhoff Nederland B.V. 1978.

n.b. Niet alle literaire werken en muziekstukken zijn genoemd.

Wies de Bles
Vier objekten

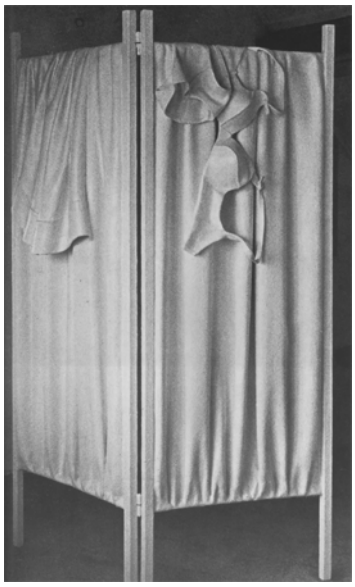

Kamerscherm, 1979

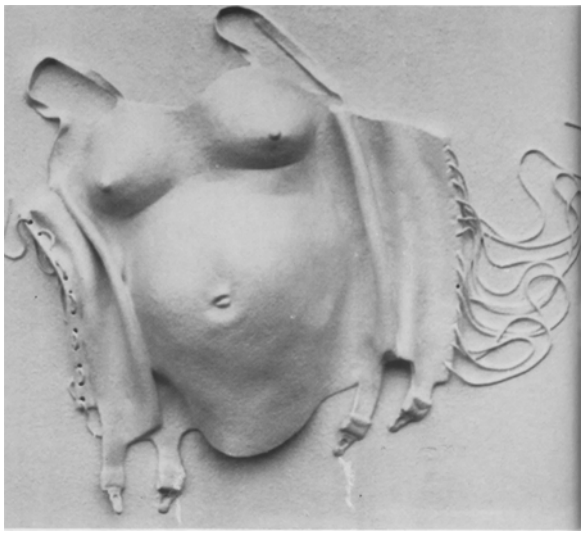

Torso, 1979
'De uiterlijke buitenkant is vervangen door een pantser van vlees en bloed. Gevoelens van beknotting en gebonden zijn worden zichtbaar in een korset van vlees, dat op de rug is samengeregen tot een pijnlijke rode vagina' (Wies de Bles)
Foto: Marianne Dommisse, Den Haag

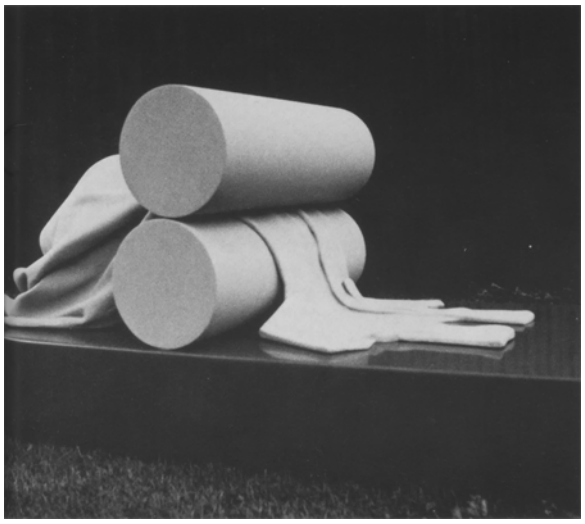

De mangel, 1978

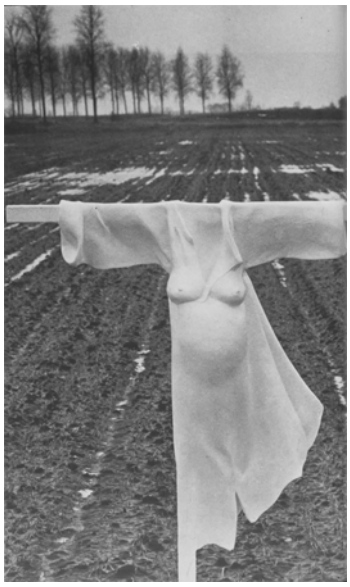

Jezus is een vrouw, 1979
'Dat ze ook nog zwanger is en alleen in de wind staat maakt haar extra kwetsbaar: een dubbel lijden voor 2000 jaar niet onderkend vrouwenleed' (Wies de Bles)
Foto: Marianne Dommisse, Den Haag

Vuilnisbak:

Hannemieke Stamperius

In de kritieken op Chrysallis wordt ons door en van links en rechts verweten, dat we geen 'programma' hebben. Men constateert dat de in Chrysallis opgenomen bijdragen ongelijksoortig en verscheiden zijn, en men citeert uit de introductie op Chrysallis I: 'Vaststaat dat we niet werken vanuit een specifieke normatieve ideologie.'

Dat klopt. We wijzen literaire, feministische, en literair-feministische doctrines af, en bij de beoordeling van inzendingen en de keuze van bijdragen gaan we niet te werk met behulp van een van te voren vastgestelde lijst met voorschriften.

Maar de gedachte, dat wij door doctrines af te wijzen een politieke keuze uit de weg zouden gaan, is onjuist. Door Chrysallis open te stellen voor een brede veelsoortigheid van bijdragen doen we *juist* een keuze. Normen en voorschriften zijn zowel in de literatuur als in het feminisme, vernauwend en daardoor schadelijk. Het feminisme dient (mannen en) vrouwen te helpen hun vermogen tot denken en voelen te ontwikkelen zodat zij controle verkrijgen over hun eigen leven. Het feminisme is een beweging die streeft naar een maatschappij waarin iedere (vrouwelijke) mens de gelegenheid heeft *de eigen werkelijkheid* te zien *met alle contradicties en onzekerheden* die zich daarbij voordoen. Het feminisme beoogt maatschappijverandering - doctrines voorkomen verandering, normen zijn anti-feministisch.

In deze zin is Chrysallis natuurlijk politiek - bv. al door het feit dat de redactie uit vrouwen bestaat - maar niet politiek in doctrinaire zin. Kunst en doctrinaire politiek gaan niet samen.

Kunst wordt uiteindelijk door individuen gemaakt en niet door groepen.

In kunst roept juist het individuele, het onverwisselbare de reactie van herkenning op.

In *Ms* juli 1975 schreef Vivian Gornick - die samen met Barbara K. Moran de voortreffelijke feministische bundel *Woman in Sexist Society* samenstelde (Mentor) - een artikel dat ‘Feminist writers, hanging ourselves on a party line?’ heet. Ik citeer hieruit haar formulering van een aantal misvattingen betreffende kunst en politiek: ‘the entirely mistaken notions that art is a *tool* rather than a *consequence* of political struggle; that art must embody the primitive idea of solidarity rather than represent the growth of individuation; and that art must merge with political doctrine, rather than emerge from political insight.’

Literatuur over vrouwen en literatuur

Elaine Showalter: *A literature of their own, British Women Novelists from Brontë to Lessing,* Virago, London.

Van Showalter publiceerden we al een artikel in Chrysallis I. Dit boek is een historisch overzicht van de literatuur van vrouwen, verdeeld in drie stadia: 'feminine' (1840-1880, de periode van de mannelijke pseudoniemen - de dood van Eliot); 'feminist' (1880-1920, een periode van protest); en 'female' (1920-1960, romans waarin vrouwen zichzelf ontdekken).

Showalter geeft niet alleen een appendix met biografische gegevens van 213 schrijfsters na 1800, en een bibliografie met veel secundaire literatuur, maar ook een uitgebreide en handzame index. Behalve als sociale literatuurgeschiedenis treft *A literature of their own* ook door Showalters onderzoek naar literaire symboliek en het hoofdstuk over Virginia Woolf. Leesbaar, noodzakelijk.

Carolyn Heilbrun: *Toward a recognition of androgyny,* Harper, Colophon.

Heilbrun, die eerder over Dorothy Sayers schreef, schrijft in dit boek over androgyne personages in de literatuur, d.w.z. personages die niet door hun sekse-rol zijn ingeperkt: een vrouwelijk androgyn personage zou mannelijk kunnen zijn zonder belangrijke konsekwenties voor het werk waar ze in voorkomt, en omgekeerd. Heilbrun onderzoekt o.a. de griekse tragedie, de bijbel, middeleeuwse legenden, Shakespeare; bijzondere aandacht krijgen de romans van 19e eeuwse mannelijke schrijvers die vrouwen als protagonisten kozen, en de Bloomsbury-groep. Leesbaar en nuttig.

Aan vrouwen in de beeldende kunst wordt steeds meer aandacht besteed. De Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst geeft een *Nieuwsbulletin* uit, dat 6 keer per jaar verschijn (postbus 17421, 2502 CK Den Haag, tel. 070-469619).

Ook Openbaar Kunstbezit kwam met een kunstschrift *Kunst is vrouwelijk,* november 1978. Te bestellen bij Openbaar Kunstbezit, Postbus 5555, 1007 AN Amsterdam, à *f* 9,50, tel. 020-732680.

Vanwege de boekvorm heeft Chrysallis een zeer lange productie-

tijd. Helaas kunnen we daardoor pas achteraf signaleren wat op het gebied van vrouwen en kunst & literatuur in Nederland gebeurt.

Toch verdienen, ook achteraf, vermelding het feit dat:

- een opsteltitel voor het M.O. A-examen Nederlands luidde: 'Vrouwen en literatuur';
- Kerk en Wereld in Driebergen af en toe weekends over Vrouwen en literatuur organiseert (postbus 19, 3970 AA Driebergen-Rijsenburg, tel 03438-2241);
- *poëzie Hardop* met een programma kwam met de titel 'Stel dat Shakespeare een zuster had';
- *De nieuwe scene* eind vorig jaar 'En God schiep de vrouw' in première deed gaan;
- de NOS op 3-12-1978 ter begeleiding van het bovengenoemd kunstschrift van Openbaar Kunstbezit de film *De vernietiging van het valse vrouwbeeld* (Agna Arens en Saskia Bos) vertoonde, met videotapes van Ulrike Rosenbach, Annette Messager, Marianne Wex en Lydia Schouten;
- *De Appel* van 29-11-78 tot 2-1-79 een serie performances, tentoonstellingen en discussies organiseerde over vrouwen en beeldende kunst, katalogus nog verkrijgbaar;
- ook *Amazone* (Keizersgracht 678, Amsterdam) geregeld werk van vrouwelijke kunstenaars exposeert, waarbij Ethel Portnoy werd uitgekozen als vertegenwoordiger van het beroep schrijfster.

Adressen vrouwenboekhandels:

Xantippe, Westerstraat 191-193, Amsterdam.
De heksenkelder, Oudegracht 261, Utrecht.
De feeks, Ridderstraat 11, Nijmegen.
Gaia, Pieterskerkkoorsteeg 1, Leiden.
Internationaal archief voor de vrouwenbeweging, Herengracht 292, Amsterdam.

Hm. S.

Bio-bibliografie

Wies de Bles, *geboren in 1941, kreeg haar opleiding aan de Vrije Academie op de Hoefkade in Den Haag. Ze is lid van de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst en van de Haagse Kunstkring. Sinds 1971 woont ze in Heinekenszand in Zeeland. Ze maakt polyester objekten, die ze regelmatig exposeert*.

Boccarossa, *publiceerde eerder in* Kentering, De Gids (onder het door Gerrit Kouwenaar verzonnen pseudoniem 'de dichteres zonder naam'), Nieuw Vlaams Tijdschrift. Dietsche Warande, Kreatief *en andere bladen. Onlangs verscheen haar eerste bundel* Ik rijd uit met een zweep.

Leopold M. van den Brande, *werd geboren te Mechelen in 1947, volgde middelbaar onderwijs in elektriciteit & elektronica, verder autodidact. Leeft sinds 1973 van zijn pen*.

Publiceerde poëzie in vele literaire tijdschriften in Vlaanderen, Nederland, Wallonië, Frankrijk, Duitsland, Zuid-Afrika en Polen. Werd een aantal malen opgenomen in bloemlezingen als Literair Akkoord 16/19 en 20, Vijftig na 50, Opwenteling 100e bundel *e.v.a. Van hem verschenen een achttal bundels, nl.:* Hoog-tij (eigen beheer, 1967); Met nauwelijks nog adem (Morgen-uitgave, 1968); Het woord, een ruine (uitg. Saefthinge, 1968); Blues voor de guerrilla (Opwenteling, 1969); Boodschap van bloed (uitg. Noord-Zuid, 1969); In staat van ontbinding (Morgen-uitgave, 1970); Moulin-rouge (Orion-DDB 1971, + fr. vert.); Geschraagd geraamte (uitg. H.F. 1973); Alchemie van de roos (Animal Farm ed., 1976). *In voorbereiding:* De nabijheid van spiegels, *en:* Gedichten 1966-1976 (bloemlezing).

Sophie van Bijsterveld, *geboren in Baltimore, 1960. Bezocht het Christelijk Gymnasium in Utrecht en studeert daar nu rechten*.

Erica Dedinszky, *Hongaarse van afkomst, woont sinds 1957 in Nederland. Na haar eindexamen gymnasium-A in Alkmaar studeerde ze te Nijmegen Frans waar ze in 1969 cum laude doktoraal deed. Zij is medewerkster van Film International en Poetry International te Rotterdam en verzorgt de filmrubriek voor*

Opzij. *Haar eigenlijke beroep is echter dichteres. Haar eerste Hongaarse bundel verscheen in 1973 te Parijs, haar eerste Nederlandse bundel in 1975 bij Uitgeverij Holland te Haarlem; haar twee volgende bundels verschijnen binnenkort. Zij is lid van de literaire werkgemeenschap Magyar Mühely, forum voor de internationale Hongaarse avantgarde, te Parijs, en van de Stichting Mandala, een soortgelijk, sterk internationaal gericht, literair atelier, in Nederland*.

Wendela Gevers Deynoot, *onderneming De Meermin, Vrolikstraat 381hs, Amsterdam*.

Margaretha Ferguson, *debuteerde in 1959 met* Anna en haar vader *(verhalen). Verder werk o.a.: In 1962* Onmogelijke mensen, *roman, 1965* Het bloed en de haaien, *roman, 1972* Onstuimig Rusland, *1973* Mijn vrienden in Khartoem, *1974* Nu wonen daar andere mensen, terug op java, *1975* Een haagse dame in China, *1976* Mammie ik ga dood, *aantekeningen uit de japanse tijd op java 1942-1945, 1977* Zeven straten en een park *(autobiografisch), 1977* Elias in Batavia en Jakarta, *roman*.

De verhalen zijn, gewijzigd en aangevuld, herdrukt in: Neurotisch Winkelen *en* Hollands-Indische verhalen

Een dertigtal vertalingen w.o. populair-wetenschappelijke psychologie (Rogers, Maslow e.d.) en Heinrich Böll: Groepsfoto met dame, *Mary Mc Carthy:* Zeg me wie je vrienden zijn, Lou Salomé, *en zes delen* Dagboek Anaïs Nin, *het zevende komt nog. Literaire kritieken en studies o.a. in* De Nieuwe Stem, radio-Boekenwijsheid, *nu nog regelmatig in* Bzzletin *en* Het Vaderland.

Madelon Hooykaas, *(1942, Nederland) en* Elsa Stanfield, *(1945, Schotland) werken sinds 1972 samen onder de naam 'White Bird' in Amsterdam en Londen*.

Zij maken multi-media environments, gebruikmakend van o.a. video, fotografie en reële objecten. Zee van licht *is een keuze uit een serie foto's, geïnterpreteerd voor dit tijdschrift, waarbij de lezer deel kan worden van het geheel*.

De beelden zijn veroorzaakt door de golven van de zee, die over de spiegels spoelen, (fragment van het environment 'Sea of light' Chapter Gallery, Cardiff, Great Britain 1978).

Annie Leclerc *woont en werkt in Frankrijk, waar ze les geeft in filosofie. Ze is getrouwd en heeft een dochtertje. Haar eerste roman* Pont du Nord *verscheen in 1967. In 1974 publiceerde ze* Parole de Femme, *een roman-essay over het schuldgevoel, de schaamte en het lijden dat vrouwen zich eeuwenlang door de spraakmakende gemeente hebben laten opdringen*.

In haar laatste boek Epousailles *(1976) heeft ze de oude patronen afgelegd en betreedt ze nog aarzelend een niemandsland van onontdekte emoties. Je zou het een liefdesverhaal kunnen noemen, een beschrijving van de verlangde huwelijksvoltrekking met alles wat in de ons omringende wereld leeft en leven wil, zonder tussenkomst van verstikkende normen en structuren. Een centraal thema is de herontdekking van het pure genieten, de meest zuivere vorm van liefde, zoals ze die als kind beleefd heeft. Een liefde die niet stoelt op beheersing of ontkenning, maar juist op een bevestiging van wat leeft en die elke machtsrelatie teniet doet. De oorspronkelijke en directe ervaring is voor haar als vrouw en filosofe de bron van alle kracht, genot en kennis. Fel verzet ze zich in haar werk dan ook tegen de in onze westerse wereld tot in het absurde doorgevoerde scheiding tussen voelen en denken, lichaam en geest, subjectieve en objectieve kennis*.

De hier af gedrukte tekst van Annie Leclerc is een fragment uit Epousailles.

(J.H.)

Monika van Paemel, *geboren 4 mei 1945, te Poesele (prov. Oost-Vlaanderen), handelstudies, gehuwd, twee kinderen*.

Eerste publikatie, N.V.T., *1969,* Amazone met het blauwe voorhoofd, *1971, (Elsevier) bekroond, prijs beste literair debuut*.

De confrontatie, *1974 (Nijgh & Van Ditmar)* Marguerite, *1976 (Nijgh & Van Ditmar) bekroond, letterkundige prijs provincie Oost-Vlaanderen*.

In voorbereiding: De vermaledijde vaders. *Verzamelbundel:* Vrouwen in Vlaanderen schrijven nu *(Reinaert Uitgaven)*.

Medewerking aan diverse tijdschriften: Dietsche Warande & Belfort, De Vlaamse Gids, Het Nieuw Vlaams Tijdschrift, Lover, Opzij.

Radiomedewerkster (redactie & uitvoering).

Ethel Portnoy, *keerde na drieëntwintig jaar de Verenigde Staten de rug toe. Leefde en studeerde in Parijs. Woont nu in Den Haag. Ze schreef de bundels* Steen en been *en* De brandende bruid. *In 1977 verscheen er van haar bij Meulenhoff het toneelstuk* Belle van Zuylen ontmoet Cagliostro. *In 1979, bij De Harmonie,* Broodje Aap.

Fabienne de Quasa Riera Ayats *werd in 1951 in Parijs geboren. Ze volgde er opleidingen in schilderen en scenografie. Ze is een veelzijdig kunstenares, die zich uitdrukt in teksten, tekeningen, muurschilderingen, foto's, maar ook met geluid, film en performances. In 1975 bezoekt ze Marokko en begint ze op de huid en met maskers te werken. In 1977 maakt ze samen met Vitor Pomar de film* Curriculum Vitae, *met geluid van Han Bennink. In 1978 realiseert ze haar eerste performance, met dezelfde titel, in Studio* Amazone *in Amsterdam. Fabienne de Quasa Riera Ayats woont en werkt afwisselend in Amsterdam en Parijs*.

Francine Rijkegras, *publiceerde eerder in* Avenue Literair *en* Chrysallis, nr. 2.

Olive Schreiner, *1855-1929, geboren in Zuid-Afrika. Toen ze 26 was en naar Engeland reisde, had ze al jaren van schrijven en werken als gouvernante op het platteland achter de rug. De roman die haar tot een van de bekendste feministen en schrijfsters van haar tijd zou maken, droeg ze bij zich. Het was* The Story of an American Farm, *ironisch genoeg in eerste instantie onder een mannennaam uitgegeven. Schreiner schreef verder romans, korte verhalen, allegorieën, 'dromen', artikelen, een boek over vrouwen, en een boek over Zuid-Afrika. In haar geschriften blijkt ze veel problemen te voorzien waarmee de moderne vrouw, het moderne Zuid-Afrika, en de moderne wereld geconfronteerd worden. Zij beïnvloedde Woolf, Richardson en Lessing (zie ook: Elaine Showalter,* A Literature of Their Own, p. 195-204).

The Story of an American Farm *gaat over drie jonge mensen die opgroeien op een boerderij in Zuid-Afrika. Em is huishoudelijk en conventioneel. Waldo is een eenvoudige jongen die van de natuur houdt. Lyndall, de centrale figuur van de roman, is opstandig en intellectueel. Zij is de eerste serieuze feministische heldin in de Engelse roman. Het gedeelte dat in Chrysallis is opgeno-*

men, gaat voornamelijk over Lyndall, net terug van kostschool, en zich pijnlijk bewust van de problemen, waarmee ze als vrouw te maken gaat krijgen. (1883)

Sitor Situmorang *(Djakarta) werd in 1923 geboren op het eiland Samosir in het Sumatraanse Tobameer. Nadat hij enkele jaren als journalist in Medan werkzaam was geweest, maakte hij in 1950 een reis naar Nederland en Frankrijk. Hij bezocht de Verenigde Staten en China*.

Onder President Soekarno zat Situmorang als vertegenwoordiger van de kunstenaars in het Voorlopig Adviserend Volkscongres, de MPR(S), *in 1960. Verder was hij in diezelfde tijd voorzitter van het Instituut voor Nationale Cultuur, de* LKN.

Onder het regiem van Soeharto zat hij acht jaar gevangen. In december 1976 werd hij zonder vorm van proces weer vrijgelaten.

Situmorang schreef gedichten, verhalen en toneelstukken.

Meggie Staal, *geboren in Maastricht, 1947. Ontmoette een andere wereld in Amerika, kwam daarvan terug. Beëindigde studie psychologie, werkte enige tijd in de gevoeligheidsindustrie, zag daarvan af. Woont in Amsterdam. Schrijft sinds twee jaar gedichten. Dit is haar debuut*.

Hannemieke Stamperius (vh. Postma), *publiceerde in boekvorm, in kranten en tijdschriften (van* De Nieuwe Taalgids *tot* Opzij). *Theoretisch werk op het gebied van de roman- en de poëzietheorie. Bij De Arbeiderspers verschijnt haar* Vrouwen en Literatuur; een inleiding.

Henri Stroet, 1944, *oudste van drie zonen en een dochter van een meisje-voor-dag-en-nacht en een tuinman, woont samen met een econometriste en een kind, studeert opvoedkunde, en geeft les aan een sociale academie*.

Ria Versteegh, *geb. te Renkum (Gld.) in 1927. Kand. Ned. Taalen Letterkunde*.

De 'Sonja' aan wie het verhaal is opgedragen is de helaas veel te vroeg gestorven Sonja Witstein - een werkelijk 'onwaerdeerlycke vrouw'.

Nell Wagemakers *schrijft over zichzelf:*

Ik ben Nell Wagemakers, geboren 13 december 1941 in Midden-Brabant. Na de lagere school haalde ik alle diploma's naaldvakken en ging een jaar later in de verpleging. Al gauw werd ik ziek en slikte jaren medicijnen; zie Chrysallis 3: MF.

Om mijzelf wat te bevrijden van pijn schreef ik gedichten - ik vond geen oren genoeg die luisteren wilden. Dacht ik.

In de beginjaren zeventig ben ik halve dagen in een bibliotheek gaan werken, op de administratie. Sinds vorig jaar zomer werk ik niet meer in een systeem, ik wil het niet meer, en leef van een WAO*-uitkering, niet groot. Enkele dagen per week arbeid ik 'voor geld' en doe de meest gevarieerde klussen. Ik werk legaal, mijn leven was grotendeels zo donker dat ik nu niets 'zwart' wil doen. Ik ben een vernieuwd mens.*

Ik schrijf gedichten, beschouwingen, sprookjes, verhalen en vooral brieven.

Publikaties: gedichten, in enkele tijdschriften; twee keer voor de radio; mijn eerste bundel Sprekend mijn handen *verscheen 14 februari 1979 in eigen beheer. De tweede druk is in voorbereiding.*

In de winter zal er zeker één sprookje verschijnen.

Mais où est donc Unica?

Unica Zürn maakt onmiskenbaar deel uit van de surrealistische beweging, al manifesteerde zij zich pas laat. Zij was dichter en kunstenaar en schreef briljante anagrammen die aan gnomische poëzie doen denken.

Unica Zürn werd op 6 juli 1916 in Berlijn geboren. In 1953 leerde zij daar de kunstenaar Hans Bellmer kennen die met zijn erotische tekeningen, sculpturen en collages een bijzondere plaats binnen de surrealistische beweging innam. Zij liet haar man en twee kinderen in de steek en volgde hem naar Parijs. Het jaar daarop verschenen haar *Hexentexte* - tien anagrammatische gedichten en tien *dessins automatiques*.

De laatste acht jaar van haar leven leed zij aan depressies en moest regelmatig in psychiatrische klinieken worden opgenomen. In het jaar waarin zij stierf verschenen haar ‘impressions de clinique’, *L'Homme Jasmin* (Gallimard) en een bundeltje jeugdherinneringen, *Sombre Printemps* (Belfond). Beide boeken zijn opmerkelijk door de briljante geest die eruit spreekt. Unica Zürn is echter altijd overschaduwd door de faam van Hans Bellmer.

Eén van haar beste vriendinnen in Parijs, Herta Hausmann, liet mij het manuscript zien waarvan de tekst hiervoor is afgedrukt (in een vertaling van Caroline Bos-Everts). Dit is de eerste maal dat het in druk verschijnt.

Van Herta Hausmann hoorde ik ook wat nadere bijzonderheden over de laatste levensjaren van Unica Zürn. ‘Ik heb Unica Zürn in 1964 voor het eerst ontmoet in Galerie Point Cardinal in Saint Germain des Prés waar tekeningen van haar ten toon werden gesteld. Onder de aanwezigen bevonden zich onder meer Hans Bellmer, Max Ernst en Henri Michaux. Niet lang daarvoor was Unica opgenomen in de Clinique Ste. Anne en zij mocht die avond voor het eerst alleen weg.

Zes jaar later pleegde Unica Zürn zelfmoord door van het balkon van Hans Bellmers appartement in de Rue de la Plaine te springen. Hij had haar (patiënt in een psychiatrische inrichting!) geschreven dat hij niet meer met haar wilde samenleven en raadde haar aan naar Berlijn terug te gaan - terwijl zij alles, haar land, haar kinderen, haar vrienden, voor hem in de steek had gelaten!

Zij was een fantastische vrouw. Bellmer had haar eenvoudig levend verslonden. Elke keer dat zij in opstand kwam tegen het leven dat zij leidde raakte zij in een depressie en moest worden opgenomen. Aanvankelijk gebeurde dat in Rijksinrichtingen, maar later vonden vrienden een particuliere kliniek waar haar toestand werkelijk verbeterde. In de laatste weken voor haar dood werkte zij koortsachtig. In die periode begon zij ook weer belangstelling te krijgen voor het leven - en voor de mensen om haar heen. In diezelfde periode vertrouwde zij mij ook een aantal manuscripten toe (waaronder de hier afgedrukte tekst).

Zij begon weer te leven, ze was weer aan het werk; zij tikte haar manuscripten over en ze was zelfs weer verliefd! Maar op een ongelukkig moment besloot ze naar Parijs te gaan en Bellmer een avond te bezoeken. We weten niet wat er die avond en nacht is gebeurd; alleen een overvolle asbak bleef als stille getuige achter. Toen Bellmer 's ochtends het appartement had verlaten sprong zij van het balkon.

Zij ligt begraven op Père Lachaise. Bellmer liet een opschrift in haar grafsteen beitelen: “Mijn liefde zal je in de eeuwigheid volgen”. Vijf jaar later stierf hij; hij ligt naast haar begraven.’

E.P.
(vertaling NVM)